

Wołga i jej znaczenie dla rozwoju gospodarczego i społecznego Rosji

Część 1. Dzieje najstarsze

Natasza Duraj

Wołga i jej znaczenie dla rozwoju gospodarczego i społecznego Rosji

Część 1. Dzieje najstarsze

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Wołga i jej znaczenie dla rozwoju gospodarczego i społecznego Rosji

Część 1. Dzieje najstarsze

Natasza Duraj

Natasza Duraj (ORCID: 0000-0002-0796-6620)
– Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 37/39

RECENZENCI

Rafał Czachor, Edward Czapiewski

REDAKTOR INICJUJĄCA

Katarzyna Włodarczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk, Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl agencja komunikacji marketingowej

Grafika na okładce: Viktor Vasnetsov, Богатыри / Google Art Project

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0
(CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8445-067-3>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.12040.26.0.M

Ark. wyd. 11; ark. druk. 8,75

e-ISBN 978-83-8445-067-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Wołga i jej miejsce na Nizinie Wschodnioeuropejskiej	11
1. Rzeki przepływające przez terytorium europejskiej części Rosji	11
2. Ogólna charakterystyka Niziny Wschodnioeuropejskiej	14
3. Nizina Wschodnioeuropejska a regionalizacja fizyczno-geograficzna	18
4. Charakterystyka poszczególnych obszarów nadwołżańskich	21
5. Sztuczne zbiorniki wodne na Wołdze i Kamie	27
6. Negatywny wpływ przeobrażeń przyrody w dorzeczu Wołgi, Kamy i Donu na środowisko naturalne	32
Rozdział 2	
Początki zasiedlenia obszarów nad Wołgą	37
1. Najstarsze ślady człowieka nad Wołgą	37
2. Etapy rozwoju plemion nadwołżańskich	42
3. Dawna ludność Zawołża	49
Rozdział 3	
Kultura zrębowa i ananijska a koczownicy nad Wołgą	55
1. Kultura zrębowa na obszarach położonych nad Wołgą	55
2. Plemiona sauro-sarmackie – wcześni koczownicy na terenie Powołża i ich następcy	58
3. Kultura ananijska na obszarach położonych nad Kamą i Wołgą	64
Rozdział 4	
Państwo Bułgarów nadwołżańskich	75
1. Bułgarzy nad Środkową Wołgą	75
2. Rzemieślnicy z Bułgaru Wielkiego	83
3. Konstrukcje obronne i domostwa	85
4. Łażnia publiczna i wodociągi	87
5. Najazd mongolski i zniszczenie Wielkiego Bułgaru	90
Rozdział 5	
Ziemie nad Wołgą pod rządami państwa ruskiego	93
1. Wędrownka plemion słowiańskich	93
2. Powstanie państwa staroruskiego z ośrodkiem w Kijowie i jego rozwój	95
3. Walka polityczna w państwie ruskim na początku XI w.	100

6 Spis treści

4. Księstwo rostowsko-suzdalskie	102
5. Andrzej Bogolubski i rozkwit Włodzimierza nad Kłazmą	104
6. Wzmocnienie się księstwa włodzimiersko-suzdalskiego i wzrost roli Moskwy	108
7. Walka książąt ruskich o przyłączenie do Rusi Bułgarii nadwołżańskiej	112
 Zakończenie	 115
 Bibliografia	 119
 Spis tabel	 137
 Spis ilustracji	 139

Wstęp

Wołga to najdłuższa europejska rzeka, przepływająca przez terytorium Rosji¹. Jej długość wynosi 3530 km, zaś powierzchnia dorzecza – 1360 tys. km². Swoją początek bierze na Wyżynie Wałdajskiej i płynie przez obszar Wyżyny Nadwołżańskiej i Wysokiego Zawołża. Kończy swój bieg w wodach Morza Kaspijskiego, tworząc u ujścia rozległą i żyzną deltę².

Nad brzegami Wołgi powstało wiele miast, których historia ściśle związana jest z dziejami państwa staroruskiego³. Od najdawniejszych czasów rzeka, którą w starożytności zwano Itelem, odgrywała ogromną rolę w życiu licznych ludów osiadłych wzdłuż jej brzegów⁴.

Pierwotni mieszkańcy ziem położonych nad Wołgą pojawili się już w okresie zlodowacenia zwanego Riss. Jednym z obszarów zamieszkałych przez plemiona neolityczne na leśnych terenach Europy Wschodniej było terytorium położone między Wołgą a Oką⁵. Na obszarze tym archeolodzy odnaleźli pozostałości licznych osad pochodzących z różnych okresów neolitu.

-
- 1 Wołga płynie przez obszar 14 podmiotów Federacji Rosyjskiej, w tym przez 10 obwodów i cztery republiki. Zob. *Проект Русского географического общества „Волга – главная улица России”*, Русское географическое общество, Институт географии РАН, Москва 2012, s. 18.
 - 2 Por. В.М. Зайцев, *Валдай. У истоков великих рек*, ИПЦ СПГУТД, Санкт-Петербург 2009; В.Ф. Полонский, В.Н. Михайлов, С.В. Кирьянов, *Устьевая область Волги: гидролого-морфологические процессы, режим загрязняющих веществ и влияние колебаний уровня Каспийского моря*, ГЕОС, Москва 1998.
 - 3 Więcej zob. w: Б.Д. Греков, *Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства*, Воениздат, Москва 1946; Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 1, Наука, Москва 1989; В.В. Седов, *Происхождение и ранняя история славян*, Наука, Москва 1979; Б.Д. Греков, *Киевская Русь*, Политиздат, Ленинград 1953; В.В. Седов, *У истоков восточнославянской государственности*, УРСС, Москва 1999.
 - 4 Por. В.В. Седов, *Славяне в раннем средневековье*, Институт археологии РАН, Москва 1995; Е.А. Шмидт, *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н.э. Тушемлинская культура*, Центр по охране и использованию памятников истории и культуры, Смоленск 2003; В.В. Седов, *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
 - 5 Por. А.И. Першиц, А.Л. Монгайт, В.П. Алексеев, *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1968.

W latach 50. XX w. pod dzisiejszym Wołgogradem (ówczesnym Stalingradem) odkryte zostało stanowisko człowieka paleolitycznego, którego odnalezienie zapoczątkowało szeroko zakrojone badania archeologiczne, zmierzające do poznania dziejów wczesnego osiedlania się człowieka na terytorium Dolnego Powołża. Badania te zlecono Instytutowi Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR. Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto wiele zabytków związanych z bytowaniem najdawniejszych mieszkańców tych terenów, ich gospodarką i kulturą.

Zagadnienia odnoszące się do rozwoju społecznego i gospodarczego ziem położonych nad Wołgą stały się powodem do sformułowania zasadniczego celu monografii, którym jest przedstawienie złożonych procesów ekonomicznych, społecznych i etnicznych zachodzących na tym terytorium w okresie od paleolitu do czasów powstania państwa Bułgarów nadwołżańskich, a następnie w okresie od powstania państwa staroruskiego z ośrodkiem w Kijowie do podboju i podporządkowania ziem Bułgarii nadwołżańskiej w 1431 r. w okresie rządów Wasyla II.

Tak postawionemu celowi pracy została podporządkowana jej struktura. Monografia składa się ze wstępu, z pięciu rozdziałów i zakończenia. Do jej stworzenia wykorzystano materiały w języku rosyjskim, polskim i francuskim. Korzystano ze źródeł pochodzących z kronik, pozycji zwartych i artykułowych oraz ze stron internetowych.

W rozdziale 1, zatytułowanym *Wołga i jej miejsce na Nizinie Wschodnioeuropejskiej*, zaprezentowano charakterystykę największych rzek przepływających przez terytorium europejskiej części Rosji oraz przedstawiono ogólną charakterystykę Niziny Wschodnioeuropejskiej. Ważną część rozdziału 1 zajmują zagadnienia odnoszące się do regionalizacji fizyczno-geograficznej obszaru europejskiej części Federacji Rosyjskiej, co stanowi punkt wyjścia do przedstawienia charakterystyki poszczególnych terenów położonych nad Wołgą, w tym Wyżyny Nadwołżańskiej i Wysokiego Zawołża. Rozdział ten zawiera także informacje o sztucznych zbiornikach wodnych utworzonych na Wołdze i Kamie oraz o negatywnym wpływie zmian dokonanych w dorzeczu Wołgi, Kamy i Donu na środowisko naturalne.

Rozdział 2 pt. *Początki zasiedlenia obszarów nad Wołgą* składa się z trzech zasadniczych części. Pierwsza z nich przedstawia informacje związane z odkryciem najstarszych śladów człowieka nad Wołgą, druga prezentuje etapy rozwoju plemion nadwołżańskich, zaś w trzeciej dokonano charakterystyki dawnej ludności Zawołża.

W rozdziale tym opisano wyniki badań ekspedycji naukowej, jaka od początku lat 50. XX w. prowadziła szeroko zakrojone prace archeologiczne na terytorium Dolnego Powołża. Te ogromnych rozmiarów prace wykopaliskowe zostały podjęte ze względu na budowę Stalingradzkiej Elektrowni Wodnej.

Rozdział 3, zatytułowany *Kultura zrębowa i ananijska a koczownicy nad Wołgą*, stanowi rozwinięcie zagadnień ujętych w rozdziale 2. Podjęto w nim problematykę odnoszącą się do rozwoju kultury zrębowej na obszarach położonych nad Wołgą. Następnie przedstawiono zagadnienia odnoszące się do historii wczesnych

koczowników na terenie Powołża, jakimi były plemiona sauro-sarmackie, a także historię ich następców. W rozdziale tym dokonano także analizy rozwoju kultury ananijskiej na obszarach położonych nad Kamą i Wołgą.

W rozdziale 4 pt. *Państwo Bułgarów nadwożańskich* przedstawiono historię przybycia Bułgarów na obszary położone nad Środkową Wołgą i powstanie stolicy państwa Bułgarów nadwożańskich – grodu Wielki Bułgar. Następnie zaprezentowano rozwój rzemiosła mieszkańców stolicy oraz opisano konstrukcje obronne i ich domostwa. Przedstawiono także informacje o łaźniach publicznych i konstrukcji wodociągów w Bułgarze Wielkim, jak również upadek tego miasta, związany z najeźdem mongolskim.

Rozdział 5, zatytułowany *Ziemie nad Wołgą pod rządami państwa ruskiego*, poświęcony został zagadnieniom odnoszącym się do umacniania się Rusi na ziemiach położonych w międzyrzeczu Oki i Wołgi oraz procesom powiększania się państwa ruskiego o sąsiadujące z nim obszary. W rozdziale tym przedstawiona została historia państwa staroruskiego, ośrodkiem którego stał się Kijów. Opisany został proces zjednoczenia ziem ruskich, który odbywał się nie tylko w trudnych warunkach politycznych, społecznych i ekonomicznych, ale wiązał się także z trudnymi warunkami naturalnymi, w jakich przychodziło gospodarować przyszłym mieszkańcom tworzącego państwowego określonego mianem Rusi. Następnie omówiony został etap walki politycznej w państwie kijowskim na początku XI w. i procesy, które doprowadziły do rozbitcia dzielnicowego państwa ruskiego.

W rozdziale 5 opisane zostały także wydarzenia wiążące się z okresem rządów Andrzeja Bogolubskiego, kiedy to nastąpił rozkwit Włodzimierza nad Kłajmą – kolejnego ważnego ośrodka władzy. Następnie przedstawiono procesy związane ze wzmocnieniem się księstwa włodzimiersko-suzdalskiego i wzrostem roli Moskwy, a na koniec – zagadnienia odnoszące się do walki książąt ruskich o przyłączenie terytorium Bułgarii nadwożańskiej.

Część 1 monografii kończy się rozważaniami dotyczącymi okresu rządów Wasyla II, który w 1431 r. podbił i podporządkował ziemię Bułgarów nadwożańskich. Zagadnienia te umożliwią przedstawienie dalszych losów tych terenów w okresie rządów Iwana IV, które zostaną zawarte w części 2 pracy.

Monografia adresowana jest do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych problematyką rozwoju społecznego i gospodarczego Rosji, a szczególnie terytoriów położonych nad Wołgą i jej dopływami. Powstanie tej pracy było bowiem podyktowane chęcią przedstawienia w szerokim spektrum procesów społecznych, gospodarczych i etnicznych kształtujących poszczególne obszary leżące nad Wołgą oraz w okolicach Kamy, Wiatki i innych dopływów tej rzeki.

Rozdział 1

Wołga i jej miejsce na Nizinie Wschodnioeuropejskiej

1. Rzeki przepływające przez terytorium europejskiej części Rosji

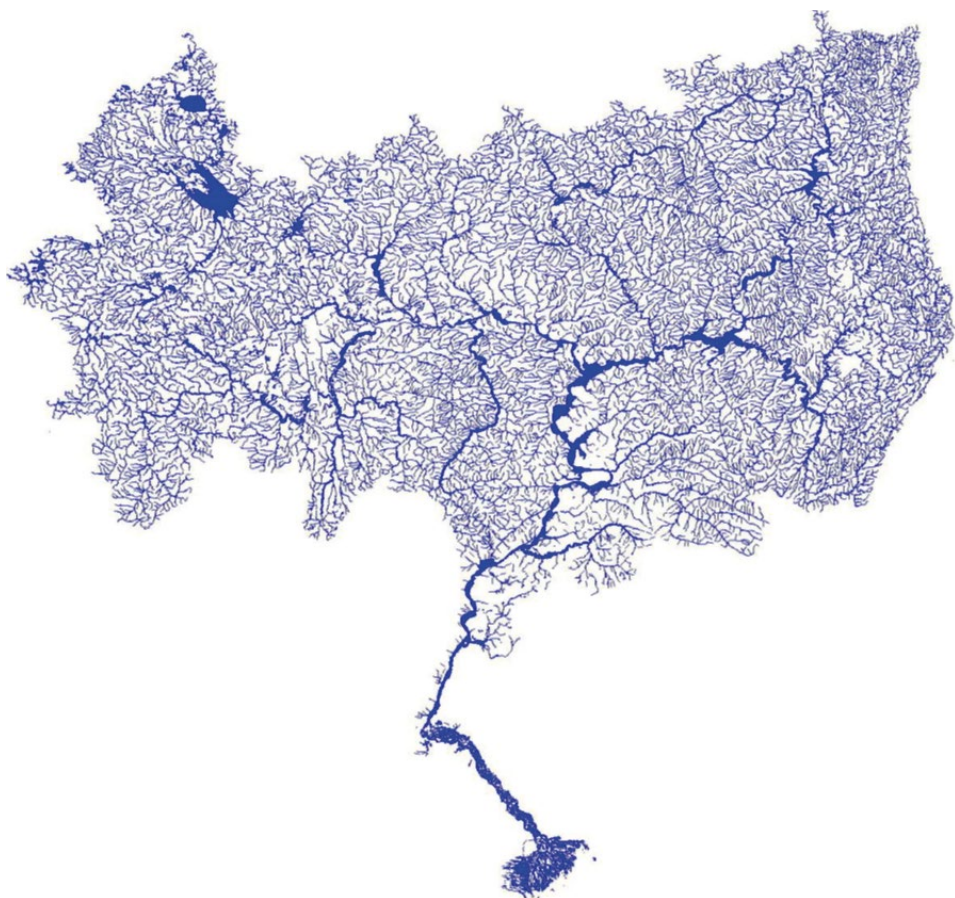
Terytorium europejskiej części Rosji pod względem hydrograficznym dzieli się na dwie zasadnicze części. Pierwszą stanowią obszary peryferyczne, które mają odpływ do oceanu, zaś drugą jest obszar bezodpływowy, należący do środkowej części lądu europejsko-azjatyckiego. Główny dział wodny przebiega na południu przez wzgórze Jergeni i Wyżynę Nadwołżańską, skręcając następnie ku zachodowi i przechodząc przez Wyżynę Środkowoeuropejską, biegnie dalej przez Wyżynę Wałdajską. W dalszym swym biegu skręca on ku wschodowi, stając się działem wodnym między rzekami obszarów północnych i dorzeczem Wołgi, sięgając aż do pasma górskiego Uralu¹.

Obszary peryferyjne Niziny Wschodnioeuropejskiej należą do zlewisk Oceanu Atlantyckiego i Morza Arktycznego. Działy wodne tych głównych zlewisk są w niektórych miejscach przecięte kanałami, stanowiącymi zwarty system rosyjskich dróg wodnych.

Częściami Oceanu Atlantyckiego są Morze Bałtyckie, Czarne i Azowskie. Do zlewiska Morza Bałtyckiego należy Newa, natomiast do Morza Czarnego i Azowskiego uchodzą Don i Kubań. Do zlewiska Morza Arktycznego należą rzeki wpadające do Morza Barentsa i Morza Białego. Największymi z nich są Dwina i Peczora.

¹ *Национальный Атлас России. Природа. Экология*, Роскартография, Москва 2007; *Водный режим рек России и сопредельных территорий. Карта для высшей школы. Масштаб 1:8 000 000*, Роскартография, Новосибирск 2001; А.М. Комлев, *Исследования речного стока. Избранные труды*, Издательство Пермского университета, Пермь 2006.

Rozległy obszar bezodpływowy w obrębie europejskiej części Rosji stanowi głównie dorzecze Wołgi (zob. ilustracja 1.1). Bez porównania mniejsza jego część należy do dorzecza Uralu i innych mniejszych rzek.

Ilustracja 1.1. Dorzecze Wołgi

Źródło: Проект Русского географического общества „Волга – главная улица России”, Русское географическое общество, Институт географии РАН, Москва 2012, s. 19.

Zasadniczy wpływ na charakter sieci rzecznej Rosji wywiera ukształtowanie powierzchni. Nieznaczna wysokość Niziny Wschodnioeuropejskiej, obok ogromnej jej rozciągłości, powoduje słaby spadek i wielką długość głównych rzek przepływających przez terytorium Federacji Rosyjskiej.

Gęstość sieci rzecznej jest ogromnie zróżnicowana. Zależy ona od fizyczno-geograficznych właściwości poszczególnych obszarów Rosji, a przede wszystkim od klimatu, rzeźby i budowy geologicznej terenu, jak również od stadium rozwoju rzek².

Najdłuższą rosyjską rzeką jest Lena, drugie miejsce zajmuje Ob, zaś Wołga stanowi trzecią pod względem długości rzekę przepływającą przez terytorium Federacji Rosyjskiej. Jej długość wynosi 3530 km, zaś łączna długość rzek jej zlewiska – 574 414 km (zob. tabela 1.1).

Tabela 1.1. Charakterystyka najdłuższych rosyjskich rzek

Lp.	Rzeka	Długość (km)	Powierzchnia zlewiska (tys. km ²)	Łączna długość rzek zlewiska (km)	Gęstość sieci rzecznej (km/km ²)
1.	Lena	4 270	2 490	1 038 353	0,42
2.	Ob	3 650	2 990	1 738 890	0,25
3.	Wołga	3 530	1 380	574 414	0,42
4.	Jenisej (z Angarą)	3 844	2 580	1 003 835	0,45
5.	Amur	2 855	1 853	558 321	0,56
6.	Ural	2 530	236	51 829	0,22
7.	Kołyma	2 129	647	592 830	0,92
8.	Don	1 870	422	90 416	0,21
9.	Peczora	1 814	322	155 774	0,48
10.	Kubań	970	58	38 639	0,67
11.	Dwina	750	357	206 238	0,58
12.	Terek	623	37	24 441	0,57

Źródło: Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, НИА-Природа, Москва 2019, s. 22.

Jedną z cech charakterystycznych większości rosyjskich rzek są powodzie spowodowane tajaniem nagromadzonego w czasie zimy śniegu. Rzeki płynące na nizinach powodują powodzie w okresie wiosennym, zaś rzeki górskie oddają nadmiar swych

- 2 В.М. Евстигнеев, В.В. Иванов, Н.В. Шенберг, Особенности сезонной неравномерности распределения стока воды рек европейской территории России, „Проблемы гидрологии и гидроэкологии” 2004, Вып. 2, s. 175–186; И.И. Мохов, В.А. Семенов, В.Ч. Хон, Оценки возможных региональных изменений гидрологического режима в XXI веке на основе глобальных климатических моделей, „Физика атмосферы и океана” 2003, т. 39, № 2, s. 150–165; Е.Е. Володина, Л. Бенгтссон, В.Н. Лыков, Параметризация процессов теплообмена в снежном покрове для моделирования сезонных вариаций гидрологического цикла суши, „Метеорология и гидрология” 2000, № 5, s. 5–14; В.М. Степаненко, В.Н. Лыков, Численное моделирование процессов теплообмена в системе водоем – грунт, „Метеорология и гидрология” 2005, № 3, s. 95–104.

wód aż do połowy lata. Natomiast na terenach, gdzie rzeki przepływają częściowo na obszarach położonych powyżej granicy wiecznych śniegów, powodzie występują w okresie lata w czasie najbardziej intensywnego tajania wysokogórskiego śniegu i lodowców.

Rosyjskie rzeki, zasilane wodami gruntowymi, są ubogie w wodę. Szczególnie jest to obserwowalne w strefie występowania marzłoci, gdzie większość rzek zamarza do samego dna.

Wołga jest zasilana przeważnie przez wody topniejących śniegów, jednakże w różnym stopniu na poszczególnych obszarach³. Pozostałymi źródłami jej zasilania są deszcze i wody gruntowe⁴.

Rzeka ta jest połączona z morzami systemem kanałów⁵. Z Morzem Białym łączy Wołgę dwiński system wodny i Kanał Białomorsko-Bałtycki, z Morzem Czarnym i Azowskim – Kanał Wołga-Don, zaś z Morzem Bałtyckim – Kanał Wołżańsko-Bałtycki. Ponadto rzekę tę łączy z Moskwą Kanał im. Moskwy.

2. Ogólna charakterystyka Niziny Wschodnioeuropejskiej

Nizina Wschodnioeuropejska, zwana także Równiną Wschodnioeuropejską i Równiną Rosyjską, tworzy główną i zarazem podstawową część obszaru Europy Wschodniej. W granicach Rosji nizina ta stanowi jedną nierozzerwalną całość. Rozciąga się ona na ogromnych przestrzeniach od Morza Arktycznego na północy do Morza Czarnego na południu oraz od Bałtyku na zachodzie po Ural na wschodzie⁶ (zob. ilustracja 1.2).

3 С.А. Лавров, И.Л. Калюжный, *Влияние климатических изменений на сток весеннего половодья и факторы его формирования в бассейне Волги*, „Водное хозяйство России” 2016, № 6, s. 42–60; А.В. Гуревич, *Анализ и оценка многолетних изменений основных гидрометеорологических характеристик на Валдае*, „Гидросфера: опасные процессы и явления” 2020, Вып. 3, № 1, s. 87–104.

4 А.В. Горбаренко, Н.А. Варенцова, М.Б. Киреева, *Трансформация стока весеннего половодья и паводков в бассейне Верхней Волги под влиянием климатических изменений*, „Водное хозяйство России: проблемы, технологии, управление” 2021, № 4, s. 28; С.А. Двинских, А.Б. Китаев, А.В. Михайлов, *Наводнения в бассейне Камы и мероприятия инженерной защиты по предотвращению их негативных последствий на при мере города Кунгур*, „Водное хозяйство России” 2010, № 3, s. 29–41.

5 Problematyka budowy kanałów w Rosji zostanie podjęta w drugiej części monografii.

6 А.Г. Чикишев, *Карст Русской равнины*, Наука, Москва 1978, s. 5. Więcej zob. w: В.Н. Калущков, *География России*, Юрайт, Москва 2025; Э.М. Раковская, *Физическая география России*, Издательский центр Академия, Москва 2013.

Ilustracja 1.2. Nizina Wschodnioeuropejska jako zasadnicza część Europy Wschodniej

Źródło: <https://geografia24.pl/wp-content/uploads/2023/08/Mapa-Europu.jpg> (dostęp: 16.07.2025).

W rosyjskiej literaturze przedmiotu Nizina Wschodnioeuropejska dzielona jest na sześć zasadniczych jednostek (grup), wydzielonych ze względu na swoje cechy geomorfologiczne⁷. Te z kolei podlegają podziałowi na poszczególne obszary, wyróżniające się charakterystycznym dla siebie krajobrazem (zob. tabela 1.2).

Tabela 1.2. Podział Niziny Wschodnioeuropejskiej na zasadnicze jednostki i obszary

Grupa	Jednostki	Obszary
I grupa	Tereny, na których przeważają krajobrazy polodowcowe (morenowe), o różnym stopniu zniszczenia rzeźby i przekształcenia jej przez współczesny cykl erozyjny	1. Wyżyna Kolsko-Karelska 2. Północno-zachodni obszar morenowo-jeziorny 3. Środkowa równina morenowa 4. Północno-wschodnia równina morenowa
II grupa	Tereny nizinne brzeżnych stref zlodowaceń czwartorzędowych	1. Płaskie niziny – Polesie, Mieszczora, Powietłuze i inne 2. Niziny jeziorów: dniewprowskiego i dońskiego z okresu maksymalnego zlodowacenia
III grupa	Wyżyny o formach terenu w znacznym stopniu spowodowanych przez tektonikę i litologiczne własności skał podłoża. Obszary o dobrze wyważonej młodej erozji, równocześnie o formach dojrzałych starszych cykli erozyjnych. Na niektórych terenach rozwinięte formy krasowe	1. Wyżyny: Wołyńsko-Podolska, Besarabska, Nadazowska, Ukrainy i Mołdawii 2. Wyżyna Środkoworosyjska 3. Wyżyna Nadwołżańska 4. Wysokie Zawołże 5. Jergeni
IV grupa	Niziny poza granicami czwartorzędowych zlodowaceń (ekstraglacjalne), przeważnie o szerokich dolinach rzek i o rozwiniętych drobnych formach	1. Czarnomorska równina lessowa 2. Lessowa nachylona równina lewobrzeżnej Ukrainy 3. Falista nachylona równina na lewym brzegu Wołgi, zbudowana z ilów syrtowych
V grupa	Pierwotna równina Niziny Nadkaspjskiej	Pierwotna równina Niziny Nadkaspjskiej – obszar czwartorzędowej transgresji morskiej
VI grupa	Obszary speneplenizowanych starych fałdowo-uskokowych pasm górskich, o pagórkowato-erozyjnym ukształtowaniu powierzchni na podłożu tektonicznie skomplikowanym	1. Pasma Donieckie 2. Pasma Timanu

Źródło: Б.Ф. Добрынин, *Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ*, Учпедгиз, Москва 1953, s. 77–80.

7 Б.Ф. Добрынин, *Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ*, Учпедгиз, Москва 1953, s. 77–80.

Nizina Wschodnioeuropejska charakteryzuje się różnorodnością krajobrazów zarówno na całej swej powierzchni, jak i w obrębie poszczególnych krain i regionów. Bogactwo przyrody tej niziny związane jest przede wszystkim z odmiennymi warunkami klimatycznymi panującymi w różnych częściach tego rozległego terytorium, ale także z różnorodną budową geologiczną i rzeźbą.

Zasadniczym wskaźnikiem różnic krajobrazowych występujących na obszarze Niziny Wschodnioeuropejskiej jest roślinność, stanowiąca jeden z najważniejszych elementów krajobrazu. Dlatego też zasadnicze strefy fizyczno-geograficzne tej niziny noszą nazwy związane z charakterem roślinności na nich występującej. Strefami tymi są: tundra, tundra lesista, tajga, strefa lasów mieszanych, strefa lasów liściastych, step lesisty oraz step.

Nizina Wschodnioeuropejska cechuje się znaczną różnorodnością rozwoju krajobrazów, związaną z czynnikami geomorfologicznymi. Na zachodzie występują rozległe stare masywy krystaliczne (karelsko-kolskiego i ukraińskiego), które decydują zasadniczo o rzeźbie i krajobrazach tego obszaru. Co więcej, na zachodzie znacznie silniej niż w części wschodniej tej niziny zaznaczył się wpływ zlodowaceń czwartorzędowych, które nasuwały się na Nizinę Wschodnioeuropejską przede wszystkim z północnego zachodu. Wschodnia część tej niziny podlegała natomiast silniejszym wpływom ruchów górotwórczych, za sprawą których powstał potężny system górski Uralu, co miało miejsce w górnych okresach ery paleozoicznej oraz w trzeciorzędzie⁸.

Najbardziej rozległe wzniesienia znajdują się w południowej części Niziny Wschodnioeuropejskiej. Największą z nich jest Wyżyna Środkoworosyjska, położona na południe od obszaru moskiewskiego i rozciągająca się aż po dolinę Dońca. Wyżyna ta stanowi rozległy płaskowyż, rozczłonkowany głębokimi dolinami rzek i wąwozów, będący działem wodnym między wielkimi systematami rzecznyymi. Są nimi systemat Dniepru, położony w części zachodniej, oraz systemat Oki i Donu, leżący w części wschodniej tego obszaru⁹.

Drugą rozległą wyżyną leżącą na Nizinie Wschodnioeuropejskiej jest Wyżyna Nadwołżańska. Jest ona wyciągnięta w kierunku południkowym wzdłuż doliny środkowej Wołgi. Zajmuje ona rozległy obszar, rozciągający się wzdłuż wysokiego prawego brzegu tej rzeki od Niżnego Nowogrodu do Wołgogradu. Największe wzniesienia wyżyna ta osiąga w części wschodniej, gdzie tworzy stromy i wysoki prawy brzeg Wołgi. Przedłużenie Wyżyny Nadwołżańskiej na południe od Wołgogradu

8 Więcej zob. w: O.K. Борисова, *Ландшафтно-климатические условия в центральной части Восточно-Европейской равнины в последние 22 тысячи лет (реконструкция по палеоботаническим данным)*, „Водные ресурсы” 2021, т. 48, № 6, s. 664–675; В.И. Астахов, Й.И. Свенсен, *Покровная формация финального плейстоцена на крайнем северо-востоке Европейской России*, „Региональная геология и металлогения” 2011, № 47, s. 12–27.

9 Рог. Н.А. Гвоздецкий, Ф.Н. Мильков, *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР*, Мысль, Москва 1976; В.М. Воробьёв, *Волоковые пути на Главном водоразделе Русской равнины*, Славянский мир, Тверь 2007.

stanowią wzgórze Jergeni, opadające stromo ku wschodowi. Wyżynę Środkowo-rosyjską i Nadwołżańską rozdziela szeroka Nizina Ocko-Dońska.

Na wschód od środkowej Wołgi położona jest nizina Zawołża, za którą rozciąga się wyżyna Wysokiego Zawołża. Jego przedłużeniem na południowym zachodzie jest wzniesienie Obszczyj Syrt, dochodzące prawie do Wołgi w pobliżu Saratowa.

3. Nizina Wschodnioeuropejska a regionalizacja fizyczno-geograficzna

Fizyczno-geograficzną regionalizację europejskiej części Związku Radzieckiego zaprezentował w 1966 r. N.A. Gwozdiecki na sympozjum zorganizowanym w Polsce przez Polskie Towarzystwo Geograficzne¹⁰. Zaproponował on trójstopniowy system, wyróżniając sześć makroregionów, 11 stref geograficznych oraz 61 prowincji¹¹.

Regionalizacja fizyczno-geograficzna obszaru byłego Związku Radzieckiego została wykonana z uwzględnieniem warunków naturalnych poszczególnych obszarów oraz strefowych i astrefowych czynników formowania środowiska geograficznego¹². Podejście to określone zostało mianem zasady kompleksowości w regionalizacji fizyczno-geograficznej¹³.

Głównym elementem kontynentalnej części skorupy ziemskiej na obszarze zajmowanym przez Rosję są dwie platformy – wschodnioeuropejska i syberyjska oraz

10 J. Kondracki, *Fizycznogeograficzna regionalizacja Europy Wschodniej w układzie dziesiętnym*, „Przegląd Geograficzny” 1995, t. LXVII, z. 3–4, s. 349–350. Mapa regionalizacji fizyczno-geograficznej całego obszaru Związku Radzieckiego została opracowana przez Katedrę Geografii Fizycznej ZSRR Uniwersytetu Moskiewskiego. Na sympozjum zorganizowane przez Polskie Towarzystwo Geograficzne N.A. Gwozdiecki przygotował artykuł z W.K. Żukową, opublikowany w Polsce w 1968 r. Zob. N.A. Gwozdiecki, W.K. Żukowa, *Fizycznogeograficzna regionalizacja europejskiej części ZSRR*, [w:] *Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej. Materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Polskie Towarzystwo Geograficzne w dniach 16–24 września 1966 r.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 43–52.

11 J. Kondracki, *op. cit.*, s. 350. W trójstopniowym systemie wyróżnionych zostało sześć następujących makroregionów oznaczonych wielkimi literami alfabetu: A. Fennoskandia, B. Równina Rosyjska – Niż Wschodnioeuropejski, C. Równina Środkowoazjatycka, D. Ukraińskie Karpaty, E. Krymsko-Kaukaska Kraina Górská, F. Ural. Strefy geograficzne, wyróżnione odrębnie dla makroregionów A, B i C, oznaczone zostały cyframi rzymskimi, natomiast prowincje – cyframi arabskimi.

12 N.A. Gwozdiecki, W.K. Żukowa, *op. cit.*, s. 43.

13 *Ibidem*. Więcej zob. w: H.A. Гвоздецкий, *Физико-географическое районирование СССР (характеристика региональных единиц)*, Издательство Московского университета, Москва 1968; А.И. Спиридонов, *Геоморфологическое картографирование*, Недра, Москва 1974.

otaczające je geosynkinalne obszary fałdowe¹⁴, które przekraczają granice Federacji Rosyjskiej. Platformy różnią się od obszarów geosynkinalnych genezą i okresem powstawania¹⁵. Dlatego też wyeksponowanie wiodącej roli zasady kompleksowości w regionalizacji fizyczno-geograficznej było czynnikiem niezbędnym do pełnego opisanie obszaru, jakim jest rozległe i zróżnicowane terytorium Niziny Wschodnioeuropejskiej¹⁶. N.A. Gwozdiecki i W.K. Żukowa tak scharakteryzowali założenia tej zasady:

Przy regionalizacji uwzględnia się genezę terenu oraz przyczyny i warunki wyodrębnienia terenowych jednostek fizycznogeograficznych (podejście genetyczne). Geneza dotyczy całego kompleksu warunków naturalnych, a nie tylko rzeźby, lub innego dowolnego komponentu (podejście krajobrazowo-genetyczne). Obok tego uwzględnia się obecną strukturę środowiska geograficznego i właściwe dla niej zjawiska fizycznogeograficzne zależne od:

- a) szerokościowej strefowości krajobrazowej,
- b) długościowego zróżnicowania klimatycznego i krajobrazowego (tereny o klimacie morskim, przejściowym, kontynentalnym z odpowiednimi krajobrazami),
- c) stref wysokościowych,
- d) astrefowości geologicznej (w tej liczbie – neotektoniki) i związanych z nią właściwości geomorfologicznych terenu,
- e) charakteru i stopnia zagospodarowania terenu¹⁷.

Współczesna rzeźba powierzchni Rosji stanowi wynik długotrwałego wzajemnego oddziaływania procesów endogenicznych (wewnętrznych), których źródła energii znajdują się w głębi ziemi, i procesów egzogenicznych (zewnętrznych), do których zaliczyć należy działalność rzek, mórz, lodowców, wiatru, organizmów roślinnych i zwierzęcych oraz innych czynników¹⁸.

Procesy endogeniczne odgrywają zasadniczą rolę w tworzeniu się największych elementów lądu lub dna mórz. Należą do nich takie wielkie formy rzeźby, jak równiny kontynentalne, płaskowyże, łańcuchy górskie oraz równiny, kotliny i grzbiety oceaniczne. W ich tworzeniu główną rolę odegrały ruchy skorupy ziemskiej¹⁹.

14 Pod pojęciem geosynkliny rozumiane jest rozległe wklęsnięcie skorupy ziemskiej, często zalane przez wody morskie.

15 Por. Ф.Н. Юдахин, Ю.К. Щукин, В.И. Макаров, *Глубинное строение и современные геодинамические процессы в литосфере Восточно-Европейской платформы*, УрО РАН, Екатеринбург 2003; Н.П. Костенко, Н.В. Макарова, Н.И. Корчуганова, *Выражение в рельефе складчатых и разрывных деформаций. Структурно-геоморфологическое дешифрирование аэрофотоснимков, космических снимков и топографических карт*, Издательство МГУ, Москва 1999.

16 Por. Р.А. Гафаров, *Вопросы тектоники фундамента севера Восточно-Европейской платформы*, „Геотектоника” 1966, № 4, s. 81–91.

17 N.A. Gwozdiecki, W.K. Żukowa, *op. cit.*, s. 43.

18 М.Г. Леонов, *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ*, „Геотектоника” 1993, № 5, s. 16–33. Więcej zob. w: Л.Б. Рухин, *Основы литологии, Недра*, Ленинград 1969; М.Л. Копп, *Мобилистическая неотектоника платформ Юго-Восточной Европы*, Наука, Москва 2004.

19 Por. В.А. Жучкевич, М.В. Лавринович, *Физическая география материков и океанов*, Издательство „Университетское”, Москва 1986.

Z procesami egzogenicznymi związane są znacznie mniejsze formy rzeźby, takie jak doliny rzek, wąwozy, moreny i różnorodne formy znajdujące się na dnie mórz i oceanów. W ich tworzeniu na lądzie największą rolę odgrywa praca rzek. Bardzo często na terytorium Rosji spotyka się także formy powstałe w wyniku działalności dawnych lodowców²⁰, a szczególnie lodowców typu kontynentalnego, które wywarły wpływ na rzeźbę północnej części Federacji Rosyjskiej oraz na obszary Zachodniej Syberii²¹.

Źródła Wołgi znajdują się w północnej części Niziny Środkowoeuropejskiej, na Wyżynie Wałdajskiej. Powstanie źródeł tej rzeki związane jest z długotrwałymi procesami, jakie miały miejsce na tych obszarach w odległej przeszłości²².

Ukształtowanie powierzchni północnych obszarów europejskiej części Rosji różni się znacząco od innych terytoriów tego kraju zarówno swoim charakterem, jak i genezą powstania. Północne tereny zostały ukształtowane przede wszystkim wskutek działalności lodowców czwartorzędowych²³. Większość wzniesień występujących na tym obszarze ma charakter rozległych wałów, składających się z szeregu wzgórz i rozciągających się zasadniczo w kierunku północno-wschodnim. Taki bowiem kierunek wyznaczyła krawędź lodowca, który nasunął się na to terytorium ze Skandynawii²⁴. Dlatego też dla terenów północnej Rosji charakterystyczne są wały moren czołowych i pagórki moreny dennej, rozrzucone nieregularnie i występujące praktycznie na całym obszarze działalności czwartorzędowych lodowców. Najwyższe moreny czołowe znajdują się na północnym zachodzie Federacji Rosyjskiej, gdzie rozpościera się Wyżyna Wałdajska, osiągająca wysokość 346,9 m n.p.m.

Wyżyna Wałdajska opada na północnym zachodzie stromym stopniem ku rozległemu zapadlisku, w którym znajduje się jezioro Ilmeń²⁵. Na południe od tej wyżyny rozciąga się Wał Smoleńsko-Moskiewski, osiągający wysokość do 320 m n.p.m. Stanowi on morenę czołową, która powstała w okresie przedostatniego zlodowacenia.

20 И.И. Борзенкова, О.К. Борисова, Е.Л. Жильцова, *Холодный эпизод около 8200 лет назад в Северной Европе: анализ эмпирических данных и возможных причин*, „Лед и снег” 2017, т. 57, № 1, s. 117–132.

21 Więcej zob. w: Е.Ю. Новенко, *Изменения растительности и климата Центральной и Восточной Европы в позднем плейстоцене и голоцене в межледниковые и переходные этапы климатических макроциклов*, ГЕОС, Москва 2016; Е.В. Рухина, *Литология ледниковых отложений*, Недра, Ленинград 1973.

22 А.А. Тишков, *Валдайская возвышенность как колыбель Волги*, „Известия РАН” 2023, т. 87, № 6, s. 786–803.

23 Por. Н.П. Чамов, *Тектоническая история и новая модель формирования Среднерусского авлакогена*, „Геотектоника” 2005, № 3, s. 3–22.

24 Por. А.А. Величко, В.В. Бердников, В.П. Нечаев, *Реконструкции зоны многолетней мерзлоты и этапов её развития. Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет*, Наука, Москва 1982.

25 Jezioro Ilmeń usytuowane jest w najniższej położonej centralnej części Niziny Nadilmeńskiej. Z jeziora tego wypływa rzeka Wołchow, nad którą powstał Nowogród Wielki. Zob. Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 17.

N.A. Gwozdiecki i W.K. Żukowa tak wzmiankują o genetycznym podejściu do regionalizacji, porównując dwie prowincje – wałdajską i smoleńsko-moskiewską:

Przy genetycznym podejściu do regionalizacji, w wyodrębnianiu jednostek regionalnych duże znaczenie ma długotrwałość procesów, które je formowały. W północnej części Równiny Rosyjskiej w podobnych warunkach strefowych uformowały się prowincje: wałdajska (Pojezierze Wałdajskie) i smoleńsko-moskiewska, które bardzo różnią się od siebie, co spowodowane jest głównie różnym ich wiekiem. Prowincja wałdajska, która znajdowała się w strefie krańcowej ostatniego (wałdajskiego) zlodowacenia, charakteryzuje się znacznie młodszym krajobrazem niż prowincja smoleńsko-moskiewska, której współczesne krajobrazy rozwijają się od czasu ustąpienia zlodowacenia moskiewskiego. Różnice te przejawiają się nie tylko w większej świeżości morenowej rzeźby prowincji wałdajskiej, lecz również w jej słabszym zdrenowaniu a stąd – w jeziorności i większym zabagnieniu, w rozpowszechnieniu gleb i roślinności w obniżeniach bagiennych, w mozaice szaty roślinnej związanej z urozmaicheniem rzeźby i słabym odwodnieniem²⁶.

W takich warunkach kształtowała się największa europejska rzeka, jaką jest Wołga, za sprawą której rozwinęło się osadnictwo na poszczególnych obszarach Niziny Środkowoeuropejskiej.

4. Charakterystyka poszczególnych obszarów nadwołżańskich

Wszystkie wyżyny południowych obszarów europejskiej części Rosji mają pewne cechy wspólne, do których zaliczyć należy ukształtowanie powierzchni w formie płaskowyżu, który najczęściej jest jednak silnie rozczłonkowany przez doliny rzek i wąwozy²⁷. Często rzeźba poszczególnych części tych wyżyn jest związana z tektoniką, co przejawia się przede wszystkim w występowaniu uskoków, wałów i kopuł²⁸. Takie właśnie cechy są charakterystyczne zarówno dla Wyżyny Nadwołżańskiej, jak i dla Wysokiego Zawołża. Pochodzenie tych wyżyn jest związane z nierównomiernymi pionowymi ruchami skorupy ziemskiej, które miały miejsce pod koniec trzeciorzędu oraz w czwartorzędzie²⁹.

26 N.A. Gwozdiecki, W.K. Żukowa, *op. cit.*, s. 43–44.

27 Пор. В.С. Шеин, А.В. Алференок, И.В. Долматова, Н.А. Мельникова, *Геодинамические условия формирования осадочного чехла палеобассейнов Восточно-Европейского палеоконтинента*, „Геология нефти и газа” 2020, № 1, s. 35–55.

28 Więcej zob. w: Л.П. Зоненшайн, М.И. Кузьмин, Л.М. Натапов, *Тектоника литосферных плит территории СССР*, Недра, Москва 1990.

29 Пор. Н.Д. Сергеева, В.Н. Пучков, Т.В. Карасева, *Верхний протерозой (рифей и венд) Волго-Уральской области в параметрических и глубоких скважинах*, Книга-Принт, Уфа 2021; В.И. Лебединский, *Вулканическая корона Великой равнины*, Наука, Москва 1973; Ю.В. Казанцев, *Структурная геология Предуральяского прогиба*, Наука, Москва 1984.

Obszar Wyżyny Nadwożańskiej wyróżnia się silnym rozczłonkowaniem erozyjnym przy jednoczesnym dużym wpływie tektoniki. Wskutek znacznej wysokości i silnego rozczłonkowania poszczególne części Wyżyny Nadwożańskiej przypominają krajobraz gór średniej wysokości.

Wyżyna Nadwożańska cechuje się znacznym rozwojem tektonicznych form rzeźby, wśród których dominują uskoki, wały oraz wypiętrzenia w formie kopuł. Jest ona zbudowana przede wszystkim ze skał kredowych i trzeciorzędowych, głównie z ilów, margli, piasków oraz białej kredy. W północnej części Wyżyny Nadwożańskiej występują margle, iły i piaski, które ukształtowały się w permie, triasie i jurze. Wyżyna ta ze względu na charakter rzeźby posiada dwie zasadnicze strefy. Pierwsza z nich rozciąga się nad Wołgą i charakteryzuje się dużym rozczłonkowaniem erozyjnym. Dla strefy tej charakterystyczne są rozległe wąwozy. Natomiast drugą część Wyżyny Nadwożańskiej stanowi strefa zachodnich zboczy, cechująca się bardziej dojrzałymi formami dolin rzecznych.

Poszczególne części Wyżyny Nadwożańskiej stanowią szerokie i łagodne wały rozdzielone ugięciami. W strefie wysokiego prawego brzegu Wołgi, od Saratowa do Wołgogradu, występuje kilka uskoków i rowów tektonicznych związanych z obniżaniem się zapadliska nadkaspjskiego.

Cały obszar Wyżyny Nadwożańskiej wznosi się wyraźnie ponad otaczające ją tereny. Strefa maksymalnego wzniesienia tej wyżyny, sięgająca od 300 do 384 m n.p.m., ciągnie się bezpośrednio wzdłuż prawego brzegu Wołgi.

Bardzo interesującym przykładem formy tektonicznej, jaka wykształciła się na obszarze Wyżyny Nadwożańskiej, jest Pętla Samarska³⁰ (zob. ilustracja 1.3).

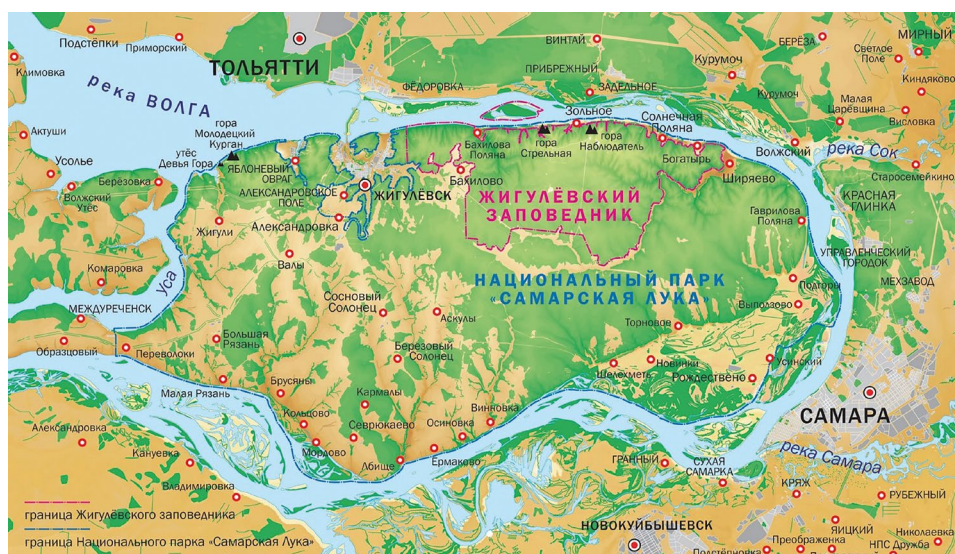
Ilustracja 1.3. Pętla Samarska

Źródło: <https://vk.com/@museumpenza-prirodnoe-nasledie-rossii-nacionalnyi-park-samarskaya-luka> (dostęp: 17.07.2025).

30 M.A. Емельянов, *Самарская лука и Жигули*, Куйбышевское книжное издательство, Куйбышев 1955.

Wyżyna tej pętli, okrążona przez Wołgę, opada ku północy ku rzece wysokimi skalistymi urwiskami. Stanowią one południowe wzniesione skrzydło potężnego uskoku, utworzonego z serii wapieni karbońskich i permskich oraz dolomitów. Powierzchnia wyżyny Pętli Samarskiej ma charakter płaskowyżu, który łagodnie pochyła się ku południowi. Stanowi ona szerokie kopulaste wypiętrzenie, które zostało rozbite kilkoma spękaniami i uskokami.

Ten uroczy zakątek nadwołżański od dawien dawna fascynował człowieka bogactwem przyrody i malowniczym krajobrazem. W celu zachowania tego wyjątkowego miejsca w niezmienionym przez człowieka stanie oraz ochrony jego fauny i flory utworzony został rezerwat o nazwie „Pętla Samarska”³¹ (zob. ilustracja 1.4).

Ilustracja 1.4. Rezerwat „Pętla Samarska”

Źródło: <https://vk.com/@museumpenza-prirodnoe-nasledie-rossii-nacionalnyi-park-samarskaya-luka> (dostęp: 17.07.2025).

Na obszarze Wyżyny Nadwołżańskiej występują przeważnie zdegradowane i zbielicowane czarnoziemy, przechodzące na północy w szare leśne gliny piaszczyste, a na południu w czarnoziemy, niekiedy o dużej miąższości.

31 Więcej zob. w: В.И. Холмянская, С.В. Саксонов, *Государственная экологическая экспертиза технико-экономического обоснования Государственного природного национального парка „Самарская Лука”* (1993 г.), „Самарская Лука: проблемы региональной и глобальной экологии” 2015, т. 24, № 1, s. 179–221; А.В. Иванова, Г.С. Розенберг, С.В. Саксонов, *Опыт количественного анализа флористического разнообразия и флористической структуры Самарской Луки*, „Экология” 2006, № 5, s. 332–339; К.А. Кудинов, *Локальные особенности климата в районе Жигулевского заповедника по данным метеорологических наблюдений за 25 лет (1974–98 гг.)*, „Самарская Лука: Бюллетень” 2001, № 11, s. 67–100.

Kotlinę pomiędzy Wyżyną Nadwożańską na zachodzie a obszarem Wysokiego Zawołża na wschodzie tworzy nachylona równina na lewym brzegu środkowej Wołgi. Rozciąga się ona na południe od Kazania. Równina ta utworzona jest z serii łańcuchów syrtowych, które w strefie zachodniej obrzeżone są tarasami Wołgi. Posiada ona zasadniczo charakter nizinny.

W dolinie środkowej Wołgi rozciąga się szeroki pas zalewowy oraz kilka wyższych i szerszych tarasów. Największe z nich, sięgające 10–30 km, znajdują się na lewym brzegu rzeki. Stare tarasy Wołgi są zbudowane przeważnie z piasków, którym towarzyszą ilaste przewarstwienia. Na powierzchni tarasów zachodzą procesy rozwiewania piasków, z czym wiąże się powstawanie wzgórz eolicznych.

Wysokie Zawołże stanowi wschodnią część Niziny Wschodnioeuropejskiej. Obszar ten styka się bezpośrednio ze środkowym i z południowym Uralem, zlewając się z jego przedgórzem.

Ukształtowanie się obszaru Wysokiego Zawołża ma ścisły związek z geologiczną historią Uralu³². Tworzeniu się tych gór pod koniec ery paleozoicznej towarzyszyło powstanie wgłębia w strefie przedgórskiej oraz niszczenie dźwigających się gór³³. Z procesem tym związane jest powstanie osadów morskich i lądowych z okresu permu, z których w przeważającej części zbudowany jest obszar Wysokiego Zawołża³⁴. Na jego powierzchni występują głównie osady pochodzące z górnego permu, przede wszystkim wapienie, dolomity i gipsy, margle, ropy i piaskowce. Istnienie silnie rozwiniętych gipsów w skałach permskich jest czynnikiem sprawczym występowania licznych form krasowych w formie lejów, jezior zapadliskowych oraz jaskiń. Właśnie tu, na obszarze Wysokiego Zawołża, zjawiska krasowe i związane z nimi zespoły form krasowych osiągają największe bogactwo w swej różnorodności, wielkości i głębokości na całym rozległym terytorium nadwożańskim.

Wypiętrzenia Uralu, które miały miejsce w późniejszym okresie, wywołały znaczne wyniesienie obszaru Wysokiego Zawołża, a bliskość tych gór wpłynęła także na powstanie licznych dyslokacji, takich jak wały, kopuły i uskoki³⁵. Stanowią one drugą ważną cechę morfologii tego terytorium. Długie wały na obszarze Wysokiego Zawołża ciągną się niekiedy na dziesiątki kilometrów.

Na terytorium Wysokiego Zawołża znajduje się wyżyna Obszczyj Syrt. Na jej obszarze wały ciągną się w kierunku północno-wschodnim i przeplatają się z grupami kopuł i uskokami, które wywołały powstanie rowów zapadliskowych. Obszczyj Syrt zbudowany jest z utworów mezozoicznych i trzeciorzędowych.

32 В.Б. Соколов, *Строение земной коры Урала*, „Геотектоника” 1992, № 5, s. 3–20.

33 Проф. В.Н. Пучков, *Геология Урала и Предуралья (актуальные вопросы стратиграфии, тектоники, геодинамики и металлогении)*, Дизайн Полиграф Сервис, Уфа 2010.

34 Проф. И.Ф. Таврин, Н.И. Халевин, *Геофизические модели земной коры Урала*, „Геотектоника” 1990, № 3, s. 39–49.

35 Więcej zob. w: М.А. Камалетдинов, *Покровные структуры Урала*, Наука, Москва 1974; А.Ф. Морозов, *Глубинное строение и геодинамика Южного Урала (проект Уралсейс)*, ГЕРС, Тверь 2001.

W północnej części Wysokiego Zawołża rozciąga się kilka dużych wałów, przebiegających w kierunku zbliżonym do południkowego. Do największych i zarazem najwyższych zaliczyć należy Wał Wiacki oraz Wał Górnokamski. Pomiedzy wałami oraz w ich sąsiedztwie położone są rozległe niziny, stanowiące częściowo pradoliny rzek.

Obszar wiacko-kamski obejmuje dorzecze Wiatki, górnej Kamy i górnej Wietługi. W obrębie właśnie tego obszaru rozciągają się południkowe wzniesienia Wału Wiackiego i Wału Górnokamskiego, przecięte przez rzeki prowadzące swe wody głębokimi dolinami. Wały te przecinają także piaszczyste niziny, stanowiące łożyska dawnych strumieni, które były związane ze strefą krawędziową lodowca pokrywającego te tereny. Na obszarze tym występują często zniszczone wały moren czołowych oraz skupiska głazów narzutowych. Ponadto znajdują się tu rozległe torfowiska, położone zazwyczaj na terenach międzyrzecznych i na piaszczystych nizinach.

Swoisty i malowniczy zakątek Niziny Wschodnioeuropejskiej stanowi południowy kraniec Wału Wiackiego. Występują tu głębokie jeziora zapadliskowe (krasowe), o wysokich i stromych brzegach, które pokrywają gęste lasy.

Obszar Zawołża bywa także dzielony na dwie krainy, a mianowicie na rejon stepowo-lesisty i rejon stepowy.

W rejonie stepowo-lesistym Zawołża dominują wysokie grzbiety, rozdzielone przez głębokie i szerokie dojrzałe doliny z tarasami. W wielu miejscach, a szczególnie na obszarze Podurala, występują na wielką skalę zjawiska i formy krasowe. Na całym stepowo-lesistym obszarze Zawołża rozpowszechnione są gleby czarnoziemne, szczególnie tłuste czarnoziemy.

Nieco inny charakter ma stepowy obszar Zawołża. W ukształtowaniu powierzchni tego rejonu dominuje wyżyna Obszczyj Syrt i jej rozgałęzienia. Bliżej Wołgi położona jest natomiast falista nachylona równina, przechodząca w szerokie tarasy tej rzeki. Jest ona zbudowana z syrtowych ilów.

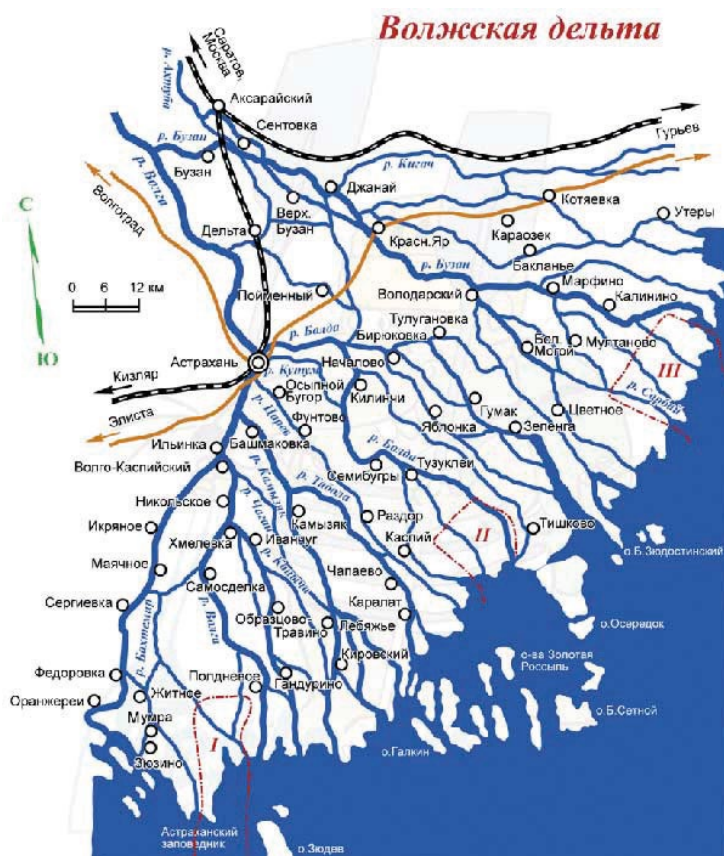
Na obszarze stepowego Zawołża gleby są przeważnie czarnoziemne i kasztanowe, ale często występują tu solonce (grunty zasolone). Klimat tej części Zawołża jest suchy i wybitnie kontynentalny. Rozpowszechnione są tutaj stepy kwiecisto-ostnicowe, przechodzące na południu w stepy ostnicowo-kostrzewowe.

Wołga kończy swój bieg szeroką deltą (zob. ilustracja 1.5). Ma ona ponad 200 km szerokości i dostarcza około 75% wody do Morza Kaspijskiego³⁶. Na obszarze zajęty przez deltę Wołgi znajdują się liczne pagórki tworzące łańcuchy o długości do kilkudziesięciu kilometrów³⁷. Pagórki te zbudowane są z gliniastych piasków bądź z piaszczystych glin³⁸. Ciągną się one w kierunku niemalże prostopadłym do dolnego biegu Wołgi.

36 S. Zarychta, *Wzrost znaczenia strategicznego Morza Kaspijskiego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2008, R. II, s. 42.

37 P. Bohdziewicz, *Pagórki Bara w delcie Wołgi*, „Przegląd Geograficzny” 1969, t. XLI, z. 3, s. 393.

38 W kwestii pochodzenia pagórków umiejscowionych w delcie Wołgi wysunięto wiele hipotez. Dotyczyły one zarówno charakteru genezy (wodnej bądź eolicznej), jak i powiązania ich

Ilustracja 1.5. Delta Wołgi

Źródło: <https://deltafishtour.ru/actual-info/poleznaya-informatsiya/delta-volgi> (dostęp: 19.07.2025).

Dolina dolnej Wołgi i jej ogromna delta to obszary, na których wiosną występują obfite powodzie³⁹. Pozostawiają one żyzne ilaste namuły. Na terenach tych rozwinięta jest roślinność leśna i krzewiasta oraz roślinność charakterystyczna dla terenów podmokłych.

To właśnie terytorium zajęte przez deltę Wołgi stało się naturalnym rezerwatem, w którym zachowała się trzeciorzędowa flora wodna Niziny Wschodnioeuropejskiej. Flora ta dawno zanikła na innych obszarach Federacji Rosyjskiej i jest obecnie

powstania z dziejami geologicznymi Morza Kaspijskiego i rozległej niziny rozciągającej się na północ od niego, leżącej po obu stronach doliny dolnego biegu Wołgi. Zob. P. Bohdziewicz, *op. cit.*, s. 399.

39 O.B. Горелиц, *Характеристика уровненного режима дельты Волги в период „Водные ресурсы”* 1994, т. 21, № 4, s. 457–462.

związana ze strefą zwrotnikową. Niezwykle bogaty jest także świat zwierzęcy, który składa się z mnóstwa pływających ptaków oraz różnorodnych gatunków ryb. Dlatego też w 1919 r. na obszarze tym został założony rezerwat, który od 1975 r. nosi nazwę „Delta Wołgi”. Zajmuje on powierzchnię około 65 tys. km².

Przy wybrzeżach Morza Kaspijskiego występują liczne skupiska ptaków, co związane jest z bogatą florą i fauną tego morza. W ptactwo szczególnie obfitują obszary znajdujące się przy ujściu Wołgi i Uralu, jak również wybrzeża Zatoki Kirowa (na południowo-zachodnim wybrzeżu Morza Kaspijskiego, w Azerbejdżanie) oraz Zatoki Turkmenbaszy (we wschodniej części Morza Kaspijskiego, u wybrzeży Turkmenistanu). Zbierają się tu na zimowisko i na lęgi ptaki z rozległego terytorium krajów śródziemnomorskich, Azji Środkowej i Palearktyki. Nieodłącznymi mieszkańcami tych terenów są kormorany, flamingi, mewy, gęsi i kaczki oraz czaple i pelikany. Wybrzeża te obfitują także w różnorodne gatunki ryb, co umożliwiło rozwój rybołówstwa na tych terenach od samych początków zasiedlenia tych ziem⁴⁰.

5. Sztuczne zbiorniki wodne na Wołdze i Kamie

Wraz z rozwojem gospodarczym kraju, rosnącym uprzemysłowieniem i wzrostem liczby ludności od połowy XX w. w Rosji na coraz większą skalę zaczęto wykorzystywać jej bogate zasoby wodne. W związku z tym konieczne stało się rozwiązanie wielu problemów związanych z gospodarką wodną, takich jak regulacja odpływu wielkich systemów rzecznych oraz wykorzystanie wód do celów transportowych, energetycznych i irygacyjnych⁴¹. Nie mniej ważnym problemem, wymagającym pilnego rozwiązania, okazała się konieczność przerzutu wód z jednego dorzecza do drugiego. A.B. Avakian tak wypowiedział się o budowie zbiorników wodnych:

Konieczność regulowania odpływu i budowy zbiorników powodowana jest wieloma okolicznościami. Przede wszystkim należy wskazać na nadzwyczaj dużą nierównomierność odpływu rzek, zarówno w przestrzeni jak i w czasie – w poszczególnych porach roku. Na większości rzek europejskiej części Rosji, Zachodniej i Wschodniej Syberii 2/3 odpływu przypada na 2–3 miesiące roztopów wiosennych.

40 Więcej zob. w: Р.П. Ходаревская, Г.А. Судаков, А.А. Романов, *Современное состояние запасов водных биологических ресурсов Каспийского бассейна*, „Вопросы рыболовства” 2007, т. 8, № 4 (32), s. 608–622; В.Н. Михайлов, *Загадки Каспийского моря*, „Соросовский образовательный журнал” 2000, т. 6, № 4, s. 63–704; А.Ф. Сокольский, *Каспийское море. О влиянии экологических изменений на разнообразие и биопродуктивность*, Полиграфком, Астрахань 2009; П.И. Бухарин, *Гидрология реки Волги*, АГТУ, Астрахань 2004.

41 Рог. Е.А. Бурдин, *Гидростроительство в России: от самарского Волгостроя к Большой Волге (1930–1980 гг.)*, УлГПУ, Ульяновск 2010; Е.А. Бурдин, *История гидротехнического строительства в Поволжье (XVI–XX вв.)*, УлГПУ, Ульяновск 2013.

Tak znaczne wahania odpływu rzecznego doprowadzają nierzadko do pustoszących powodzi w jednych okresach, a w innych zmuszają ludność i gospodarkę obszaru do racjonowania wody i żywności, a nawet prowadzą do zamierania roślinności i gospodarki. W warunkach tak zmiennego odpływu nie można rozwijać ani energetyki, ani nawadniania, ani transportu wodnego, ani zaopatrzenia w wodę. Taki stan wywołuje znaczne komplikacje w gospodarce rolnej i budownictwie komunalnym, rybołówstwie i rekreacji. Krótko mówiąc, zarówno zaopatrzenie ludności w wodę jak i rozwój każdej gałęzi gospodarki mają twarde wymagania co do ilości wody, reżimu jej dostawy oraz jakości⁴².

Wołga jest rzeką obfitującą w wodę. Zawiera ona ogromne zasoby energii wodnej. Rzeką ta została prawie całkowicie uregulowana. Przekształcono ją w kaskady zbiorników wodnych, które służą przede wszystkim celom hydroenergetycznym oraz usprawniają transport rzeczny⁴³. Zbiorniki te stanowią także źródła zaopatrzenia w wodę miast i zakładów przemysłowych, jak również umożliwiają nawodnienie gleb pozbawionych odpowiedniej wilgotności⁴⁴.

Największym sztucznym zbiornikiem wodnym na Wołdze jest Zbiornik Kujbyszewski, którego pojemność całkowita wynosi 58 000 mln m³. Znacznie mniejsze rozmiary ma Zbiornik Wołgogradzki – 32 120 mln m³ (zob. tabela 1.3). Budowa zapór wodnych w pobliżu Kujbyszewa i Stalingradu (dzisiejszego Wołgogradu) wymagała przeprowadzenia szeroko zakrojonych prac geologicznych i hydrogeologicznych, umożliwiających spiętrzenie wód Wołgi na wiele dziesiątków metrów⁴⁵.

42 A.B. Avakian, *Problematyka zaporowych zbiorników wodnych*, „Przegląd Geograficzny” 1998, t. LXX, z. 1–2, s. 17.

43 Por. E.A. Бурдин, *Историографический обзор проблемы сооружения гидротехнических объектов в России*, „Вестник Ульяновского государственного педагогического университета” 2011, Вып. 7, т. 2, s. 15–21.

44 A.B. Avakian sugeruje, aby każdy wielki zbiornik analizować jako:

- 1) magazyn wody,
- 2) obiekt istotnie zmieniający jakość wody rzecznej, w jednych przypadkach poprawiający, a w drugih pogarszający jej wskaźnik,
- 3) akwatorium wykorzystywane przez żeglugę, gospodarkę rybną i do rekreacji,
- 4) użytkownika ziemi (zatopienie, podtopienie, przekształcenie brzegów),
- 5) obiekt pozwalający w wielu obszarach istotnie poprawić wykorzystanie zasobów glebowych (irygacja, walka z powodziami, powierzchniowe wykorzystanie odpływu),
- 6) obiekt powodujący znaczne zmiany w środowisku i gospodarce dolin rzecznych, delt i jezior, mórz śródlądowych i przyujściowych fragmentów mórz. Zob. A.B. Avakian, *op. cit.*, s. 23.

45 G.W. Bogomołow, *Udział geologii i hydrogeologii w dziele przeobrażenia przyrody w ZSRR*, „Przegląd Geologiczny” 1953, nr 1, s. 24.

Tabela 1.3. Sztuczne zbiorniki wodne na Wołdze i Kamie

Lp.	Zbiornik wodny	Rzeka	Pojemność (mln m ³)		Powierzchnia (km ²)
			całkowita	użytkowa	
1.	Kujbyszewski	Wołga	58 000	34 600	6 488
2.	Wołgogradzki	Wołga	32 120	8 250	3 309
3.	Rybiński	Wołga	25 420	16 600	4 550
4.	Czeboksarski	Wołga	13 800	5 700	2 170
5.	Dolnokamski	Kama	12 900	4 400	1 084
6.	Saratowski	Wołga	12 870	1 750	1 830
7.	Kamski	Kama	12 205	9 235	1 915
8.	Wotkiński	Kama	9 360	3 700	1 120
9.	Gorkowski	Wołga	8 815	2 782	1 591
10.	Uglicki	Wołga	1 245	805	249
11.	Iwańkowski	Wołga	1 120	916	327
12.	Górnowołżański	Wołga	524	466	183

Źródło: Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, НИИ-Природа, Москва 2019, s. 63–64.

W wyniku prac nad przeobrażeniem przyrody i budową elektrowni kujbyszewskiej wykonano szeroko zakrojone prace zarówno w okolicach Kazania, jak i w samym mieście. W momencie rozpoczęcia budowy Kazań położony był w odległości ok. 7 km od Wołgi. Po zakończeniu działań związanych z budową elektrowni miasto to znalazło się nad samą rzeką, co wymogło konieczność usypania grobli i obwałowania poszczególnych dzielnic Kazania celem uchronienia miasta od zalania przez wody gruntowe i powierzchniowe⁴⁶.

Kujbyszewska elektrownia wodna o mocy ok. 2 mln kW została zaprojektowana z myślą o tym, by w ciągu roku produkowała do 10 mld kWh rocznie. Z tego 6100 mln kWh planowano przekazywać do Moskwy linią wysokiego napięcia o długości ponad 800 km i napięcia 400 tys. V⁴⁷.

Budowa elektrowni kujbyszewskiej znacząco zmieniła obraz otaczającej ją przyrody. Spiętrzenie wód Wołgi rozciągnęło się w górę tej rzeki na 500 km przy szerokości zbiornika 40 km. Powierzchnia sztucznego jeziora przekroczyła 5 tys. km. Elektrownia kujbyszewska wymagała wybudowania zapory o długości 5,5 km, składającej

46 *Ibidem*, s. 25. Więcej zob. w: Е.А. Бурдин, Подготовка ложа Куйбышевского водохранилища в Ульяновской области к затоплению (1952–1955 гг.), „Краеведческие записки” 2008, Вып. 14, s. 78–94.

47 G.W. Вогомолов, *op. cit.*, s. 25. Więcej zob. w: Е.А. Бурдин, История строительства Куйбышевского гидроузла: достижения, издержки и последствия, УлГПУ, Ульяновск 2009.

się z żelbetonowej zapory przelewowej o wysokości 32 m, wału ziemnego oraz śluz służących do przepuszczania statków⁴⁸.

Długość zapory na Wołdze wybudowanej w Stalingradzie (dzisiejszym Wołgogradzie) wyniosła 4,5 km. Wykop pod nią został wykonany na 26 m pod poziomem rzeki. Spiętrzenie wód Wołgi rozciągnęło się w górę tej rzeki na 500 km, przy szerokości zbiornika ok. 30 km. Moc elektrowni w Stalingradzie została zaplanowana na 1,7 mln kW, a roczna produkcja energii – 10 mld kWh, z czego 4 mld kWh przeznaczone było dla zasilania Moskwy⁴⁹.

Budowa elektrowni kujbyszewskiej i stalingradzkiej umożliwiła nawodnienie ponad 2,5 mln ha gruntów położonych w obwodzie kujbyszewskim i saratowskim oraz w części obwodu penzańskiego i czałowskiego⁵⁰. Dzięki energii wytworzonej przez te elektrownie możliwe stało się także dostarczenie wody do obszarów stepowych położonych nad Morzem Kaspijskim oraz do rozległych terenów pustynnych leżących na południu Związku Radzieckiego.

Warto wspomnieć także pokrótce o dwóch zbiornikach wodnych na Kamie, które spowodowały ogromne zmiany w gospodarce okolicznych terenów i znaczące przemiany w strukturze społecznej mieszkańców jednostek administracyjnych związanych z tymi potężnymi inwestycjami. Były nimi budowa Zbiornika Kamskiego, a w późniejszym okresie – Zbiornika Wotkińskiego.

Zbiornik Kamski powstał dzięki zaporze hydroelektrowni wotkińskiej, która została zbudowana w latach 1954–1956 na południowym zachodzie obwodu permńskiego. Powstała ona nieco poniżej ujścia Czusowej. Zarówno zapora, jak i inne urządzenia hydrotechniczne imponują swoimi rozmiarami. Śluzą składa się z dwóch kanałów. Każdy z nich posiada sześć komór, co tworzy ogromne schody wodne. Różnica poziomu wody pomiędzy komorami wynosi 3,5 m.

Między kanałami zbudowana została przegroda działowa. Na niej wzniesiono siedmiopiętrowy budynek, w którym utworzono centralny pulpit kierowania śluzą.

We wnętrzu żelbetonowej zapory umieszczono 24 agregaty hydroelektrowni o mocy 504 tys. kW. Lokalizacja stacji wewnątrz zapory pozwoliła zaoszczędzić wiele cementu oraz znacząco skrócić czas budowy.

Budowa hydroelektrowni kamskiej w Permie zapoczątkowała szeroko zakrojone prace zmierzające do przekształcenia Kamy w szereg zbiorników wodnych. Zapora hydroelektrowni wsparła wody Kamy na długości 330 km, aż do ujścia rzeki Wi-szery. Na tym odcinku powierzchnia Kamy powiększyła się 20-krotnie, a wody tej rzeki objęły obszar 1810 km². Umożliwiło to głębokie zatopienie dotychczasowych płycizn utrudniających żeglugę. Przeobrażenie Kamy spowodowało, iż jej dopływy – Czusowa z Sylwą, Obwa, Kośwa, Inwa i Jajwa – rozlały się szeroko w swych dolnych biegach, tworząc głębokie zalewy.

48 G.W. Bogomołow, *op. cit.*, s. 24.

49 *Ibidem*, s. 25.

50 *Ibidem*.

Niedaleko zapory, obok stacji kolejowej Lewszyno, powstał port rzeczny o tej samej nazwie, stanowiący początek trasy żeglugi pasażerskiej po Zbiorniku Kamskim⁵¹. Wczesną wiosną, jeszcze spływem lodów, z portu Lewszyno ruszały niegdyś w drogę na północ barki z ładunkami dla leśnych gospodarstw przemysłowych. Barkom tym torował drogę lodołamacz.

Zbiornik Wotkiński powstał w latach 1962–1964. Otrzymał on swą nazwę od pobliskiego miasta Wotkińsk, leżącego na terenie ówczesnej Udmurckiej ASRR. Powierzchnia tego zbiornika w momencie jego utworzenia wynosiła 1120 km², zaś jego długość – 365 km.

Po powstaniu Zbiornika Wotkińskiego lustro wody Kamy znacznie się podniosło i pokryło piaszczyste mielizny. Niżej rzeka wystąpiła z brzegów i rozlała się w niektórych miejscach na szerokość ok. 9 km. W rejonie zbiornika ujścia dopływów Kamy zmieniły się w szerokie i głębokie zalewy.

Tama hydroelektrowni wotkińskiej podniosła poziom wody o 23 m. Powyżej tamy rozciąga się Zbiornik Wotkiński, który odgrywa znaczącą rolę w transporcie rzeczny Rosji.

W budynku hydroelektrowni zostało zainstalowanych 10 turbin. Moc każdej z nich wynosi 100 tys. kW, co daje łączną moc hydroelektrowni wotkińskiej równą 1 mln kW. Niedaleko hydroelektrowni zbudowana została dwutorowa śluza dla statków, dzięki czemu mogą one płynąć jednocześnie w górę i w dół rzeki. Mechanizmy śluzy zostały stworzone z myślą o ich centralnym kierowaniu. W tym celu centrala została przystosowana do odbierania informacji z górnej i dolnej wody oraz sygnałów radiowych od zbliżających się statków. Stąd wysyłane są polecenia do napędów hydraulicznych górnych i dolnych wrot oraz do kanałów wpustowych i wypustowych. Dzięki operacjom wykonywanym według ścisłego harmonogramu zabezpieczono znaczną przepustowość śluzy na ruchliwym szlaku.

Wotkiński węzeł hydroelektryczny powstał w bardzo krótkim czasie. Główne prace zostały wykonane w latach 1957–1963. Dzięki poczynionym inwestycjom nastąpiło znaczące polepszenie jakości transportu rzecznoego na obszarze europejskiej części Rosji.

51 Lewszyno jest mikrorejonem w składzie ordżonikidzewskiego rejonu Permu. Przystań rzeczna funkcjonowała do początku XXI w.

6. Negatywny wpływ przeobrażeń przyrody w dorzeczu Wołgi, Kamy i Donu na środowisko naturalne

Konfliktowy charakter interakcji człowiek – środowisko jest wynikiem ścierania się dwóch przeciwstawnych tendencji – z jednej strony stabilnej, zachowawczej, związanej z charakterem środowiska przyrodniczego, a z drugiej – dynamicznej, aktywnej, wynikającej z działalności człowieka⁵². Jak podkreśla A. Skowroński, działalność ludzka w przyrodzie powinna być widziana w trzech aspektach. Pierwszy związany jest z eksploatacją jej bogactw, głównie surowców energetycznych. Aspekt drugi odnosi się do przetwarzania posiadanych zasobów, przejawiającego się wprowadzaniem sztucznych obiektów w naturalne środowisko przyrodnicze, co skutkuje naruszeniem, a nawet niszczeniem pierwotnych elementów przyrodniczych. Natomiast aspekt trzeci wiąże się z wprowadzaniem do przyrody substancji bądź czynników stanowiących uboczne produkty przetwarzania zasobów przyrody, co w efekcie prowadzi do zaburzenia środowiska naturalnego⁵³.

Przeobrażenia przyrody na terenach położonych w dorzeczu Wołgi, Kamy, Donu i ich dopływów wywarły znaczący wpływ na środowisko naturalne. Związane były one zarówno z regulacją tych rzek, budową sztucznych zbiorników i zapór wodnych, kanału Wołga-Don, jak i z rozwojem przemysłu oraz rolnictwa na terenach położonych nad tymi rzekami.

Najbardziej jaskrawym przejawem ingerencji człowieka w środowisko fluwialne jest budowa pojedynczych zapór lub ich wielokrotności w układzie kaskadowym⁵⁴. Każde bowiem przegrodzenie koryta rzecznego tego rodzaju budowlą bądź systemem budowli wywołuje określone zmiany środowiska przyrodniczego zarówno w jego obrębie, jak i poza nim⁵⁵.

52 A. Skowroński, *Utrzymanie dynamicznej równowagi ekosystemów Ziemi (przyrodnicze i antropogeniczne mechanizmy)*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2004, t. 2, s. 495.

53 *Ibidem*. Por. J. Weiner, *Życie i ewolucja biosfery. Podręcznik ekologii ogólnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003; H. Słota, *Zarządzanie systemami gospodarki wodnej*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Warszawa 1997; Z. Mikulski, *Gospodarka wodna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

54 Z. Babiński, *Wpływ zapór na procesy korytowe rzek aluwialnych*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2002, s. 8; W. Majewski, *Woda w inżynierii środowiska*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2017, s. 95 i nast.

55 Z. Babiński, *op. cit.*, s. 8. Więcej zob. w: S. Michałowski, J. Plutecki, *Energetyka wodna*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1975; W. Depczyński, A. Szamowski, *Budowle i zbiorniki wodne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1999.

Z. Babiński opisał w następujący sposób konsekwencje budowy sztucznego zbiornika wodnego na środowisko⁵⁶:

Powstanie sztucznego zbiornika przyczynia się przede wszystkim do zmian reżimu hydrologicznego rzeki. Przekształcenia te dotyczą zmniejszenia spadku zwierciadła wody w obszarze akwenu i przemiany w nim procesów typowych dla rzek – w jeziorne. Fakt ten z kolei ma swe odzwierciedlenie w zmianie warunków transportu rumowiska rzeczno-jeziornego. W cofce zbiornika bowiem następuje spowolnienie ruchu wody do wartości krytycznej transportu rumowiska wleczanego, a następnie zrzut materiału w postaci piaszczysto-żwirowej formy deltowej, zaś w jego dolnej części istnieją warunki sprzyjające do przynajmniej częściowej dekantacji transportowanej zawiesiny. Układ przestrzenny sedymentacji zbiornikowej jest zależny od położenia strefy cofki. Tę zmienną w czasie i przestrzeni strefę wyznacza generalnie miejsce przejścia procesów rzecznych w jeziorne, modyfikowane dopływem wód i zjawiskami lodowymi (reżim wód). Deficyt w transporcie rumowiska klastycznego jest uzupełniany poniżej zapory w wyniku erozji wgłębnej, często też bocznej. Te najbardziej istotne dla zmian koryta rzeczno-jeziornego procesy akumulacji i erozji mają z kolei pośredni wpływ na przekształcenia środowiska przyrodniczego w postaci podnoszenia się dna i zwierciadła wody w górnej części zbiornika i odwrotnie – obniżania się tych parametrów poniżej zapory. Ich konsekwencją, w przypadku budowy zapór w strefie klimatu umiarkowanego i okołobiegunowego, są z kolei zmiany przebiegu zjawisk lodowych, najczęściej szkodliwych dla gospodarki człowieka⁵⁷.

Od stanu zbiorników wodnych zależą zasoby rybne. Połowy ryb w wodach śródlądowych na terytorium ZSRR w połowie XX w. były mniej więcej sześciokrotnie mniejsze od połowów ryb w otwartych morzach i oceanach. Mimo to zasoby rybne wód śródlądowych miały bardzo duże znaczenie w ogólnych zasobach żywnościowych Związku Radzieckiego.

Połowy ryb w ZSRR w latach 60. i 70. XX w. zwiększyły się głównie dzięki połowom w morzach i oceanach. W tym okresie połowy ryb w wodach śródlądowych utrzymywały się mniej więcej na tym samym poziomie, ale ich jakość spożywcza systematycznie się pogarszała. Co więcej, proporcje pomiędzy połowami ryb wysokogatunkowych, takich jak jesiętrowate i łososiowate, a połowami ryb drobnych wyraźnie zmalały na korzyść tych ostatnich.

Ochrona zasobów rybnych uzależniona jest w dużym stopniu od stopnia ochrony zasobów wodnych. W związku z dużą ingerencją w przyrodę, jaka miała miejsce w Związku Radzieckim w połowie XX w., konieczne stało się rozwiązanie wielu ważnych problemów, które z każdym rokiem stawały się coraz bardziej uciążliwe zarówno dla człowieka, jak i otaczającego go środowiska naturalnego.

Do największych zadań wymagających kompleksowego rozwiązania gospodarki wodnej należał problem regionu wołżańsko-kaspijskiego. Problem ten wiązał się

56 Z. Babiński, *op. cit.*, s. 8–9.

57 Więcej zob. w: A. Szuster, B. Utrysko, *Hydraulika i podstawy hydromechaniki*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1986; B. Jaworowska, A. Szuster, B. Utrysko, *Hydraulika i hydrologia*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1990; J. Lambor, *Hydrologia inżynierska*, Arkady, Warszawa 1971; A. Ciepielowski, *Podstawy gospodarowania wodą*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 1999.

z utrzymywaniem równowagi w bilansie wodnym kraju. Powstałe trudności wynikały przede wszystkim z energetycznego wykorzystania wód dorzecza wołżańsko-kaspijskiego, konieczności usprawnienia żeglugi na Wołdze i Donie, zaopatrzenia w wodę miast i zakładów przemysłowych, jak również nawodnienia Zawołża. Z kolei uregulowanie Donu w celach melioracyjnych wiązało się z rozwiązaniem problemu zasolenia wód Morza Azowskiego i ochrony jego zasobów rybnych⁵⁸.

Przeobrażenia przyrody wywierają także wpływ na charakter zasobów mineralnych. Analizując tę kwestię, należy zwrócić uwagę zarówno na zasoby Morza Kaspijskiego, jak i Morza Azowskiego.

W wodzie morskiej występują w stanie rozpuszczonym sole mineralne, gazy (głównie azot, tlen, dwutlenek węgla, gazy obojętne) oraz w nieznacznych ilościach substancje organiczne.

Intensywna eksploatacja soli realizowana była przede wszystkim w zatoce Kara Bogaz Goł (Morze Kaspijskie). Był to głównie chlorek sodu, sól glauberska (mirabilit, kwaśny węglan sodu) oraz eponit (kwaśny siarczan magnezu). Eksploatację prowadzono także w zatoce Siwasz (Morze Azowskie), gdzie wydobywano głównie sól kamienną. W mniejszym stopniu eksploatowano tu mirabilit i chlorek sodu. Wydobywano także związki bromu, magnezu i wapnia.

Wielkie zasoby mineralne związane są głównie z osadami dennymi. Zaliczyć można do nich skały okruczowe, zawarte w przybrzeżnych formach akumulacyjnych, takich jak plaże, mierzeje i pływaczne przybrzeżne oraz konkretacje, głównie manganowe, leżące na dnie mórz.

Z miejscem i charakterem zalegania osadów dennych związane jest rozmieszczenie życia dennego⁵⁹. Część głębinową Morza Kaspijskiego, która zaczyna się od poziomu 100 m, zajmują miękkie muły, obfitujące w detrytus⁶⁰. Muły te tworzą się również na pływaczach, często przy samym brzegu w północnej części Morza Kaspijskiego, co związane jest z występowaniem obfitej roślinności i masowym napływem z wodami uchodzących do niego rzek.

W Morzu Kaspijskim zasoby mineralne, niezbędne do rozwoju planktonu, znajdują się na średnim poziomie. W głębinowych warstwach tego relikowego jeziora zarówno fosforany, jak i azotany gromadzą się w dostatecznej ilości, lecz

58 W Morzu Azowskim znaczenie przemysłowe miały przede wszystkim takie ryby, jak sandacz, leszcz, śledź, karp, kilka zwyczajna (tiulka) oraz jesiotrowate. Na skutek zmniejszenia się przepływu Donu, związanego z budową hydrowęzłów i wzmożonego poboru wody do nawadniania, połowy ryb w tym morzu znacznie się zmniejszyły.

59 Por. J.I. Rybak, *Z badań nad osadami dennymi jezior*, „Ekologia Polska” 1969, t. XV, z. 1, s. 19–30.

60 Detrytus stanowi martwą materię organiczną, która uległa rozdrobnieniu. Składa się ona ze szczątków roślin i zwierząt oraz odchodów. Detrytus występuje zarówno na dnie zbiorników wodnych, jak i w ściółce leśnej. Jest on głównym źródłem pokarmu m.in. dla larw i dżdżownic, a biorąc udział w obiegu materii, ulega rozkładowi przez bakterie i grzyby. Więcej zob. w: A. Kłodziejczyk, *Rola zwierząt litoralnych w produkcji i przekształceniu detrytus*, „Wiadomości Ekologiczne” 1980, t. XXVI, z. 3, s. 233–252.

w powierzchniowej warstwie fotosyntezy ich ilość w okresie jesiennym obniża się znacząco, niekiedy prawie do zera⁶¹.

Bardzo istotnym problemem, na który zaczęto zwracać uwagę w połowie XX w., było obniżanie się poziomu wody w Morzu Kaspijskim. Tylko na skutek warunków klimatycznych w latach 1945–1975 poziom wód Morza Kaspijskiego obniżył się o 2,6 m. Ponieważ pobór wód z Wołgi, wynoszący 30–50 km³ rocznie, mógł wpłynąć na dalsze obniżenie się poziomu wód tego relikтового jeziora, podjęto decyzję o przerzuceniu części nadmiernego odpływu rzek przepływających przez północne obszary ZSRR.

W związku z obniżeniem się średniego poziomu Morza Kaspijskiego zasoby rybne tego jeziora znacznie zmalały. Jednakże zarówno w Morzu Kaspijskim, jak i Azowskim możliwe jest regulowanie składu fauny. Przeprowadzony został eksperyment polegający na przeniesieniu z basenu azowsko-czarnomorskiego do Morza Kaspijskiego organizmów stanowiących pokarm dla ryb, takich jak mięczaki i nereidy⁶², oraz cefala – ryby o znaczeniu przemysłowym⁶³. Eksperyment ten zakończył się sukcesem, a połowy cefala w Morzu Kaspijskim w I połowie lat 70. XX w. osiągnęły rozmiary odpowiadające połowom w basenie azowsko-czarnomorskim.

Analizując problematykę negatywnego wpływu przeobrażeń przyrody w dorzeczu Wołgi, Kamy i Donu na środowisko naturalne, należy też zwrócić uwagę na bardzo istotny problem związany z obniżeniem się wartości zasobów wodnych wskutek zanieczyszczenia ściekami komunalnymi i przemysłowymi. W znacznie mniejszym stopniu wynikał on ze zmywania z pól nawozów sztucznych oraz wiązał się z dzikim, luźnym spławem drewna. Ponadto nadmierne zanieczyszczenia powodowane były zęglugą śródlądową, szczególnie intensywną w dolnym biegu Wołgi.

Źródłem zanieczyszczenia wód podziemnych były w większości przypadków nieoczyszczone ścieki przemysłowe i komunalne, które przenikały do tych poziomów wodonośnych, które nie były dostatecznie zabezpieczone warstwą nieprzepuszczalną. Szczególnie duża ilość zanieczyszczonych wód ściekowych występowała w rejonie dużych miast przemysłowych. Spadek czystości wód stanowił większe niebezpieczeństwo niż ich ilościowy ubytek. Dlatego też zaczęto zwracać uwagę na konieczność skutecznej ochrony i reprodukcji zasobów wodnych. W tym celu zaczęto udoskonalać procesy technologiczne w przemyśle, co w efekcie doprowadziło do bardziej oszczędnego gospodarowania zasobami wodnymi kraju.

W późniejszym czasie ochrona zasobów wodnych przybrała bardziej kompleksowy charakter. Celem stało się bowiem dążenie do maksymalnego wykorzystania

61 L. Zienkiewicz, *Morza ZSRR, ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 421.

62 Nereidy – zwierzęta morskie z gromady wieloszczetów, żywiące się szczątkami organicznymi.

63 Cefal – ryba morska z rodziny mugilowatych, żyjąca w wodach przybrzeżnych, często u ujścia rzek. Osiąga wagę 2–4 kg. Cefal występuje w Morzu Czarnym, Śródziemnym i Oceanie Atlantyckim. Ryba ta preferuje zasadniczo cieplejsze strefy klimatyczne.

cennych substancji zawartych w wodach ściekowych, zwiększenia powtórnego wykorzystania wody oraz stosowanie w produkcji nietoksycznych odczynników. Zakazane zostało spuszczenie szczególnie zanieczyszczonych wód. Dalsze działania polegały na stosowaniu pełnego oczyszczania biologicznego ścieków oraz na zwróceniu szczególnej uwagi na ochronę przed zanieczyszczeniem i wyczerpaniem wód podziemnych.

Rozdział 2

Początki zasiedlenia obszarów nad Wołgą

1. Najstarsze ślady człowieka nad Wołgą

Życie na obszarach nad Wołgą rozpoczęło się w epoce paleolitu¹. Już od najdawniejszych czasów przyroda stwarzała dogodne warunki sprzyjające człowiekowi i umożliwiające jego egzystencję na brzegach tej szerokiej i obfitującej w ryby rzeki. Lodowiec, który niegdyś pokrywał znaczną część powierzchni Europy Wschodniej, nie obejmował bowiem obszarów Środkowego i Dolnego Powołża² (zob. ilustracja 2.1). Rozpościerały się tutaj szerokie równiny, pokryte obfitą roślinnością i bogate w lasy, dostarczające człowiekowi pożywienia w postaci licznych gatunków zwierząt.

1 О.Н. Бадер, *Ранний палеолит Урала и Поволжья*, „Ученые записки Пермского университета” 1955, т. VII, Вып. 2, s. 171–192; Г.П. Бутаков, М.Ш. Галимова, В.И. Можжерин, *Геолого-геоморфологические условия и палеогеография палеолитических памятников правобережья Средней Волги*, [w:] П.Н. Старостин (red.), *Памятники первобытной эпохи в Волго-Камье*, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, Казань 1988, s. 4–19; М.Г. Косменко, *Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье*, „Советская Археология” 1972, № 3, s. 3–17.

2 Рог. А.А. Величко, М.А. Фаустова, *Проблемы обоснования максимальной границы позднеплейстоценового оледенения на Севере Евразии*, [w:] А.А.Величко, И.И. Спасская, Н.А. Хотинский (red.), *Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене*, Наука, Москва 1982.

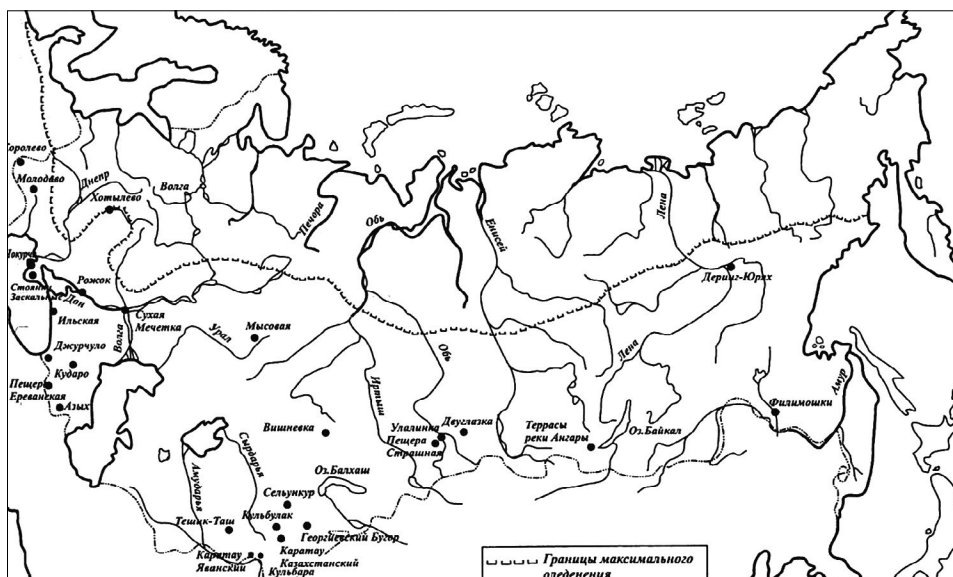

Иллюстрация 2.1. Granica zlodowacenia na terytorium Rosji

Źródło: <https://arheologija.ru/pleystotsen-nachalo-antropogena-paleolit> (dostęp: 21.07.2025).

W 1950 r. – w związku z budową Stalingradzkiej Elektrowni Wodnej – zlecono Instytutowi Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR przeprowadzenie szeroko zakrojonych badań nad zabytkami położonymi w strefie przeznaczonej do zatopienia. W ciągu czterech lat prac wykopaliskowych, prowadzonych przez ekspedycję stalingradzką, przebadane zostały rozległe tereny Dolnego Powołża. Prace te umożliwiły odsłonięcie setek rozmaitych zabytków kultury materialnej, pozostawionych przez mieszkańców tych terenów³. Archeologowie odkryli ponad tysiąc grobów należących do ludności bytującej na tym terytorium od epoki kamienia do epoki brązu⁴, jak również liczne miejsca pochówków mieszkańców Dolnego Powołża, którzy zasiedlali te obszary w XIV i XV w.⁵

3 Więcej zob. w: Е.И. Горюнова, *Этническая история Волго-Окского междуречья*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.

4 Por. Ю.И. Колев, *Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье*, [w:] Ю.И. Колев (red.), *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*, СНЦ РАН, Самара 2000, s. 152–208.

5 Więcej zob. w: В.П. Шилов, *Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья*, Наука, Ленинград 1975.

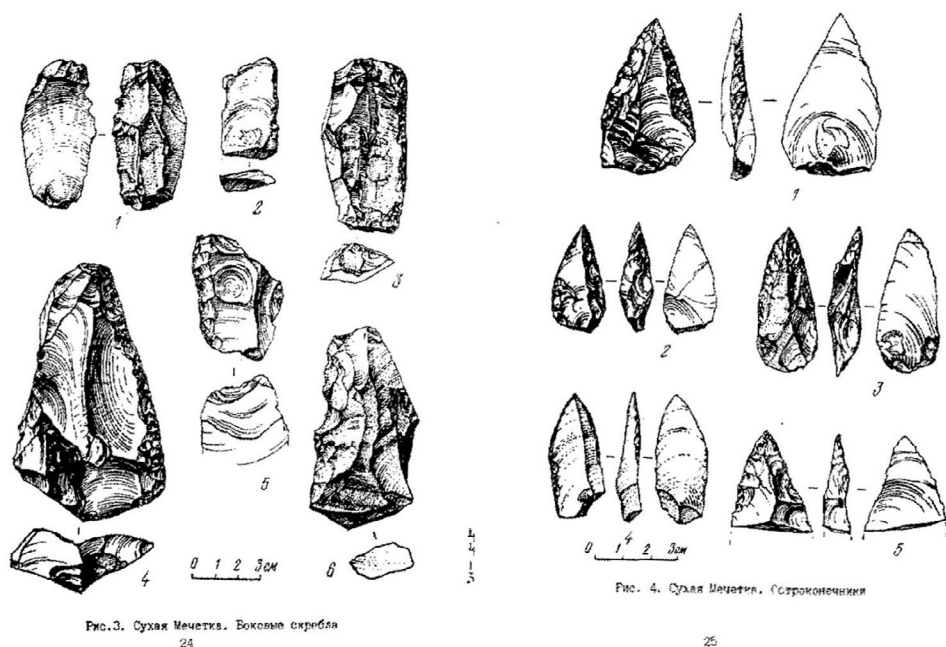
S.N. Zamiatnin objął kierownictwo nad zespołem badaczy paleolitu stalingradzkiej ekspedycji archeologicznej, zorganizowanej przez Instytut Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR. Ekspedycja ta przeprowadziła pod Stalingradem pierwsze szeroko zakrojone prace wykopaliskowe, w wyniku których odsłonięto pozostałości bytowania na tym terenie najdawniejszych mieszkańców tych obszarów. Pozyskane przez archeologów znaleziska umożliwiły dowiedzenie, iż stalingradzkie stanowisko paleolityczne stanowi najdawniejsze osiedle człowieka pierwotnego na całej Nizinie Wschodnioeuropejskiej⁸.

Stanowisko paleolityczne człowieka pierwotnego odnalezione pod Wołgogradem umożliwiło naświetlenie najdawniejszej karty dziejów dawnych mieszkańców Dolnego Powołża. Stanowisko to znajdowało się na prawym, wysokim brzegu Wołgi. Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto zarówno liczne narzędzia człowieka pierwotnego, jak i kości ówczesnych zwierząt, na które niegdyś polowali ludzie pierwotni. Kości owych wymarłych obecnie gatunków, jakimi były mamut, dziki koń i tur, pozwoliły wysnuć wnioski o charakterze gospodarki najdawniejszych mieszkańców tych terenów. Ich życie było oparte głównie na myślistwie. Zwierzęciem stanowiącym najbardziej cenną zdobycz pierwotnych mieszkańców ziem położonych pod dzisiejszym Wołgogradem był żubr. Polowano także na inne zwierzęta – nie tylko w celu zdobycia pożywienia, ale także celem pozyskania cennych skór⁹. Skóry takie służyły zarówno jako odzież, jak i były użytkowane w codziennej gospodarce najdawniejszych mieszkańców tych terenów¹⁰. O opanowaniu techniki obróbki skór przez ludzi pierwotnych zamieszkujących okolice dzisiejszego Wołgogradu świadczą liczne narzędzia kamienne, odnalezione w trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych (zob. ilustracja 2.3).

8 С.Н. Замятнин, *Сталинградская палеолитическая стоянка*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии” 1961, № 82, s. 5–36; Н.Д. Праслов, *Ранний палеолит Русской равнины и Крыма*, Наука, Москва 1984, s. 94–134; А.П. Павлов, *Ископаемый человек эпохи мамонта в восточной России и ископаемые люди Западной Европы*, „Труды Антропологического института” 1925, Вып. 1, s. 5–36. Więcej zob. w: Н.Д. Праслов, Л.В. Кузнецова, *Палеолитическое поселение Сухая Мечетка (по материалам раскопок С.Н. Замятнина)*, Невская книжная типография, Санкт-Петербург 2020.

9 Н.К. Верещагин, *Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР*, [w:] Н.К. Верещагин (red.), *Материалы по фауне антропогена СССР*, Наука, Ленинград 1971, s. 200–232.

10 Рог. Н.К. Верещагин, А.Д. Колбутов, *Остатки животных на мустьерской стоянке под Сталинградом и стратиграфическое положение палеолитического слоя*, „Труды ЗИН Академии наук СССР” 1957, т. XXII, s. 75–89.

Ilustracja 2.3. Materiał archeologiczny pozyskany ze stanowiska paleolitycznego pod Wołgogradem
Źródło: <https://volgokray.narod.ru/history/paleolit/mechetka/01mechetka.jpeg>
 (dostęp: 22.07.2025).

Narzędzia takie były wytwarzane z miejscowych gatunków kamienia, kwarcytu, a niekiedy także z otoczków. Wśród cennych znalezisk pochodzących ze stanowiska stalingradzkiego znajdują się tzw. skrobacze, czyli narzędzia służące do obróbki skóry bądź do usuwania z niej miazdzy, różnego rodzaju ryłce, a także krzemienne ostrza ręczne, będące swego rodzaju nożami wykonanymi z cienkich płytek. Tego rodzaju zestaw narzędzi pozwalał ludziom pierwotnym zamieszkującym te tereny na dokonywanie podziału mięsa nawet tak wielkich zwierząt, jak żubr, bizon i mamut oraz na dokładną obróbkę ich skór¹¹.

Późniejsze etapy bytowania człowieka na obszarach położonych pod Wołgogradem badane były przez inne oddziały stalingradzkiej ekspedycji archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR pod kierownictwem I.W. Sinicyna, K.F. Smirnowa i W.P. Szyłowa¹².

11 Więcej zob. w: М.В. Александрова, *Стратиграфическое положение культурного слоя мустьерской стоянки Сухая Мечетка как основание геологической датировки и палеогеографической реконструкции*, [w:] А.А. Величко, И.П. Герасимов (red.), *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене*, т. 1, Наука, Москва 1974, s. 156–160.

12 С.О. Ремизов, *Исследования памятников палеолита и мезолита в бассейне Волги на территории Волгоградской области*, „Записки Института истории материальной культуры РАН” 2019, № 20, s. 174–191.

2. Etapy rozwoju plemion nadwołżańskich

Archeologowie prowadzący badania nad historią południowo-wschodniej Europy, a w szczególności nad historią Dolnego Powołża, odnaleźli liczne materiały umożliwiające odtworzenie życia i gospodarki dawnych plemion zamieszkujących terytorium okolic dzisiejszego Wołgogradu. Znaleźiska te pozwoliły odtworzyć nie tylko pochodzenie ludów osiadłych nad dolną Wołgą, ale także historię ich kontaktów handlowych i kulturowych z innymi plemionami i ludami świata starożytnego¹³. Wszystko to pozwoliło na sformułowanie poglądu o odrębności rozwoju kulturowego dawnej ludności Dolnego Powołża i na określenie jej miejsca w dziejach Europy Południowo-Wschodniej.

W epoce brązu plemiona zamieszkujące tereny położone na brzegach Wołgi wykorzystywały tę dogodną komunikację wodną i docierały do terenów położonych nad Morzem Kaspijskim oraz na Kaukaz¹⁴. Ogromne znaczenie w rozwoju plemion zamieszkujących to rozległe terytorium miała metalurgia¹⁵. Od chwili, gdy ludy bytujące na tych obszarach zapoznały się z topliwością metali i z możliwością nadawania wyrobom metalowym określonych kształtów, nastąpił szybki wzrost ich gospodarki oraz możliwości wymiany pomiędzy poszczególnymi plemionami. Na początku materiałem do wyrobu narzędzi wykorzystywanym przez plemiona zamieszkałe na obszarach nad Wołgą były łatwo topliwe metale. Materiał taki był bowiem zdolny do topienia się początkowo na ognisku, a następnie w prymitywnych piecach hutniczych.

Posiadając materiał pozwalający urozmaicać i doskonalić w sposób nieograniczony przedmioty i narzędzia metalowe, plemiona Dolnego i Środkowego Powołża

13 Więcej zob. w: О.Н. Бадер, *Городища Ветлуги и Унжи*, [w:] В.Н. Чернецов (red.), *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1951, s. 110–158; М.В. Воеводский, *Краткая характеристика керамики городищ Ветлуги и Унжи*, [w:] В.Н. Чернецов (red.), *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1951, s. 159–180.

14 С.В. Кузьминых, *О некоторых дискуссионных проблемах бронзового века Среднего Поволжья (в связи с работами 70–90-х гг. XX в.)*, [w:] Е.П. Казаков (red.), *Вопросы древней истории Волго-Камья*, Мастер-Лайн, Казань 2001, s. 14–29; И.Р. Газимзянов, А.А. Хохлов, *Антропологический состав населения Среднего Поволжья переходного периода от поздней бронзы к раннежелезному веку*, „Филология и культура” 2012, № 2 (28), s. 204–216; С.В. Кузьминых, В.Н. Марков, Б.С. Соловьев, *Некоторые дискуссионные проблемы археологии позднего бронзового и раннего железного веков Среднего Поволжья*, [w:] Ю.Г. Екимов (red.), *Проблемы взаимодействия населения лесной и лесостепной зон Восточноевропейского региона в эпоху бронзы и раннего железа*, ТОКМ, Тула 1993, s. 39–43.

15 Por. С.В. Кузьминых, *Евразийская металлургическая провинция и цветная металлообработка раннего железного века: проблема соотношения*, [w:] И.Б. Васильев (red.), *Археологические культуры и культурно-исторические общности Большого Урала*, УрГУ, Екатеринбург 1993, s. 119–122.

weszły na drogę intensywnego rozwoju¹⁶. W III tysiącleciu p.n.e. na Powołżu pojawiły się pierwsze igły i szydła wykonane z miedzi, jak również niewielkie noże wyrabiane z tego metalu. Wyrób dużych narzędzi był możliwy dopiero po opanowaniu przez plemiona bytujące na tych obszarach metalurgii brązu. Nastąpiło to około II tysiąclecia p.n.e. Od tego czasu ludy zamieszkujące terytorium Powołża rozpoczęły wyrób dużych przedmiotów uzbrojenia i narzędzi, stosując do ich wytworzenia stop miedzi z ołowiem, cyną lub z antymonem¹⁷.

Opanowanie metalurgii brązu przez plemiona bytujące na rozległych obszarach Powołża znacząco zwiększyło ich umiejętności techniczne i wzmocniło siły w walce z przyrodą. Umożliwiło to mieszkańcom tych terenów zagospodarowanie nowych ziem, a znaczne zwiększenie sił wytwórczych zdecydowało o istotnym postępie w gospodarce i w ustroju społecznym ludów Powołża¹⁸. Dotychczas odosobnione i oddzielone od siebie niewielkie plemiona zamieszkujące te terytoria nawiązały między sobą bliskie stosunki, co należy uznać za początek formowania się dużych wspólnot kulturowych i etnicznych.

W toku przeprowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie wyodrębnili trzy zasadnicze typy kultur związane ze wspólnotami kulturowymi i etnicznymi Powołża epoki brązu¹⁹. Są nimi kultura zrębowa, andronowska i abaszewska²⁰.

16 З.А. Абрамова, *Разведки палеолита на Средней Волге в 1954 году*, [w:] М.Х. Валкин (red.), *Краеведческие записки*, Ульяновский областной краеведческий музей им. И.А. Гончарова, Ульяновск 1958, s. 349–357; М.З. Паничкина, *Разведки палеолита на Средней Волге*, „Советская Археология” 1953, т. XVIII, s. 233–264.

17 Г.П. Бутаков, М.Ш. Галимова, В.И. Мозжерин, *Геолого-геоморфологические условия и палеогеография палеолитических памятников правобережья Средней Волги*, [w:] П.Н. Старостин (red.), *Памятники первобытной эпохи в Волго-Камье*, Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Казань 1988, s. 4–19.

18 Пор. Е.Ю. Лебедева, *Археоботаника и изучение земледелия эпохи бронзы в Восточной Европе*, [w:] М.В. Добровольская (red.), *OPUS: междисциплинарные исследования в археологии*, Институт археологии РАН, Москва 2005, s. 50–68; Ю.В. Деревягин, *Памятники эпохи бронзы в Саратовском Заволжье*, „Краткие сообщения Института археологии” 1973, Вып. 134, s. 96–100. Więcej zob. w: М.Ф. Обыденнов, *Археологические культуры конца бронзового века Прикамья*, БЭК, Уфа 1998.

19 W archeologii pod pojęciem kultury rozumiany jest duży zespół jednego typu zabytków archeologicznych, zajmujących w pewnym okresie obszar określonego terytorium. Przyjmuje się, iż zabytki te powinny być pozostawione przez grupę pokrewnych plemion, cechujących się jednakowym poziomem gospodarki i techniki, podobnym poziomem rozwoju społecznego i jednakowymi wierzeniami religijnymi. Zob. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, s. 574–575.

20 Пор. Н.К. Качалова, *О локальных различиях в лесостепной срубной культуре*, „Археологический сборник Государственного Эрмитажа” 1977, Вып. 18, s. 23–28; Я.В. Рафикова, *Парные захоронения срубно-алакульской контактной зоны Южного Зауралья*, „Вестник Челябинского государственного университета” 2008, № 18 (119), s. 5–13; Е.Е. Кузьмина, *Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности*, Принта, Актюбе 2008; О.Н. Евтюхова, *К истории изучения абашевской культуры*, „Материалы

Z wykształceniem się tych kultur związany jest proces kształtowania się licznych współczesnych narodów, do których zaliczyć należy przede wszystkim Udmurtów, Mordwinów, Czuwaszów, Maryjczyków i Tatarów kazańskich²¹.

W 1950 r. zatwierdzona została budowa kujbyszewskiej elektrowni wodnej na Wołdze, stanowiącej jedną z największych budowli II połowy XX w. w Związku Radzieckim²². Elektrownia ta miała odegrać ogromną rolę w rozwoju gospodarki narodowej ZSRR. Jej zadanie miało polegać przede wszystkim na dostarczaniu energii elektrycznej zarówno do wielkich ośrodków przemysłowych, jak i do setek miast i wsi.

Po uchwaleniu planu budowy elektrowni wodnej Akademia Nauk ZSRR sformowała kujbyszewską ekspedycję archeologiczną, która miała objąć badaniami wszystkie tereny przeznaczone do zatopienia²³. W ekspedycji tej wzięły udział takie instytucje, jak filia kazańskiej Akademii Nauk ZSRR, Państwowe Muzeum Historyczne, Państwowe Muzeum Tatarskiej ASRR w Kazaniu oraz dwa muzea okręgowe – kujbyszewskie i uljanowskie²⁴.

Na terytorium Powołża od najdawniejszych czasów stykały się ze sobą różne ugrupowania plemienne. W części północnej tych rozległych obszarów – na Powołżu kazańskim i nad dolną Kamą – mieszkali leśne plemiona myśliwych i rybaków²⁵. Natomiast na południu bytowały stepowe plemiona hodowców bydła, podążające do granic zamieszkania plemion leśnych ze stepów Powołża saratowskiego i wołgogradzkiego. W pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. plemiona północne zaznajomiły się z obróbką żelaza, co stanowiło punkt zwrotny w ich rozwoju. Plemiona północne

и исследования по археологии СССР" 1961, № 97, s. 5–14; О.В. Кузьмина, *Абашевская культура в Самарском Поволжье*, [w:] Ю.И. Колев, А.Е. Мамонов, М.А. Турецкий (red.), *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*, СНЦ РАН, Самара 2000, s. 85–121; О.Н. Евтюхова, *К вопросу о погребальном обряде абашевской культуры*, „Материалы и исследования по археологии СССР" 1961, № 97, s. 27–42.

21 Por. П.П. Ефименко, *Средне-Волжская экспедиция 1926–1927 гг. Работы палеоэтнологического отряда в Чувашской Республике*, „Сообщения Государственной академии истории материальной культуры" 1929, Вып. II, s. 171–172. Więcej zob. w: Р.Д. Голдина, *Древняя и средневековая история удмуртского народа*, УдГУ, Ижевск 2004; Т.И. Останина, *Население Среднего Прикамья в III–V вв.*, УдМНИИЯЛ, Ижевск 1997; В.В. Никитин, *Медно-каменный век Марийского края (середина III – начала II тысячелетия до н.э.)*, МарНИИ, Йошкар-Ола 1991; Т.Б. Никитина, *История Марийского края в I тыс. н.э. (по материалам могильников)*, МарГУ, Йошкар-Ола 1999.

22 А.П. Смирнов, Н.Я. Мерперт, *Введение*, „Материалы и исследования по археологии СССР" 1954, № 42, s. 7–9.

23 Strefa przeznaczona do zatopienia obejmowała pas około 8 km długości, rozciągający się od zapory wodnej pod Stawropolem do Kazania, a zatem cały obszar Środkowego Powołża.

24 А.В. Збруева, *Из работ Куйбышевской экспедиции*, „Краткие сообщения Института археологии" 1941, т. X, s. 108–112. Więcej zob. w: Н.Ф. Калинин, А.Х. Халиков, *Итоги археологических работ за 1945–1962 гг. (экспедиции на территории Татарской АССР)*, Таткнигоиздат, Казань 1964.

25 Północne plemiona myśliwych i rybaków zamieszkiwały tereny położone na północ od Kamy, na brzegach Wołgi i w pobliżu jej licznych dopływów.

weszły w skład dużej grupy plemion fińskiej grupy językowej, za sprawą których powstała kultura ananijska²⁶. Natomiast plemiona południowe utworzyły plemiona kultury zrębowej i andronowskiej²⁷. Oba ugrupowania plemienne po spotkaniu na granicy lasu i stepu zaczęły oddziaływać na siebie, co wywołało istotne zmiany w sposobach gospodarowania tych plemion.

W epoce brązu podstawą gospodarki plemion północnych nie było już myślistwo, a prowadzony na szeroką skalę chów bydła. Archeologowie odnaleźli także liczne ślady miejscowej produkcji metalurgicznej, w tym przede wszystkim fragmenty tygli oraz szlakę miedzianą. W latach 1951–1952 jeden z oddziałów ekspedycji kujbyszewskiej prowadził prace badawcze na brzegach rzeki Suskan – lewego dopływu Wołgi. Archeologowie odsłoniли w tym miejscu cały teren dawnej osady, co umożliwiło im dokładne odtworzenie życia mieszkańców tego osiedla.

Podstawą gospodarki mieszkańców tej osady był chów bydła. W toku przeprowadzonych prac wykopaliskowych udało się archeologom ustalić, iż ludność tego osiedla prowadziła osiadły tryb życia, wypasając stada na sąsiadujących ze sobą pastwiskach, co nie wiązało się z koniecznością czasowego przemieszczania się w inne, bardziej odległe rejony. Kości zwierząt odnalezione przez badaczy na terenie tego osiedla i ziem z nim sąsiadujących pozwoliły im dowieść, że stada wypasane przez mieszkańców tych okolic bydła były liczne, a przeważały w nim krowy. Ponadto nad brzegami rzeki Suskan wypasano bydło rogate, a także konie, które służyły jako siła pociągowa i źródło pożywienia. Archeologowie odkryli również kości świń, świadczące o rozwiniętej hodowli tych zwierząt.

Mieszkańcy osiedla położonego nad rzeką Suskan zajmowali się także prymitywną uprawą roli, choć było to ich poboczne zajęcie. Mocno zadarniona ziemia stepowa nie nadawała się w dużym stopniu do uprawy, choć ludność tych okolic podejmowała udane próby przystosowania otaczających ją terenów do uprawy zboża. Świadczą o tym odnalezione przez archeologów fragmenty prymitywnych żaren kamiennych, na których mielone było ziarno. Żarna takie składały się z płaskiej bądź wklęsłej płyty kamiennej i z kulistych kamieni-ścieraczy. Pod uprawę wybierane były przede wszystkim niewielkie zalesione obszary ziemi, na których wypalano roślinność. Tak przygotowaną glebę wzruszano kamiennymi motykami. Wykopaliska dowiodły także, iż plony zbierane były za pomocą sierpów wykonanych z brązu, które odlewano na terenie tego osiedla.

26 С.Н. Коренюк, *К вопросу о датировке начального этапа ананьинской культуры Волго-Камья*, „Известия Самарского научного центра РАН” 2009, т. 11, Вып. 2, с. 265–270; Л.И. Ашихмина, И.О. Васкул, *Памятники ананьинской культурно-исторической общности*, [w:] Э.А. Савельева (red.), *Археология Республики Коми*, ДиК, Москва 1997, с. 314–348. Пор. Л.И. Ашихмина, *Генезис ананьинской культуры в Среднем Прикамье*, Коми филиал Академии наук СССР, Сыктывкар 1985; В.И. Завьялов, Л.С. Розанова, Н.Н. Терехова, *История кузнечного ремесла финно-угорских народов Поволжья и Предуралья. К проблеме этнокультурных взаимодействий*, Знак, Москва 2009.

27 Plemiona kultury andronowskiej wyodrębniły się na obszarze południowej Syberii.

Dogodne położenie tej osady, w sąsiedztwie której znajdowały się lasy i bagna, sprzyjało także – choć w niewielkim stopniu – rozwojowi myślistwa. Dawni mieszkańcy tych terenów opanowali umiejętność polowania na dzikie zwierzęta i ptactwo wodne, a bezpośrednie sąsiedztwo rzeki uczyniło z nich także zręcznych rybaków. Wykopaliska archeologiczne dowodzą, iż w gospodarce ludności zamieszkałej u brzegów rzeki Suskan pojawiły się także początki rzemiosła. Świadczy o tym znaczna liczba znalezionych narzędzi kamiennych o różnych kształtach i wielkości. Archeologowie odnaleźli zarówno niewielkie groty strzał i noże wykonane z tego materiału, jak i duże, prymitywnie obrobione topory. O tak licznych znaleziskach narzędzi wykonanych z kamienia świadczy fakt, iż kamień był najbardziej dostępnym i najtańszym materiałem, który można było z łatwością pozyskiwać w najbliższej okolicy badanego przez archeologów osiedla. Ponadto na terenie osady odnalezione zostały także liczne naczynia, różnorodnej formy i różnej wielkości, zdobione wymyślnymi ornamentami.

Analizując problematykę etapów rozwoju plemion nadwołżańskich, należy także wspomnieć o pochówkach kurhanowych.

Kurhany, czyli kopce z ziemi lub kamienia, usypywane nad szczątkami zmarłych, były wznoszone przez liczne ludy w różnych epokach (zob. ilustracja 2.4). Najstarsze z nich pochodzą z epoki neolitu. Nad Wołgą pierwsze kurhany pojawiły się w IV tysiącleciu p.n.e.

Cechy charakterystyczne obrzędu pogrzebowego i inwentarza pochówkowego, jak również kształt i wielkość mogił, były odmienne dla różnych warstw społecznych ludności i ulegały zmianom wraz z przeobrażeniami, jakie zachodziły w strukturze pierwotnych społeczeństw i ich gospodarce. Z tego też powodu badanie zawartości grobów, obrzędów pogrzebowych oraz kształtu i wielkości mogił stanowi ważną i cenną metodę poznania materialnej i duchowej kultury dawnych społeczeństw.

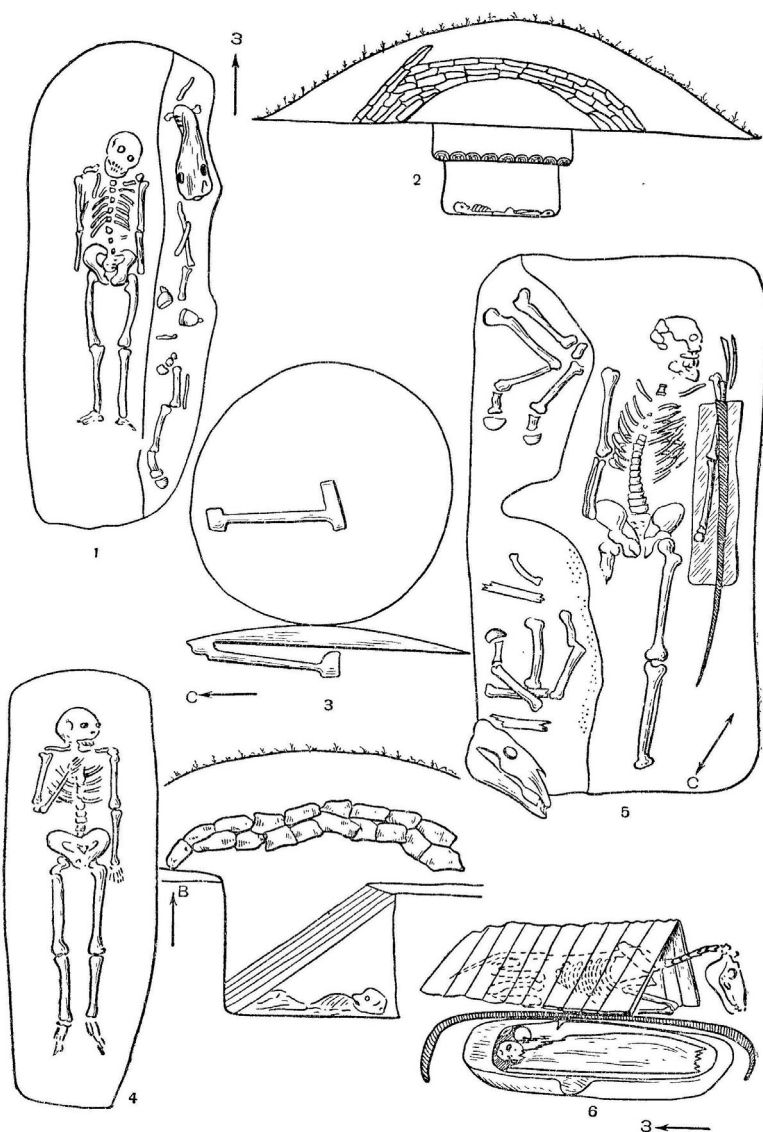
Badania przeprowadzone przez ekspedycję kujbyszewską na terytorium rozciągającym się od Stawropolu do rzeki Utki dowiodły, iż na tym obszarze kurhanowy obrzęd pogrzebowy rozpowszechnił się w połowie II tysiąclecia p.n.e., co wiązało się z przybyciem na to terytorium plemion kultury zrębowej. W tym okresie kurhany stanowiły duże i skomplikowane konstrukcje, pod nasypami których znajdowały się niejednokrotnie dziesiątki pochówków.

Na obszarze zbadanym przez ekspedycję kujbyszewską występowały przede wszystkim kurhany o kształtach okrągłych. Archeologowie odkryli także kurhany długie, wyróżniające się od zwykłych szeregiem odrębnych, specyficznych cech. Do najważniejszych zaliczyć należy pochówki wtórne.

Po raz pierwszy pochówki tego rodzaju zostały odkryte w 1932 r. przez P.P. Jefimienko i P.N. Trietjakowa. Przeprowadzone przez nich prace wykopaliskowe umożliwiły wysnucie interesujących wniosków dotyczących rytuału pogrzebowego ludności zamieszkującej terytorium Powołża²⁸. Dowiedli oni, iż początkowo zmar-

28 П.П. Ефименко, П.Н. Третьяков, *Абашевская культура в Поволжье*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 97, s. 57–110.

łych chowano na dworze, wieszając ich ciała na drzewach lub pod specjalnymi zrębami. Gdy zwłoki uległy całkowitemu rozkładowi, zbierano kości, składając je do niewielkich skrzynek bądź zawijając w tkaninę. Zabezpieczone w ten sposób szczątki ludzkie układano w dużych jamach pod kurhanami, w których niejednokrotnie archeologowie odnajdywali kości kilku zmarłych.

Ilustracja 2.4. Konstrukcja kurhanu i ułożenie w nim ciała zmarłego

Źródło: https://historylib.org/historybooks/German-Alekseevich-Fedorov-Davydov_Kochevniki-Vostochnoy-Evropy-pod-vlastyu-zolotoordynskikh-khanov/9 (dostęp: 29.07.2025).

Podobny rytuał pogrzebowy istniał w znacznie późniejszym okresie wśród niektórych plemion mordwińskich, z tą różnicą, iż dotyczył on pochówków naziemnych. W niektórych wsiach mordwińskich w okresie zimowym zmarłych nie chowano na cmentarzu, lecz ich ciała zanoszono w nieco oddalone od osady miejsca i wieszano na drzewach. Z nadejściem wiosny byli oni grzebani w ziemi. Rytuał ten praktykowany był przez dość długi okres²⁹.

Zgodnie z wierzeniami pogańskimi wraz ze zmarłymi składano do grobu sprzęty codziennego użytku, narzędzia pracy, broń oraz inne przedmioty, które służyły zmarłemu za życia.

Kurhany podłużne, spotykane przede wszystkim na terenach położonych nad górnym biegiem Wołgi, były usypywane w formie wału i wznoszone zazwyczaj na wzniesionych suchych miejscach. Przy ich usypywaniu brali udział członkowie całego kolektywu. Stanowiły one wspólny grobowiec rodowy. Teren pod kurhanem był uprzednio wypalany, co miało znaczenie rytualne. W owym czasie pierwotni mieszkańcy tych terenów wierzyli bowiem w oczyszczającą moc ognia. Praktykowano także palenie ciał zmarłych, co miało na celu przeniesienie ich w świat pozagrobowy. Wierzano, iż ogień uwalnia zmarłego od wszelkich przewinień ziemskich oraz że odgradza ich od wrogów grożących mu w życiu pozagrobowym.

Przyjęcie chrześcijaństwa przez Ruś w 988 r. wpłynęło w istotny sposób na obrzędy pogrzebowe. Cerkiew prawosławna potępiała ciałopalenie, dlatego też od XI w. w państwie ruskim rozpowszechnił się nowy obrządek pogrzebowy. Jednakże dawne pogańskie obrzędy zanikały bardzo powoli. Zmarłych chowano jak dawniej w okrągłych kurhanach. W ich nasypach archeologowie wielokrotnie odnajdowali drobne węgliki świadczące o istnieniu stosów oczyszczających. Zwłoki składane były na powierzchni ziemi, niekiedy na warstwie zawierającej popiół i węgiel, a nad nimi usypywany był kurhan. Przy zmarłym w dalszym ciągu stawiano garnek z jedzeniem, kładziono narzędzia pracy i broń, wierząc, że w życiu pozagrobowym przyda mu się to wszystko, czego używał za życia. Z biegiem czasu w obrzędzie pogrzebowym praktykowanym na terytorium państwa ruskiego zaszły pewne zmiany. Zwłoki zaczęto bowiem składać nie na powierzchni ziemi, lecz do wykopanej jamy.

Pochówki kurhanowe na terenie dzisiejszej Rosji zanikły całkowicie w XV w. Zamiast tego zaczęto praktykować grzebanie zmarłych w grobach ziemnych.

Szeroko zakrojone prace archeologiczne, mające na celu zbadanie osiedli i kurhanów epoki brązu na obszarze Środkowego Powołża, umożliwiły poznanie gospodarki, ustroju społecznego i obrzędów dawnych mieszkańców tych terenów. Ponadto archeologowie ustalili szlaki wędrówek grup plemiennych przybyłych w te okolice, ich powiązania i wzajemne interakcje³⁰.

29 П.Н. Третьяков, *Памятники древнейшей истории Чувашского Поволжья*, Государственное издательство Чувашской АССР, Чебоксары 1948, s. 40–41.

30 Л.Я. Крижевская, *Среднее Поволжье, Волго-Камье, Приуралье*, [w:] С.В. Ошибкина (red.), *Неолит Северной Евразии*, Наука, Москва 1996, s. 243–252. Więcej zob. w: А.Х. Халиков,

Warto nadmienić, że plemiona północne stanowiły bazę kulturową kształtowania się Sarmatów³¹. Sarmaci byli dobrze znani starożytnym pisarzom. Plemiona sarmackie osiadły na obszarach położonych nad Wołgą, stanowiących dziś terytoria obwodów saratowskiego i wołgogradzkiego. Archeolodzy odkryli na tych terenach pochówki wojowników sarmackich. Sarmaci bytowali na terenach nadwołżańskich aż do pierwszych wieków naszej ery³².

Można zatem stwierdzić, iż plemiona północne – dzięki kontaktom ze stepowymi plemionami południowymi – zaznajomiły się z chowem bydła. Pozytywny wpływ na sposoby ich gospodarowania widoczny jest także w konstrukcji domostw. Plemiona południowe wywarły także wpływ na ceramikę i ozdoby wytwarzane przez leśne plemiona myśliwych i rybaków, a także na ich wierzenia i rytuał pogrzebowy.

3. Dawna ludność Zawołża

Zaludnienie obszarów położonych na Zawołżu odbywało się stopniowo. Początkowo pierwsi mieszkańcy tych terenów zajęli wąski pas położony na lewym brzegu Wołgi. Po opanowaniu tych terenów zaczęli przemieszczać się na tereny stepowe. Na początku wybierali miejsca najbardziej dogodne dla łowów i rybołówstwa, a następnie ziemie najodpowiedniejsze dla chowu bydła i uprawy roli. Dawne osiedla pierwszych mieszkańców Zawołża były położone wzdłuż rzek i jezior, na piaszczystych wydmach, często na granicy stykania się stepu i piasków. Takie umiejscowienie ich osad stwarzało korzystne warunki zarówno do połowu ryb, jak i do polowania na ptactwo wodne.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych archeolodzy odkryli liczne osady dawnych mieszkańców tych terenów, położone zarówno na brzegach Wołgi, jak i nad jej dopływami. Zdaniem archeologów terytorium Zawołża zaczęło być zaludniane w neolicie. Pierwotni łowcy-rybacy zakładali bowiem w tym okresie swe prymitywne osady w pobliżu rzek i jezior na zboczach piaszczystych pagórków, gdzie znajdowali oni wygodne i bezpieczne schronienie. Pierwsi mieszkańcy tych terenów łączyli się w niewielkie grupy rodowe. Na terenie niewielkich osiedli odnalezione zostały liczne narzędzia krzemienne oraz groty strzał, co świadczy o dużym rozpowszechnieniu łuku w łowiectwie.

Древняя история Среднего Поволжья, Наука, Москва 1969; В.Ф. Генинг, *Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры (пьяноборская эпоха III в. до н.э. – II в. н.э.)*, Наука, Москва 1988.

31 O Sarmatach nad Wołgą będzie traktował rozdział 3 monografii.

32 Więcej zob. w: К.Ф. Смирнов, *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*, Наука, Москва 1964.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych na terenie dawnych osiedli pierwotnych mieszkańców Zawołża archeologowie odkryli liczne kości zwierząt, ryb oraz psectwa wodnego. Znaleźiska te świadczą o tym, iż ludność tych osiedli przebywała w nich przez długi czas, a ich głównym zajęciem było łowiectwo i rybołówstwo.

Przejście do stanu osiadłego wiązało się z budową stałych pomieszczeń mieszkalnych. Ludność pierwotna przybyła na te tereny znajdowała schronienie w prymitywnych ziemiankach, które rozpowszechniły się w późniejszym okresie, kiedy mieszkańcy tych terenów zaczęli zajmować się chowem bydła i rolnictwem.

O życiu dawnych plemion Zawołża mówią także liczne znaleźiska odkryte w grobach kurhanowych³³. Mieszkańcy tych terenów grzebali zmarłych w okrągłych bądź prostokątnych jamach, usypując nad grobem kurhan. Pochówki takie określane są mianem grobów kultury jamowej i uważane za najstarsze groby kurhanowe na terenie Rosji³⁴. Prace wykopaliskowe, w trakcie których odkryto liczne kurhany z wczesnymi grobami jamowymi, pozwoliły na zbadanie obrzędu pogrzebowego pierwszych mieszkańców Zawołża oraz na zgromadzenie cennych materiałów umożliwiających poznanie ich kultury, gospodarki i życia duchowego.

Kurhany z dawnymi pochówkami, odnalezione przez archeologów na terenie Zawołża, stanowią niewysokie nasypy o owalnych kształtach, których wysokość nie przekraczała 1 m. Średnica odkrytych kurhanów wahała się od 15 do 20 m. Pod nimi znajdowały się jamy grobowe, przykryte od góry grubymi bierwionami bądź kłodami. Archeologowie odtworzyli obrzęd pogrzebowy dawnych mieszkańców Zawołża, który praktykowano z zachowaniem określonego rytuału. Większość odnalezionych w kurhanach szkieletów leżała w grobach na wznak, z głową zwróconą na wschód. Zmarli chowani byli z nogami zgiętymi w kolanach, które podnoszono i w taki sposób układano w jamie grobowej. Zarówno dno grobu, jak i szczątki zmarłego były posypywane czerwoną farbą. Jej kawałki często kładzione były także obok ciała zmarłego. Według wierzeń farba o czerwonym odcieniu (ochra lub minia), którą posypywano groby i szczątki ludzkie, miała symbolizować oczyszczającą siłę ognia. Przy zmarłym układane były zdobione naczynia, w których najprawdopodobniej znajdowało się pożywienie, przeznaczone do rozpoczęcia przez nich nowego życia po śmierci. Naczynia takie często posiadały ornamenty, niekiedy o fantazyjnych, wymyślnych kształtach.

W grobach jamowych, odkrytych na terytorium Zawołża i pochodzących z II połowy III tysiąclecia p.n.e., odkryto także szczątki przedmiotów wykonanych z metalu, takich jak miedziane noże, szydła czy inne narzędzia wykorzystywane w gospodarstwach dawnych mieszkańców tych terenów. Plemiona zamieszkujące obszary Zawołża nie posiadały w owym okresie własnych zasobów metalu i prawdopodobnie przedmioty te były przywożone z terenów stepowych północnego wybrzeża Morza Czarnego i z Kaukazu.

33 Por. Ю.М. Васильев, *Антропоген Южного Заволжья*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.

34 Najdawniejsze groby jamowe są datowane na początek III tysiąclecia p.n.e. Groby takie zostały odkryte na początku XX w. na stepach południowo-wschodniej Rosji.

Odnalezione materiały znajdujące się w kurhanach Zawołża pozwoliły archeologom na poznanie nie tylko rytuału pogrzebowego i obyczajów najdawniejszych mieszkańców tych terenów, ale także na odkrycie powiązań kulturowych i handlowych dawnych plemion zamieszkujących Zawołże z plemionami osiadłymi na północnym wybrzeżu Morza Czarnego i na obszarach położonych nad Dnieprem.

Oprócz materiałów archeologicznych duże znaczenie dla badań nad dawnymi plemionami zamieszkującymi terytorium Zawołża miały materiały antropologiczne, charakteryzujące fizyczny typ człowieka.

Prace archeologiczne prowadzone przez ekspedycję stalingradzką umożliwiły pozyskanie cennego materiału, pozwalającego na podjęcie badań nad fizycznym wyglądem ludności Zawołża z okresu wczesnej kultury grobów jamowych. Czaszki z grobów tej kultury dały możliwość odtworzenia typowych znamion ludzi owych czasów.

Odtworzenie zewnętrznego wyglądu przedstawicieli wczesnej kultury grobów jamowych było możliwe za sprawą rekonstrukcji dokonanych przez M.M. Gierasimowa – znanego rzeźbiarza-archeologa³⁵. Na podstawie odnalezionych czaszek wysnuł on wnioski dotyczące określenia przynależności etnicznej poszczególnych grup plemiennych społeczeństwa rodowego zamieszkującego stepy Dolnego Powołża. Ustalono, iż człowiek wczesnej kultury grobów jamowych odznaczał się wysokim wzrostem i dużą siłą fizyczną, a pod względem antropologicznym należał do najwcześniejszych form współczesnego typu człowieka.

Analizując problematykę miejsc pochówku zmarłych zamieszkujących terytorium Zawołża w najdawniejszych czasach, wspomnieć należy także o grobach katakumbowych.

Na początku XX w. W.A. Gorodcow, prowadząc prace wykopaliskowe na południu Rosji, dokonał szczegółowych badań grobów kurhanowych, odkrytych przez niego w dorzeczu Dońca³⁶. Były to tzw. groby katakumbowe, w których chowano zmarłych nie wprost w jamach, ale w niszach-katakumbach, wykopanych w jednej ze ścianek jamy grobu. W późniejszym czasie groby katakumbowe zostały odsłonięte na wielu terenach strefy stepowej na południu Związku Radzieckiego³⁷. Archeologowie zebrali bogaty materiał pozwalający na dokładne ustalenie granic rozprzestrzeniania się i okresów występowania plemion kultury grobów katakumbowych, a także

35 Więcej na temat rekonstrukcji pradawnego człowieka, dokonanych przez M.M. Gierasimowa na podstawie odnalezionych czaszek, zob. w: M.M. Герасимов, *Восстановление лица по черепу. Современный и ископаемый человек*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1955; M.M. Герасимов, *Основы восстановления лица по черепу*, Советская наука, Москва 1949; M.M. Герасимов, *Люди каменного века*, Наука, Москва 1964.

36 С.В. Кузьминых, И.В. Белозёрова, *Русская археология на переломе эпох: В.А. Городцов в 1920-е годы*, [w:] А.С. Вдовин, И.В. Тункина (red.), *Евразийский археолого-историографический сборник*, СПбФ АРАН, Красноярск 2012, s. 131–152. Więcej zob. w: В.А. Городцов, *Дневники (1928–1944)*, ИД Триумф принт, Москва 2014.

37 Н.М. Малов, *Василий Алексеевич Городцов и археология Нижнего Поволжья. К 150-летию со дня рождения исследователя*, „Известия СГУ” 2010, Вып. 2, s. 36–40.

na określenie charakterystycznych cech tej kultury. Na podstawie pozyskanych materiałów dowiedziono, iż plemiona kultury grobów katakumbowych w okresie od końca III i w ciągu II tysiąclecia p.n.e. zajmowały rozległe obszary stepów na południowym wschodzie Związku Radzieckiego, rozciągające się od dolnego biegu Wołgi do Dniepru.

Zabytki kultury grobów katakumbowych na terenie Dolnego Powołża zostały odkryte w latach 30. XX w. podczas prac wykopaliskowych, prowadzonych na stepach astrachańskich na prawym brzegu Wołgi. Pozyskane materiały dały cenne informacje, które umożliwiły prowadzenie dalszych badań nad tą kulturą.

Na Zawołżu zabytki kultury grobów katakumbowych zostały po raz pierwszy odsłonięte przez ekspedycję stalingradzką w latach 1951–1953. Prace wykopaliskowe prowadzone na tym obszarze umożliwiły prześledzenie dróg przebycia dawnych plemion na tereny Zawołża i zajęcia przez nie obszarów stepowych położonych wzdłuż lewego brzegu Wołgi. Zaludnienie tego terytorium następowało z obszarów południowych stepów astrachańskich, położonych na prawym brzegu tej rzeki. Archeologom udało się ustalić, iż niemalże wszystkie groby katakumbowe znajdujące się na terenie Zawołża zostały umiejscowione w znacznie od nich starszych nasypach kurhanowych, typowych dla kultury grobów jamowych.

Odsłonięte groby katakumbowe były dwojakiego kształtu. Część z nich posiadała jamę grobową z boczną niszą-katakumbą, wydrążoną wzdłuż jednej ze ścianek, inne natomiast stanowiły groby o kształcie owalno-kwadratowym. Obok ciała zmarłego stawiano naczynia z pożywieniem. W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odkryli fragmenty naczyń glinianych o rozmaitych kształtach i wymiarach, zdobione ornamentem. Oprócz nich do grobu składano broń należącą do zmarłego oraz ozdoby, takie jak różnego rodzaju paciorki czy kabłączki skroniowe wykonane z miedzi.

Wielu zmarłych pochowanych w grobach katakumbowych na terenie Zawołża miało zdeformowane czaszki. Deformacja taka wiązała się z krępowaniem od okresu niemowlęcego głowy dziecka różnego rodzaju przepaskami. Pod ich naciskiem następowała stopniowa zmiana kształtu czaszki, a zwłaszcza wydłużała się jej część potyliczna. Archeologowie napotkali po raz pierwszy na zdeformowane czaszki w grobach z epoki brązu podczas rozkopywania kurhanów położonych na rozległych obszarach od Astrachania aż po rzekę Manycz. Odnalezione na obszarze Zawołża pochówki ze zdeformowanymi czaszkami wskazują na związek plemion zamieszkujących to terytorium z ludami terenów stepowych położonych u podnóża Kaukazu. Znaleźiska te dowodzą, iż plemiona kultury grobów katakumbowych należały do tej samej grupy etnicznej co plemiona hodowców osiadłych na południu³⁸.

38 Przesuwając się na stepowe obszary Zawołża, plemiona kultury grobów katakumbowych cały czas pozostawały w ścisłej łączności z pierwotnym terytorium swego zamieszkania, które rozciągało się na obszarze stepowym leżącym między Astrachaniem a rzeką Manycz.

Podstawowym zajęciem plemion kultury grobów katakumbowych zamieszkujących terytorium południowego Powołża był chów bydła. Warunki naturalne północno-zachodniej Niziny Nadkaspjskiej, gdzie znajdował się główny ośrodek plemion kultury grobów katakumbowych Dolnego Powołża, w pełni odpowiadały potrzebom gospodarki hodowlanej. Chów bydła dostarczał mieszkańcom tych terenów pożywienia w postaci mięsa i mleka, zaś ze skóry i z sierści wyrabiane były odzież, obuwie oraz naczynia skórzane.

Plemiona kultury grobów katakumbowych utrzymywały ścisłe stosunki z plemionami hodowlano-rolniczymi kultury zrębowej. W późniejszym czasie weszły one w ich skład, stopniowo zatracając swe odrębne cechy.

Rozdział 3

Kultura zrębowa i ananijska a koczownicy nad Wołgą

1. Kultura zrębowa na obszarach położonych nad Wołgą

W II tysiącleciu p.n.e. zaszły istotne zmiany w sposobie życia i gospodarowania plemion zamieszkujących terytorium Dolnego Powołża. W owym okresie podstawowymi gałęziami gospodarki stały się hodowla bydła, a następnie uprawa roli. Rozwój techniki i gospodarki przyczyniły się do podniesienia poziomu życia ludności. W związku z korzystnymi warunkami nastąpił znaczny przyrost naturalny, który wymusił potrzebę poszukiwania nowych terenów pod osadnictwo. Ludność zamieszkująca te tereny zaczęła stopniowo zajmować nowe obszary położone wzdłuż brzegów Wołgi i jej dopływów. Na stepach Dolnego Powołża archeologowie odkryli dużą liczbę zabytków pochodzących z tych czasów w postaci osiedli dawnych mieszkańców tych terenów oraz kurhanów. Po ich zbadaniu uzyskano cenne materiały umożliwiające charakterystykę plemion osiadłych na tym terytorium. Analiza pozostałości kultury materialnej odnalezionych w osiedlach i kurhanach Dolnego Powołża dowiodła, iż na stepach nad Wołgą w II tysiącleciu p.n.e. mieszkały dwie duże grupy plemienne. Na południu na obszarach stepowych leżących nad Morzem Kaspijskim osiedli hodowcy bydła, należący do plemion kultury grobów katakumbowych, a nieco bardziej na północny wschód ulokowały się plemiona hodowlano-rolnicze, których kultura nie została dotychczas zbadana.

Przeprowadzone badania archeologiczne umożliwiły naukowcom wysnucie wniosku, iż ta duża grupa plemion hodowlano-rolniczych w I połowie II tysiąclecia p.n.e. osiadła na saratowskich i wołgogradzkich stepach Powołża. Członkowie tej wspólnoty terytorialnej stworzyli swoistą kulturę, która została określona mianem

kultury zrębowej¹. Nazwa ta związana jest z jedną z cech obrzędu pogrzebowego tych plemion². Chowali oni bowiem zmarłych pod kurhanami, których jama grobowa była kryta powalą z bierwion. Bierwionami tymi wykładano niekiedy ściany grobu, co tworzyło wrażenie zrębów.

Archeologowie przypuszczają, iż przedstawiciele kultury zrębowej można wiązać z ludem zwanym Kimmerami. Według relacji Herodota Kimmerowie byli najstarszymi mieszkańcami północnych wybrzeży Morza Czarnego. O Kimmerach wspominają także asyryjskie teksty klinowe pochodzące z końca VIII w. p.n.e. Bardzo możliwe, że Grecy zwali Kimmerami wszystkie plemiona, które przed nadejściem Scytów zamieszkiwały rozległe obszary stepowe między Dniestrem a Morzem Azowskim. Herodot wzmiankuje, że Kimmerowie zostali wyparci z zajmowanych przez siebie terenów i osiedli na południowych wybrzeżach Morza Czarnego w okolicach Synopy. Prawdopodobnie jednak nie wszyscy opuścili północne wybrzeża nadczarnomorskie, a część z nich pozostała w górzystych okolicach Krymu.

W połowie II tysiąclecia p.n.e. liczne plemiona kultury zrębowej oddzieliły się od wielkiej grupy ludów zamieszkujących obszary nad dolną Wołgą. Część z nich udała się na zachód, zaś pozostali członkowie tej grupy powędrowali na północ. Te plemiona, które ruszyły na zachód, przybyły na tereny położone nad Morzem Azowskim, nad Donem oraz na obszary nad północnym Dońcem, docierając aż na ziemie leżące nad Dnieprem. Natomiast druga liczna grupa plemion powędrowała na północ, kierując się na nowe tereny wzdłuż obu brzegów Wołgi. Plemiona te dotarły do obszarów położonych nad rzeką Utką i osiągnęły granicę lasu, stykając się z północnymi plemionami myśliwych i rybaków. Plemiona kultury zrębowej pozostawały na tych terenach setki lat, zachowując swą odrębność kulturową, przyjmując jednak stopniowo wiele cech, którymi wyróżniali się ich północni sąsiedzi.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odkryli setki grobów kurhanowych kultury zrębowej. Na podstawie uzyskanych materiałów odtworzyli oni cechy charakterystyczne kultury plemion stepowych Dolnego Powołża, jak również form ich gospodarki i ustroju społecznego. Zbadano także stosunki, jakie nawiązywały plemiona kultury zrębowej z sąsiednimi plemionami, jak również różnice etniczne między nimi.

Dawne plemiona kultury zrębowej chowały swoich zmarłych w jamach ziemnych, nad którymi usypywano kurhany. Kurhany takie wznoszono zazwyczaj grupami, liczącymi niekiedy 20–30 nasypów. W niektórych archeologowie odkryli większą

1 Przedstawiciele kultury zrębowej należeli pod względem antropologicznym do europeidów. Nieco później rozpowszechniła się kultura ananijska, której przedstawiciele reprezentowali odrębny, mongoloidalny typ antropologiczny. Obie te kultury będą stanowiły przedmiot rozważań w rozdziale 3.

2 Por. В.А. Лопатин, *Срубные поселения степного Волго-Уралья*, Издательство Саратовского университета, Саратов 2002; A. Janowski, *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich w Szczecinie, Szczecin 2015.

liczbę grobów, liczących od 5–20 pochówków. Kurhany takie stanowiły cmentarzyska wspólnot patriarchalnych plemion kultury zrębowej.

Obrzęd pogrzebowy dawnych mieszkańców tych terenów był związany z ich wierzeniami religijnymi. Wiara w życie pozagrobowe była przyczyną tego, iż wraz ze zmarłym umieszczano w grobie pożywienie oraz przedmioty codziennego użytku należące do niego. Jedzenie kładzione było zazwyczaj w naczyniach glinianych, prócz tego składano oddzielnie mięso – najczęściej były to łby bądź części nóg krowy lub owcy. Ponadto w grobach kobiet i dzieci archeologowie odnaleźli liczne ozdoby, takie jak paciorki, zawieszki czy różnego kształtu blaszki.

Groby męskie plemion kultury zrębowej wyróżniają się bogatszą zawartością oraz znacznie okazańszymi wymiarami. Obok zmarłych umieszczano często przedmioty uzbrojenia, o czym świadczą odnalezione przez archeologów krzemienne bądź kościane groty strzał czy noże różnego kształtu wykonane z brązu.

Oprócz pojedynczych pochówków na terenie Zawołża archeologowie odkryli także groby podwójne. W takich mogiłach grzebani byli mężczyźni z kobietami, a niekiedy także i ich dzieci. Pochówki podwójne znane były już archeologom z wcześniej prowadzonych prac wykopaliskowych, które realizowane były na terenie Dolnego Powołża oraz na sąsiadującym z nim obszarze stepowym południowo-wschodniej Rosji.

Badanie pochówków plemion kultury zrębowej wyraźnie wskazuje na to, iż w społeczeństwie tym panował ustrój patriarchalny. Po śmierci mężczyzny żonę pozbawiano życia i grzebano wraz z nim.

Szeroko zakrojone prace wykopaliskowe przeprowadzone na terenie Dolnego Powołża umożliwiły dokładne odtworzenie osiedli dawnych mieszkańców tych terenów – przedstawicieli kultury zrębowej. Archeologowie zbadali charakter osad plemion należących do tej kultury, określili typ i wielkość ich pomieszczeń mieszkalnych, a także ustalili przybliżoną liczbę osiedli rodowych.

Osady plemion kultury zrębowej na Dolnym Powołżu były położone nad brzegami rzek, na terenach rozlewisk rzecznych oraz na wznoszących się nad nimi tarasach. W pobliżu osad znajdowały się kurhany, w których miejscowa ludność grzebała swoich zmarłych.

Plemiona kultury zrębowej Zawołża budowały niewielkie osady zajmujące przestrzeń o długości i szerokości około 100 m. W osadach takich znajdowało się od trzech do sześciu ziemianek służących za schronienie ich mieszkańcom. Ziemianki te były budowane na planie prostokąta, a ich powierzchnia mieszkalna wynosiła od 100 do 150 m², co pozwalało mieścić się w nich dużym rodzinom. Na podstawie wielkości osiedli oraz liczby i rozmiaru domostw ustalono, iż w osadach plemion kultury zrębowej na Zawołżu mieszkaly społeczeństwa składające się z grup liczących od 50 do 100 osób.

Podstawowym zajęciem ludności zamieszkującej stepy zawołżańskie była hodowla bydła i uprawa roli. Mieszkańcy tych terenów hodowali głównie duże i drobne bydło rogate. Pewne znaczenie dla ich gospodarki miało także łowiectwo i rybołówstwo.

Obok hodowli i rolnictwa plemiona Zawołża zajmowały się także odlewnictwem. O rozwoju tego rzemiosła świadczą rozmaite przedmioty z brązu odnalezione w kurhanach dawnych mieszkańców tych terenów. Ponadto na terenie ich osiedli archeologowie odkryli fragmenty form odlewniczych oraz sztabek miedzi.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odsłoniли pozostałości wielu narzędzi służących do pracy w warsztacie odlewniczym. Wśród nich znajdują się zarówno łyżki, jak i formy odlewnicze. Łyżki, przeznaczone do wlewania do form roztopionego metalu, wykonane były z gliny, a ich powierzchnia pokryta została ornamentem. Wśród form odlewniczych odnaleziono narzędzia służące do wyrobu dłut i siekier. Znaleźiska te wskazują na związki dawnych plemion Zawołża z Uralem i Kaukazem, skąd w owym czasie przywożono miedź. Charakter odnalezionych narzędzi pracy świadczy o ścisłych kontaktach, jakie utrzymywali mieszkańcy Zawołża z ośrodkami metalurgicznymi znajdującymi się na wybrzeżu Morza Czarnego oraz u podnóży Kaukazu. Plemiona kultury zrębowej zamieszkujące tereny Zawołża w II tysiącleciu p.n.e. opanowały także mistrzowsko wyrób broni, o czym świadczą liczne znaleźiska oręża bojowego, w szczególności grotów strzał i toporów bojowych.

2. Plemiona sauro-sarmackie – wcześni koczownicy na terenie Powołża i ich następcy

Począwszy od VII–VI w. p.n.e., wśród plemion zamieszkujących obszary Dolnego Powołża zaczęła kształtować się swoista kultura koczowników. Te półkoczownicze i koczownicze plemiona były w późniejszym czasie znane pod nazwą Sauromatów, a następnie Sarmatów. Wzmiankowali o nich pisarze starożytni. Plemiona te odegrały znaczącą rolę w historii Europy Południowo-Wschodniej³.

Plemiona sarmackie pozostawiły olbrzymią liczbę pochówków kurhanowych, które odkryto zarówno na stepach Powołża, jak i na całym północnym terytorium położonym nad Morzem Kaspijskim. Prace wykopaliskowe prowadzone na sarmackich cmentarzyskach kurhanowych dostarczyły wielu cennych materiałów umożliwiających zbadanie tej kultury oraz rozwoju społecznego i gospodarczego najdawniejszych mieszkańców tych terenów. Archeologowie odsłoniли liczne miejsca pochówku związane z kulturą sarmacką, które charakteryzują różne etapy jej rozwoju. Materiały uzyskane z wykopalisk pozwoliły na zbadanie ponadtysiącletniej historii wczesnych koczowników Dolnego Powołża.

3 Więcej zob. w: К.Ф. Смирнов, *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*, Наука, Москва 1964; А.М. Хазанов, *Очерки военного дела сарматов*, Наука, Москва 1971.

Stepy Dolnego Powołża wraz z terenami znajdującymi się na zachodnim podnóżu Uralu stanowiły w ciągu przeszło tysiącletniej historii zarówno ośrodek kształtowania się plemion koczowniczych, jak i miejsce formowania poszczególnych grup plemiennych kultury sarmackiej⁴.

W ciągu tysięcy lat wskutek rozwoju hodowli bydła wśród plemion sarmackich kształtowała się gospodarka koczownicza. Rozpowszechnienie żelaza i pojawienie się broni żelaznej rozpoczęły proces wzmożonych wędrówek koczowników stepowych i przyczyniły się do ożywienia stosunków wewnętrznych pomiędzy poszczególnymi plemionami. Doprowadziło to z kolei do istotnych przemian w kulturze materialnej koczowników, które wiązały się ze zmianami zarówno w kształcie i rodzaju ich broni, jak i charakterze rozmaitych przedmiotów codziennego użytku – przede wszystkim naczyń i ozdób. Zmianie uległ także obrzęd pogrzebowy oraz formy konstrukcji grobowych. Wszystkie te przemiany stanowią kamienie milowe, które dają możliwość prześledzenia poszczególnych etapów historii plemion sarmackich zarówno z terenów stepowych Zawołża, jak i z sąsiadujących z nimi obszarów, na których archeolodzy odkryli liczne zabytki kultury sarmackiej⁵.

Podstawowe etapy rozwoju kultury sarmackiej zostały wyodrębnione przez B.N. Grakowa. Umożliwiło to zaplanowanie szczegółowych badań nad tą kulturą na obszarach zarówno stepów zawołżańskich, jak i na sąsiadujących z nimi terenach, gdzie także rozwinęła się kultura sarmacka⁶.

Najwcześniejszy etap historii plemion Zawołża przyjęto nazywać sauromackim. Okres ten trwał mniej więcej od VII do IV w. p.n.e.⁷ Dla etapu tego charakterystyczny jest obrzęd pogrzebowy⁸, który został dokładnie zbadany w trakcie prac ekspedycji stalingradzkiej na różnych odcinkach przyszłego zbiornika wodnego⁹.

4 О.Н. Бадер, *Ранний палеолит Урала и Поволжья*, „Ученые записки Пермского университета” 1955, т. VII, Вып. 2, s. 171–192.

5 Więcej zob. w: А.С. Скрипкин, *Сарматы*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2017.

6 Рог. Л.Т. Яблонский, *Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья)*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007, s. 4–36; Б.Н. Граков, *Пережитки матриархата у сарматов*, „Вестник Древней истории” 1947, № 3, s. 100–121.

7 В.М. Клепиков, *Формирование раннесарматской культуры в Нижнем Поволжье*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007, s. 37–58.

8 Рог. С.Ю. Гуцалов, *Погребальные памятники кочевой элиты Южного Приуралья середины I тыс. до н. э.*, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2007, № 2, s. 75–92.

9 Ekspedycja stalingradzka prowadziła prace wykopaliskowe nad kulturą sarmacką w okolicach wsi Bieriezowka, Kalinowskoje, Rachinka i w innych mniejszych miejscowościach. Archeolodzy rozkopali ponad 300 grobów pochodzących z różnych okresów, począwszy od VII w. p.n.e. Więcej zob. w: М.З. Паничкина, *О работах по изучению палеолита на Волге*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1953, Вып. L, s. 15–19.

Sauromaci grzebali zmarłych według ściśle określonego obrzędu. Wybitni członkowie rodu byli chowani w obszernych grobach, a wraz z nimi składano bogato zdobione przedmioty codziennego użytku. Natomiast zwykli członkowie społeczeństwa Sauromatów byli grzebani w prostych, niewielkich grobach, a przedmioty umieszczone wraz ze zmarłymi były skromne. Pogrzebani leżeli zazwyczaj w pozycji wyciągniętej, z głową skierowaną na zachód. W czasie pogrzebu praktykowano także specjalny obrzęd związany z paleniem stosów. W ich pozostałościach archeologowie odkryli kości zwierząt ofiarnych w postaci części szkieletów i odrąbanych nóg końskich.

W grobach męskich Sauromatów odnalezione zostały liczne przedmioty uzbrojenia. Wśród nich znajdowały się krótkie miecze żelazne, groty żelaznych oszczepów stanowiące broń wojowników pieszych i konnych oraz brązowe groty strzał służące do strzelania z łuku. Natomiast w grobach kobiecych archeologowie odnaleźli ozdoby w postaci szklanych paciorków, żelaznych bransolet oraz okrągłych zwierciadeł wykonanych z brązu. We wszystkich grobach znajdowały się proste naczynia gliniane wykonane bez użycia koła garncarskiego.

Bardzo ciekawym znaleziskiem odkrytym przez archeologów w grobach Sauromatów są ozdoby uzd końskich. Składają się one z rozmaitych blaszek miedzianych. Po zewnętrznej stronie były one zdobione wyobrażeniami zwierząt, najczęściej paszczą drapieżnika. Takimi płytkami Sauromaci zdobili rzemienne uzdy swych koni. Odnaleziono także kły dzika z wyrzeźbionymi wyobrażeniami łba drapieżnika z wyszczerzonymi zębami. Znaleziska te, klasyfikowane jako przynależne do stylu zoomorficznego, wykazują duże podobieństwo do zabytków plemion scytyjskich zamieszkujących tereny Niziny Czarnomorskiej¹⁰. Na tej podstawie możliwe jest ustalenie pewnego ich związku z materiałami pochodzącymi z grobów kurhanowych sąsiednich kultur stepowych Przeduralu i Syberii Zachodniej¹¹. To podobieństwo kulturowe wynika z więzów historycznych, które powstały w owym czasie wśród kultur stepowych. Podobieństwo kultury koczowników ze stepów nadwołżańskich i naduralskich daje się zaobserwować jeszcze wyraźniej w kolejnym okresie rozwoju plemion zamieszkujących te tereny, określonym mianem kultury prochorowskiej.

Kultura prochorowska wzięła swą nazwę od wsi Prochorowka, znajdującej się w obwodzie czałowskim, w której po raz pierwszy odkryte zostały zabytki tej

10 Por. A. Smirnow, *Scytowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.

11 С.Ю. Гуцалов, *Кочевники Южного Приуралья в системе культур скифского времени Восточной Европы: общее и особенное*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007, s. 83–96. Więcej zob. w: С.В. Кузьминых, С.А. Агапов, *Медистые песчаники Приуралья и их использование в древности*, [w:] В.Д. Викторова (red.), *Становление и развитие производящего хозяйства на Урале*, УрО Академии наук СССР, Свердловск 1989, s. 178–197; М.Ф. Косарев, *Древняя история Западной Сибири: человек и природная среда*, Наука, Москва 1991; В.С. Стоколос, *Культуры эпохи раннего металла Северного Приуралья*, Наука, Москва 1988.

kultury podczas prac wykopaliskowych, mających na celu zbadanie kurhanów na terenie stepów naduralskich¹². Kultura prochorowska rozpowszechniła się na całym obszarze stepowego Powołża w okresie IV–II w. p.n.e. Organicznie była ona związana z poprzedzającą ją kulturą sauromacką¹³.

W okresie między IV a III w. p.n.e. na stepach nadwołżańskich i naduralskich związki plemion powstałe na tym terytorium ukształtowały trwałe fundament kultury prochorowskiej, której rozwój nastąpił pod koniec III w. i na początku II w. p.n.e. Materiały pozyskane z wykopalisk świadczą o znacznym powiększeniu się liczby ludności zamieszkującej stepy Zawołża w ostatnich wiekach p.n.e. Ten wzrost mieszkańców stepowych obszarów zawołżańskich, jak również wydarzenia historyczne mające miejsce w owym okresie w Azji Środkowej i na ziemiach położonych za Morzem Kaspijskim stały się przyczyną wędrówki plemion sarmackich na obszary leżące na prawym brzegu Wołgi, a następnie na wybrzeże Morza Czarnego i na przedgórza Kaukazu. Nadal jednak centralnym ośrodkiem tych plemion pozostawały stepy wołżańsko-uralskie. Plemiona te, związane swym pochodzeniem z poprzedzającymi je plemionami sauromackimi, zachowały fundamentalne cechy kultur swych przodków, ale jednocześnie wykształciły w swym społeczeństwie wiele nowych tendencji w uzbrojeniu, narzędziach pracy, a także w charakterze noszonych ozdób oraz w praktykowanych obrzędach.

W obrzędzie pogrzebowym plemion sarmackich występował zwyczaj grzebania zmarłych w szerokich prostokątnych jamach. Archeologowie odkryli zarówno groby pojedyncze, jak i wspólne groby, w których złożone były ciała mężczyzny, kobiety i dziecka. Plemiona te praktykowały obyczaj składania wraz ze zmarłymi pożywienia, a wraz z nim kości barana. Były to najczęściej tylne nogi tego zwierzęcia, umieszczane przy głowie, w nogach bądź u boku ciała zmarłej osoby. W grobach odnalezione zostały także liczne przedmioty uzbrojenia, jak również różnorodne naczynia i ozdoby. Cechą charakterystyczną obrzędu pogrzebowego plemion sarmackich jest zwyczaj wkładania do grobu rozbitego zwierciadła i kawałków kredy.

W odróżnieniu od poprzedniego okresu w grobach plemion sarmackich występuje znacznie większa liczba przedmiotów uzbrojenia. Wśród nich znajdują się przede wszystkim sztylety różnego kształtu i wielkości, żelazne miecze okazałych rozmiarów, jak również groty strzał wykonane z brązu i żelaza. Tego rodzaju znaleziska świadczą o rozpowszechnieniu się w owym okresie sztyletów i mieczy dużych rozmiarów, których długość wynosiła niekiedy nawet ponad 1 m. Rozpowszechnienie

12 Więcej zob. w: М.Г. Мошкова, *Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры*, Наука, Москва 1974.

13 С.В. Полин, *Хронология раннесарматской прохоровской культуры*, [w:] С.В. Полин (red.), *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*, Наукова думка, Киев 1987, s. 132–133. Więcej zob. w: А.С. Скрипкин, *Проблемы хронологии сарматской культуры и ее исторический аспект*, [w:] А.С. Скрипкин (red.), *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС*, Наука, Суздаль 1987.

tego rodzaju broni stanowiło niewątpliwie następstwo rozwoju broni zaczepnej z uwagi zwiększenia się roli uzbrojonej konnicy.

W grobach plemion sarmackich odnaleziono różnorodne ozdoby, a wśród nich szklane paciorki, jak również brązowe zwierciadła wykonane z brązu. W przebadanych kurhanach archeologowie odkryli także dużą liczbę naczyń glinianych, a także kadzielnic. Przeważająca liczba naczyń posiadała kształt kulisty bądź owalny i została wykonana poprzez ich lepienie w dłoniach. O ich prymitywnym wyrobie świadczy także nierównomierne wypalanie na ognisku, co nadało im całkowicie swoisty charakter, świadczący o ich miejscowym wyrobie. Rzadkim znaleziskiem są naczynia wykonane na kole, gładzone z zewnątrz. Tego rodzaju naczynia pojawiły się na stepowych obszarach Zawołża w wyniku kontaktów, jakie nawiązały plemiona sarmackie z miastami położonymi na Nizinie Czarnomorskiej. Wędrówka plemion sarmackich na obszary stepowe położone nad Morzem Czarnym miała w II–I w. p.n.e. już bardziej zorganizowany charakter, co doprowadziło nie tylko do nawiązania relacji z miastami Niziny Czarnomorskiej, ale także i do zacieśnienia stosunków z miejscową ludnością.

Badania archeologiczne prowadzone na terenie Zawołża dowiodły, iż w pierwszych wiekach naszej ery nastąpiły istotne zmiany w kulturze materialnej plemion sarmackich. Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto w grobach należących do tych plemion rozmaite przedmioty świadczące o rozwoju ich gospodarki i kultury. Świadczą o tym przede wszystkim odnalezione naczynia i ozdoby. W mogiłach mieszkańców stepów zawołżańskich odnaleziono ceramikę wykonaną na kole garncarskim oraz ozdoby pochodzące z miast położonych na Nizinie Czarnomorskiej.

Przedmioty odkryte przez archeologów w trakcie odsłaniania grobów należących do plemion sarmackich świadczą o ścisłych związkach mieszkańców Zawołża z Azją Środkową, a także o utrzymywaniu stałych kontaktów z północnymi plemionami zamieszkującymi tereny nad Wołgą i Kamą. Wśród licznych przedmiotów odkrytych podczas prowadzonych prac wykopaliskowych wiele wytworzonych zostało na miejscu. Należą do nich m.in. sprzączki kościane, kobiałki wykonane ze skóry, naczynia drewniane i gliniane oraz kamienne przęsłiki. Sarmaci doskonale opanowali technikę obróbki drewna i posiadali odpowiednie do tej pracy narzędzia.

Sarmaci używali zazwyczaj naczyń drewnianych i skórzanych w postaci bukłaków i mieszków. Służyły one zarówno do przechowywania produktów mlecznych, jak i mięsa oraz jaj ptaków.

Najbardziej rozpowszechnioną formą konstrukcji grobowych plemion sarmackich w pierwszych wiekach naszej ery są wydłużone prostokątne jamy. Niekiedy zmarli chowani byli także w grobach w kształcie jam kwadratowych, do których wkładano ciała w pozycji wyprostowanej i umieszczano je po przekątnej, biegnącej od jednego do drugiego rogu jamy grobowej.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odsłanili także groby pochodzące z okresu późnosarmackiego, należące do plemienia Alanów. Alanowie praktykowali obyczaj chowania zmarłych w wąskich grobach, które posiadały

niszę w jednej ze ścianek. Ta forma jam grobowych stanowi jak gdyby powrót do dawnego zwyczaju, istniejącego w okresie wczesnosarmackim. Zwyczaj ten był także praktykowany w epoce brązu wśród plemion kultury grobów katakumbowych. Zmarli składani byli przeważnie głową na północ. W grobach wraz z ciałem zmarłego składano przedmioty używane przez niego za życia. Praktykowano także rytualny zwyczaj rozbijania zwierciadła, które umieszczano w mogile wraz z pozostałymi przedmiotami.

Życie ludności Dolnego Powołża zahamował najazd koczowniczych hord Hunów, którzy w 375 r. wtargnęli na te tereny, grabiąc dobytek ich mieszkańców i mordując większą część ich ludności¹⁴.

Po najeździe Hunów na stepach nad Morzem Kaspijskim pojawiły się nowe grupy koczowników, należące do ludów tiurskich¹⁵. Na podstawie źródeł historycznych można z całą pewnością twierdzić, iż w okresie od VIII do XIII w. na stepy nad Uralem i Wołgą napłynęły z Azji plemiona koczownicze – początkowo Pieczyngowie, a następnie Torkowie i Połowcy¹⁶.

Wędrowka plemion koczowniczych wiązała się z potrzebą poszukiwania nowych terenów, na których możliwe było wypasanie dużych stad bydła. Takimi miejscami były olbrzymie przestrzenie stepów rozciągające się na Dolnym Powołżu. Koczownicy przybyli na te tereny ze stadami dużego i drobnego bydła rogatego oraz z tabunami koni¹⁷.

Koczownicy pozostawili po sobie wiele kurhanów, które odkryto zarówno nad brzegami Wołgi, jak i Achtuby i Jeruslanu. Mogiły koczowników odnalezione zostały także na innych obszarach stepowych Powołża. Ich kurhany różnią się zarówno wielkością, jak i wyglądem zewnętrznym od kurhanów koczowników wcześniejszego okresu. Są one znacznie mniejszych rozmiarów, posiadają bowiem średnicę od 5 do 8 m, a ich wysokość nie przekracza 80 cm.

Koczownicy przywiązywali duże znaczenie do obrzędu pogrzebowego. Zmarłemu starano się stworzyć po śmierci takie same warunki, jakie miał on za życia. Dlatego też chowani byli oni w grobach posiadających niszę po jednej stronie jamy grobowej. Niszę taką zakładano deskami bądź żerdziami. Od góry mogiła pokrywana była też żerdziami. Takie groby wykładano uprzednio deskami, na których umieszczane było ciało zmarłego. Odkryto także pochówki w kłodach drewna, choć należą one do

14 Hunowie należeli do tureckiej grupy językowej. W 375 r. starli się z Ostrogotami i złamawszy ich opór, posuwali się dalej na zachód, wypierając Wizygotów, którzy zmuszeni byli przeprowadzić się na prawy brzeg Dunaju.

15 Więcej zob. w: L. Gumilow, *Śladami cywilizacji wielkiego stepu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1973.

16 Por. С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов, *Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*, Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург 2004; В.П. Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв.*, РАН, Москва 1998.

17 Więcej zob. w: Ю.А. Евстигнеев, *Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности)*, Астерион, Санкт-Петербург 2010.

rzadkości. Zmarłych składano zawsze na wznak, a obok nich umieszczano przedmioty do nich należące, takie jak broń, naczynia czy ozdoby. Cechą charakterystyczną mogił koczowników stepowych jest składanie wraz ze zmarłym łbów bądź kończyn konia. W niektórych grobach odnalezione zostały także całe szkielety końskie. Zazwyczaj między szczękami koni znajdowały się żelazne wędzidła, a przy kościach tułowia pozostałości siodła, żelaznych strzemion i sprzączek do popręgu.

W grobach koczowników odnaleziono ponadto dużą liczbę przedmiotów uzbrojenia. Najczęstszym znaleziskiem są żelazne groty strzał oraz żelazne oszczepy, jak również łuki i szable, także wykonane z żelaza. Łuk i strzały były przechowywane w specjalnych futerałach, wyrabianych najczęściej z kory brzoźowej, obciągniętych z wierzchu cienką skórą i pokrytych ornamentami geometrycznymi. Szable jako broń ofensywna była wysoko ceniona przez koczowników, dlatego też rzadko składano ją w grobach, choć stanowiła często spotykany rodzaj broni u plemion koczowniczych.

W grobach koczowników z późniejszego okresu – oprócz typowych przedmiotów codziennego użytku – odnaleziono miedziane lub srebrne monety, które umożliwiły dokładniejsze datowanie miejsc pochówku plemion koczowniczych.

W grobach kurhanowych z okresu, kiedy na Dolnym Powołżu istniało państwo Złotej Ordy, znajdowano podobny inwentarz jak ten, który charakterystyczny był dla poprzedniej epoki. Zmianie nie uległ także obrzęd pogrzebowy. Generalnie rzecz biorąc, w okresie niewoli mongolskiej na Rusi nie zaszły żadne istotne zmiany w kulturze koczowników.

3. Kultura ananijska na obszarach położonych nad Kamą i Wołgą

Z terenami nad Kamą nierozzerwalnie związana jest historia wielu narodów, których przodkowie bytowali na tych obszarach w epoce brązu¹⁸. W okresie między VIII a III w. p.n.e. spokrewnione ze sobą plemiona, będące przodkami dzisiejszych Komi-Permiaków i Udmurtów, stworzyły swoistą kulturę, określoną mianem ananijskiej¹⁹.

18 С.Н. Кореньюк, А.Ф. Мельничук, М.Л. Перескоков, *Современное состояние проблем изучения среднего и позднего этапов ананьинской культуры в Прикамье*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014, s. 116–131; В.Н. Марков, *Нижнее Прикамье в ананьинскую эпоху: об этнокультурных компонентах ананьинской общности*, ИИ АН РТ, Казань 2007; А.Ф. Мельничук, С.Н. Кореньюк, Д.А. Майстренко, М.Л. Перескоков, *Верхнее Прикамье в гляденовское время*, [w:] И.О. Васкул (red.), *Переходные эпохи в археологии: материалы Всероссийской археологической конференции с международным участием „XIX Уральское археологическое совещание”*, ИЯЛИ КНЦ РАН, Сыктывкар 2013, s. 80–82.

19 С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский, *Хронология раннего периода ананьинской культурно-исторической области*, „Поволжская археология” 2014, № 3, s. 101–137; С.В. Кузьминых,

Kultura ananijska wzięła swą nazwę od cmentarzyska znajdującego się pod wsią Ananino, na którym prowadzone były prace wykopaliskowe, mające na celu odsłonięcie zabytków związanych z najdawniejszymi mieszkańcami terenów nad Kamą. Kultura ta stworzona została na podwalinach poprzedzającej ją kultury epoki brązu, powstałej za sprawą miejscowych plemion przybyłych na tereny Środkowego Połwoża i na obszary nad Kamą²⁰. Ludy te należały do ugrofińskiej grupy językowej²¹. Język, jakim posługiwały się te plemiona, stał się podstawą języków całej tej grupy²².

Najwcześniejsze osiedla i cmentarzyska ananijskie pochodzą z VIII–VI w. p.n.e.

Cmentarzysko ananijskie zostało po raz pierwszy zbadane w połowie XIX w. W latach 1856–1857 I.W. Szyszkina i K.I. Niewostrujew zabiegali o zezwolenie na rozkopanie tego cmentarzyska, natomiast pierwsze prace wykopaliskowe zostały rozpoczęte w 1858 r. Wówczas to P.W. Ałabin i I.W. Szyszkina rozpoczęli badania nad zabytkami tej kultury.

Prace wykopaliskowe, mające na celu poznanie kultury ananijskiej, były prowadzone zarówno na cmentarzysku, jak i na terenie dawnych osiedli i miejsc kultu. Zbadano tereny położone zarówno wzdłuż Kamy w jej środkowym i dolnym biegu, jak i Wiatki, Czusowej, Bielej i ich dopływów²³.

W toku prowadzonych prac badawczych nad kulturą ananijską rozkopano kilka cmentarzysk znajdujących się wzdłuż Kamy i jej dopływów oraz częściowo nad Wołgą, a także ponad 20 grodzisk i pozostałości osad otwartych, pochodzących z okresu ananijskiego²⁴. Po grodziskach ananijskich zachowały się konstrukcje obronne w postaci wałów ziemnych i rowów, dlatego też ich istnienie można było łatwo się domyślić na podstawie obserwacji terenowych. Natomiast dawne osiedla nieobwarowane wymagały

Археологическое изучение ананьинского мира в XX веке: основные достижения и проблемы, [w:] Р.Д. Голдина (red.), *Российская археология: достижения XX и перспективы XXI веков*, УдмГУ, Ижевск 2000, s. 104–113.

20 В.Н. Марков, *Ананьинская проблема: некоторые итоги и задачи ее решения*, [w:] П.Н. Старостин (red.), *Памятники древней истории Волго-Камья*, ИЯЛИ, Казань 1994, s. 48–88; А.Д. Вечтомов, *Периодизация и локальные группы памятников ананьинской культуры Среднего Прикамья*, [w:] В.А. Оборин (red.), *Труды IV Уральского археологического совещания*, ПГУ, Пермь 1967, s. 133–155.

21 Do ugrofińskiej grupy językowej należą języki Ugrów (Węgrów, Mansi i Chantów), Finów nadwołżańskich (Mordwinów i Mari), Finów nadbałtyckich oraz Saamów.

22 Więcej zob. w: Л.Ш. Арсланов, Е.П. Казаков, К.И. Корепанов, *Финны, угры и самодийцы в Восточном Закамье (III в. до н. э. – XIV в. н. э.). Опыт археолого-топонимического изучения этнокультурной истории региона*, Издательство Елабужского Института, Елабуга 1993.

23 В.В. Ванчиков, *Памятники ананьинского времени бассейна р. Вятки*, [w:] В.А. Кананин (red.), *Проблемы этногенеза финно-угорских народов Приуралья*, УдмГУ, Ижевск 1992, s. 72–94; А.Е. Митряков, Е.М. Черных, *Вятские древности начала железного века: полтора столетия после открытия культуры „костеносных городищ“*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014, s. 147–186.

24 Pod pojęciem grodzisk rozumiane są pozostałości starodawnych osad warownych, zaś osadami otwartymi przyjęto nazywać pozostałości nieobwarowanych osiedli.

prac poszukiwawczych, mających na celu odnalezienie w ziemi różnorodnych przedmiotów związanych z życiem plemion ananijskich na tym obszarze.

W grobach plemion ananijskich archeologowie odkryli groty oszczepów wykonanych zarówno z żelaza, jak i z brązu²⁵. Odkryto także pozostałości noży żelaznych i nieliczne fragmenty żelaznych mieczy. Ze względu na podobieństwo z mieczami scytyjskimi znaleziska te datowane są na VI w. p.n.e.

Osiedla Ananijczyków powstawały zazwyczaj na wysokich brzegach rzek Kamy, Wiatki, Czusowej i Bielej. Od otwartej strony były one otoczone wysokim wałem ziemnym. W niektórych osadach na grzbiecie wału oraz dookoła terenu zajętego przez osiedle wznosił się wysoki częstokół z pionowych, głęboko wbitych w ziemię bierwion. Za wałem znajdował się rów, co czyniło z osady pierwszorzędną warownię.

Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odkryli bogaty materiał, świadczący o gospodarce Ananijczyków. Odnaleziono liczne przedmioty świadczące o tym, iż mieszkańcy tych terenów zajmowali się łowiectwem i rybołówstwem. O rozwoju rzemiosła u plemion ananijskich mówią znaleziska przedmiotów związanych z tkactwem, szyciem, przędzeniem, pleceniem sieci, wytwarzaniem narzędzi oraz ozdób.

W latach 1934–1936 podczas prac wykopaliskowych w okolicy ujścia rzeki Czusowej odkryto resztki wielkiego domostwa należącego do Ananijczyków. To na wpół podziemne wspólne pomieszczenie mieszkalne miało długość ponad 40 m, zaś jego szerokość wynosiła od 4 do 6 m. Domostwo takie posiadało dwa wyjścia. Jego ściany były wykonane z drewna, na których oparto krawędziami dwuspadowy dach²⁶.

Podstawą gospodarki plemion ananijskich była uprawa roli i chów bydła. O zajęciach Ananijczyków oraz o hodowanych przez nich zwierzętach świadczą znalezione w trakcie wykopalisk narzędzia, ziarna zbóż oraz kości zwierząt domowych. Podczas prac wykopaliskowych odkryto pozostałości sierpów i motyk wykonanych z brązu, jak również żarna kamienne. Znaczenie uprawy roli i chowu bydła w epoce brązu stale wzrastało, lecz dopiero w okresie kultury ananijskiej te gałęzie gospodarki zaczęły dominować w życiu dawnych mieszkańców tych terenów. Łowiectwo i rybołówstwo, które stanowiły podstawę gospodarki w epoce brązu, zeszły na dalszy plan, w związku z czym plemiona ananijskie porzuciły ziemie położone w pobliżu rzek i jezior i przeniosły się na tereny położone bliżej obsiewanych działek ziemi.

Ananijczycy prowadzili uprawę roli systemem żarowym. Wypalali oni niewielkie kawałki lasu, nie ścinając dużych drzew. Ziemia wyrównywana była ręcznie przy użyciu drewnianych motyk. Narzędzia takie posiadały kościane bądź brązowe ostrza. Ziarno rzucane było wprost na wypaloną ziemię, po czym zasiany kawałek był wyrównywany. Pomimo tak prymitywnego systemu uprawy roli możliwe było uzyskanie w ciągu dwóch-trzech lat wysokich plonów. Niewielkie działki ziemi

25 Brązowe groty strzał pochodzą z grobów scytyjskich i sauromackich.

26 Więcej zob. w: A.B. Збруева, *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1952.

mogły dostarczyć dużą ilość ziarna, które przechowywano przez długi okres. Tym wytłumaczyć można stale rosnące znaczenie uprawy roli u plemion ananijskich.

Ananijczycy hodowali liczne zwierzęta domowe, takie jak krowy, owce i kozy, jak również świny. Chowane były także konie, które stanowiły źródło mięsa. Koni używano również pod wierzch.

Stada zwierząt domowych Ananijczyków nie były zbyt duże. Ich wielkość była ograniczona wielkością pastwisk. Nie znali oni bowiem kossy, która pojawiła się w użyciu znacznie później, dlatego też nie mogli przygotowywać dużych zapasów paszy. Wypas bydła prowadzony był do jesieni. Ze względu na długie śnieżne zimy na terenach nad Kamą – a szczególnie na obszarach położonych bardziej na północ – niemożliwe było utrzymywanie bydła cały rok na pastwiskach, dlatego też w okresie zimowym Ananijczycy zajmowali się głównie łowiectwem i rybołówstwem.

Plemiona ananijskie polowały na wszystkie zwierzęta, jakie żyły w lasach na terytorium nad Kamą. Obszary te obfitowały w owym okresie w wiewiórki, zajęce, lisy, kuny i wilki. Polowano także na sarny, dziki, łosie i jelenie, jak również na niedźwiedzie, rysie, rosomaki, bobry i wydry. Dużą rolę w łowiectwie Ananijczyków odgrywało dzikie ptactwo, które szczególnie upodobało sobie wybrzeża Kamy i jej dopływów. Dzikie zwierzęta dostarczały dużych ilości mięsa. Szczególnie cenne były polowania na takie zwierzęta, jak niedźwiedzie, łosie i jelenie. Natomiast skórki zwierząt futerkowych, takich jak wiewiórki, sobole, kuny i bobry, służyły jako przedmiot wymiany z plemionami osiadłymi na południe od terenów zajmowanych przez Ananijczyków. Plemiona ananijskie wykorzystywały w łowiectwie strzały i oszczepy, które posiadały groty wykonane z kamienia, kości, brązu i żelaza.

Ananijczycy byli także biegłymi rybakami. Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych na osiedlach ananijskich odnalezione zostały liczne narzędzia rybackie, a wśród nich haczyki różnego kształtu i wielkości, harpuny oraz narzędzia w kształcie trójzębu, osadzone na cienkiej i długiej żerdzi. Narzędzia te były w większości wykonane z kości lub metalu. Duże wymiary harpunów i haczyków wskazują na to, iż Ananijczycy łowili duże ryby, takie jak jesiotry. Natomiast mniejsze ryby poławiane były za pomocą sieci.

Dużą rolę w gospodarce Ananijczyków odgrywała metalurgia. Obszary nad Kamą obfitowały w miedź. Archeologowie odkryli liczne miejsca eksploatacji tego surowca²⁷. Wszystkie prymitywne kopalnie składały się z pochyłego szybu i bocznych sztolni, zazwyczaj bardzo niskich i wąskich, lub z rowów wykopanych na powierzchni. W szybie, a niekiedy i w sztolniach, stosowane były proste drewniane podstemplowania, których konstrukcja nie gwarantowała jednak bezpieczeństwa

27 С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский, *Введение в археологию ананьинской культурно-исторической области: северо-восток Европы в финале бронзового и раннем железном веках*, „Археология евразийских степей” 2017, № 3, s. 22.

dawnych górników. Do wydobywania rudy stosowano kamienne i miedziane młoty oraz miedziane oskardy i kilofy²⁸.

Wydobyta ruda była kruszona za pomocą kamiennych staporów. Samorodną miedź topiono na otwartych ogniskach w glinianych tyglach. Ogniska takie rozpalano na wysoko położonych i odsłoniętych wzniesieniach, co umożliwiało ciągle rozdmuchiwanie ognia przez silnie wiejący wiatr.

Ananijczycy doskonale opanowali metalurgię miedzi. Świadczą o tym odnalezione przez archeologów liczne narzędzia spoczywające w ziemi na terenie dawnych ich osad. Wśród nich znajdują się kamienne stapory służące do kruszenia rudy, gliniane tygle wykorzystywane do topienia metali oraz łyżki odlewnicze, także wykonane z gliny, za pomocą których przelewano roztopiony metal z tygla do form odlewniczych. Łyżki takie były zakończone drewnianą rączką. Podczas prac wykopaliskowych odsłonięto także pozostałości kamiennych form służących do odlewu grotów strzał, oszczepów, toporów i siekier.

Na obszarach nad Kamą złoża miedzi znajdowały się w dostatecznej ilości dla potrzeb dawnych mieszkańców tych terenów. Teren ten jednak nie posiadał złóż cyny, która jest niezbędna do uzyskania z miękkiej miedzi stopu twardego brązu, który wykorzystywano do wyrobu broni i narzędzi pracy. Ananijczycy stosowali tego rodzaju stopy przede wszystkim do wyrobu grotów oszczepów, sztyletów oraz noży różnego kształtu i wielkości. Śledząc kontakty Ananijczyków z mieszkańcami Europy Wschodniej, można domniemywać, iż cyna ta pochodziła z terenów Syberii Wschodniej i Kazachstanu.

Bogactwo odnalezionych form odlewniczych świadczy o kunszcie techniki odlewnictwa, której opanowanie wymagało znajomości specjalnych metod pracy oraz wypracowania efektywnych sposobów złożonej obróbki metali. Ananijczycy wykorzystywali nie tylko formy kamienne, ale także formy wykonane z gliny. Formy kamienne były stosowane do odlewu dużych i skomplikowanych przedmiotów. Składały się one z dwóch części, szczelnie dopasowanych do siebie. Wewnątrz nich ryto obie strony, nadając im kształt pożądanego narzędzia pracy bądź broni. Tak przygotowane połówki formy składano, związywano, a następnie za pomocą łyżki odlewniczej wlewano do niej z tygla roztopiony metal. Po zastygnięciu metalu forma była rozwiązywana, a wyjęty z niej przedmiot poddawany był następnie obróbce.

Podobnie proces ten wyglądał w przypadku glinianych form odlewniczych. Formy takie były wykorzystywane do wyrobu mniejszych przedmiotów oraz ozdób. W miękkiej glinie wykonywano najpierw odcisk przedmiotu, a następnie wypalano ją na ognisku. Do tak przygotowanej otwartej formy odlewniczej wlewano roztopiony metal i po jego ostygnięciu usuwano i poddawano uzyskany przedmiot ręcznej obróbce.

28 Więcej zob. w: С.В. Кузьминых, *Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке: медь и бронза*, Наука, Москва 1983. Por. С.В. Кузьминых, *Преданьянская металлообработка Волго-Камья*, [w:] Г.Б. Зданович (red.), *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*, БГУ-ЧГУ, Челябинск 1983, s. 126–133.

Opanowanie przez Ananijczyków techniki odlewnictwa miało ogromne znaczenie dla ich rozwoju gospodarczego i społecznego. Plemiona ananijskie uzyskały możliwość masowej produkcji narzędzi pracy oraz broni, co umożliwiło rozwój ich kontaktów handlowych oraz nawiązywania ściślejszych związków pomiędzy poszczególnymi rodami.

Ananijczycy opanowali także metalurgię żelaza. Bogate złoża tego surowca znajdują się właśnie na terenach, przez które przepływa Kama. Na kilku stanowiskach, na których prowadzone były prace wykopaliskowe, archeologowie odkryli żelazne groty oszczepów i strzał pochodzące z VII w. p.n.e. W późniejszym czasie żelazo znalazło szerokie zastosowanie przy wyrobie zarówno broni, jak i narzędzi pracy.

Kultura ananijska cechuje się także rozwojem obróbki kości. Z tego materiału wykonywano różnorodne przedmioty, narzędzia oraz ozdoby. Wśród znalezisk odsłoniętych na miejscu dawnych grodzisk i osad Ananijczyków znajdowały się kościane noże, grzebień, szydła, haczyki do połowu ryb, jak również krępulce i wędzidła.

Kolejnym rzemiosłem, w którym specjalizowały się plemiona ananijskie, było tkactwo. Nici wyrabiano z włókien roślinnych i ze ścięgien zwierząt, igły – z kości i brązu, zaś szydła – z kości, brązu i żelaza.

W swoich gospodarstwach Ananijczycy używali wielu przedmiotów drewnianych i glinianych, jednakże trudno dokładnie powiedzieć, jak szeroki był ten asortyment. Z gliny wyrabiane były najczęściej naczynia. Były to przede wszystkim niskie czary o okrągłych dnach, które lepiono ręcznie, bez użycia koła garncarskiego. Naczynia takie ozdabiano ornamentem, który tworzone albo poprzez odcisnięcie sznura, albo za pomocą wykonania dołków bądź nacięć. W gospodarstwach Ananijczyków wykorzystywane były także wyższe czarki oraz małe czareczki w kształcie stożka. Natomiast o przedmiotach drewnianych trudno cokolwiek powiedzieć, gdyż żaden z nich nie przetrwał do dziś. Archeologowie przypuszczają, że plemiona ananijskie często korzystały z przedmiotów plecionych z лыка i kory.

Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych na terenach zamieszkałych przez plemiona ananijskie archeologowie zaobserwowali różnice w ornamentach, jakie stosowały one do zdobień naczyń wykonanych z gliny. Pozwoliło to wysnuć wniosek o podziale Ananijczyków na pięć grup lokalnych, odznaczających się odrębnością w wątkach ornamentacyjnych. Archeologowie wydzielili pięć następujących terenów o swoistym ornamente naczyń glinianych, a mianowicie: obszary położone nad górną Kamą i Czusową, tereny nad dolną Kamą, ziemie leżące nad Bielą, obszary nad Wiatką oraz tereny położone nad Wietługą²⁹.

29 Рог. А.В. Новиков, *Комплексы гребенчато-шнуровой и шнуровой керамики РЖВ поселения Ватажка*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014, s. 374–387; А.В. Новиков, *Историческая интерпретация материалов с гребенчато-шнуровой и шнуровой керамикой раннего железного века Костромского Поволжья*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского” 2015, № 1, s. 87–94.

Naukowcom udało się także ustalić ubiory męskie i kobiece noszone przez Ananijczyków. Możliwe stało się to za sprawą odnalezionych figurek glinianych pochodzących z wykopalisk na grodziskach ananijskich oraz znalezisk pozyskanych z grobów członków tego społeczeństwa. Odzież męską stanowiły spodnie, kaftan zapinany pasem, buty i nakrycie głowy w formie spiczastej czapki. Natomiast kobiety nosiły długie suknie bądź koszule przewiązane pasem oraz fartuchy. W grobach kobiecych odkryto także ozdoby. Były one wykonane ze szklanych paciorków zabarwionych na niebiesko.

Powierzchnia osiedli należących do plemion ananijskich jest niewielka. W każdym takim osiedlu mieszkał stosunkowo niewielki ród liczący 40–50 osób. Takie osiedla grup rodowych tworzyły poszczególne grodziska i osady, które otaczano wałami ziemnymi.

Usypane wspólnymi siłami całego kolektywu rodowego olbrzymie – jak na owe czasy – wały ziemne, a także głębokie rowy i drewniane częstokoły, chroniły mieszkańców osiedli ananijskich przed napadami wrogów. Te solidne konstrukcje obronne świadczą o niespokojnym życiu, jakie wiedli mieszkańcy tych terenów, oraz o stale wiszącej nad nimi groźbie wojny.

Za okazałymi drewniano-ziemnymi murami grodzisk ananijskich kwitło bogate życie, a ich mieszkańcy stale powiększali swój dobytek. Niezwykle cennymi dobrami w owym czasie były zarówno bydło i zboże, jak i metal. Świadczą o tym znaleziska z terenów dawnych osad ananijskich, jak również przedmioty odkryte w grobach męskich i kobiecych.

U Ananijczyków – podobnie jak u Scytów – istniał obyczaj odcinania głów zwyciężonym wrogom. O obyczaju tym wspominał Herodot³⁰. W jego dziele odnajdujemy informację, iż Scytowie skalpowali zwyciężonych wrogów, pili ich krew i sporządzali czary z ich czaszek. Prawdopodobnie i plemiona ananijskie przejęły te zwyczaje, o czym świadczą odnalezione przez P.W. Ałabina groby zawierające szkielety bez czaszek³¹.

Poznanie struktury społecznej Ananijczyków było możliwe za sprawą zbadania inwentarza z rozkopanych grobów oraz charakteru ich domostw.

Spółeczeństwo ananijskie miało charakter patriarchalny. Głową rodu był mężczyzna, o czym świadczy zdecydowanie większe bogactwo grobów męskich w porównaniu z grobami kobiecymi. Pełnoprawni członkowie rodu tworzyli w społeczeństwie ananijskim trzy grupy – wodzów, starszyzny rodowej i pozostałych członków rodu. W grobach wodzów odnaleziono różne rodzaje broni, w tym topory bojowe, oszczepy i strzały, a także kunsztowne – jak na owe czasy – ozdoby. Równie bogaty – choć nieco skromniejszy – był inwentarz grobowy starszyzny rodowej. Z biegiem czasu wodzowie

30 Więcej zob. w: Геродот, *История*, Академический проект, Москва 2014.

31 П.В. Алабин, *Ананьинский могильник (близь города Елабуги)*, „Вестник Императорского Русского Географического Общества” 1860, ч. 29, s. 87–120.

wojenni Ananijczyków i starszyzna rodowa wyodrębnili się znacząco spośród zwykłych członków rodu, co związane było z zaangażowaniem się zatargów wojennych.

Poznanie wierzeń Ananijczyków było możliwe za sprawą zbadania cmentarzysk oraz miejsc składania przez nich ofiar.

Cmentarzyska rodowe związane były z określonymi osiedlami. Mieściły się one na wzniesieniach nad brzegami rzek Wołgi, Kamy i ich dopływów lub na wydmach. Prawdopodobnie rzeka miała związek ze znanymi u szeregu ludów poglądami na życie pozagrobowe, na pośmiertną podróż „na tamten świat” w łodzi. Świadczy o tym również sposób układania zmarłych w grobie, których chowano nogami w kierunku rzeki. Ananijczycy wierzyli w oczyszczającą moc ognia, dlatego też część zwierząt przeznaczonych na ofiarę palono, zsypując do grobu warstwę ziemi z węglem ze stosu, obok którego składano ofiary.

Do grobu wraz ze zmarłym składane były wszystkie przedmioty, którymi posługiwał się on za życia. Wśród nich znajdowały się narzędzia pracy oraz ozdoby, a także broń. Ananijczycy wierzyli w życie pozagrobowe i według ich mniemań zmarły po przepłynięciu „rzeki śmierci” rozpoczynał na „tamnym świecie” takie samo życie, jakie wiódł na ziemi. Dlatego też obok ciała zmarłego składano czarki z pożywieniem, a także kości zwierząt wraz z mięsem. Stanowiły one zapas żywności, niezbędny – według ich wierzeń – do rozpoczęcia nowego życia.

Ananijczycy przywiązywali dużą wagę do oddawania czci bogom. Miejsca ich kultu znajdowały się na terenie osiedli i były świątyniami rodowymi. Wśród plemion ananijskich szeroko rozpowszechnił się zwyczaj składania ofiar ze zwierząt – zarówno domowych, jak i dzikich. Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych archeologowie odkryli czaszki i kości licznych zwierząt ofiarnych. Wśród nich znajdowały się szczątki krów, koni, owiec, kóz i świń, jak również jeleni, łosi, niedźwiedzi, borsuków i rosomaków. Zwierzęta ofiarne palono w całości bądź częściowo. Ceremonie religijne wykonywane były w świątyniach ananijskich przez starszyznę rodową.

Na terenie miejsc kultu stawiano pod drzewami drewniane posągi wykonane w kształcie słupów. U szczytu posiadały one wyrzeźbioną w prymitywny sposób twarz. Ich wyobrażenia wycinane były niekiedy na pniach drzew. Tego typu posągi znane były już od epoki brązu i występowały aż do początku XIX w. u ludów Komi i Mansi, a także u Chantów. Świadczą o tym relacje podróżników i etnografów prowadzących swe badania na terenach zajmowanych przez te ludy.

Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych na terenie dawnych miejsc kultu odnalezione zostały liczne fragmenty naczyń glinianych, na których znajdowały się wyobrażenia ludzi, ptaków i zwierząt, a także węży. Podobne wizerunki były umieszczane przez Ananijczyków na brązowych blaszkach, które naszywano na odzież bóstw bądź na odzież składaną w ofierze. Przedmioty te stanowiły prawdopodobnie jeden z obrzędów magicznych, mających związek z obietnicą złożenia w ofierze określonego zwierzęcia, ptaka czy węża.

Pod koniec epoki brązu u Ananijczyków rozpowszechnione były wyobrażenia niedźwiedzi, łosi, koni, baranów i dzików. Archeologowie odkryli także figurki węży

i ptactwa wodnego. Były one wykonane albo z drewna, albo z metalu. Wyobrażenia zwierząt, ptaków i węży odkryte zostały na cmentarzyskach położonych zarówno nad Kamą, jak i Oką. Nie były one jednak zwykłą ozdobą naczyń czy broni Ananijczyków, lecz posiadały niewspółmiernie większe znaczenie, gdyż sztuka u tych plemion była ściśle związana z magią. Tego rodzaju wyobrażenia przetrwały aż do XIX w., głównie u Udmurtów³².

Wśród Ananijczyków panowało przekonanie, że otaczający ich świat ma duszę, a zwierzęta i rośliny oraz przedmioty nieożywione posiadają te same uczucia i zdolności, co ludzie. To poczucie łączności z przyrodą i przeświadczenie, że zwierzęta, rośliny i wszystkie przedmioty otaczające ludzi znajdują się z nimi w ścisłym związku, zacierało granice między człowiekiem a światem zewnętrznym. Dlatego też u Ananijczyków istniało przekonanie, że ludzie mogą przeistaczać się w inne istoty, a zwierzęta i rośliny mogą przyjmować postać ludzką.

W kulturze ananijskiej – podobnie jak w innych kulturach – wyobrażenia zwierząt związane są z przeżytkami totemizmu³³. Ta forma wyobrażeń spotykana jest na rozmaitych przedmiotach, a także broni, pochodzących z okresu ananijskiego. Najczęściej spotykanymi zwierzętami umieszczanymi przez Ananijczyków na naczyniach, toporach bojowych czy wykonywanych przez nich w formie figurek były niedźwiedzie, drapieżne ptaki, lwy, a także łosie, konie czy dziki. Ptaki drapieżne, a czasem tylko ich głowy, umieszczane były na broni w celu nadania orężowi cech bojowych tych ptaków, a także obdarzenia broni takimi cechami charakterystycznymi dla wyobrażanego ptaka drapieżnego, jak szybkość, spostrzegawczość czy siła uderzenia.

Ananijczycy oddawali cześć ciałom niebieskim, przede wszystkim Słońcu, o czym świadczą znaleziska z grobów należących do tych plemion. U plemion ananijskich istniał także kult niedźwiedzia, na co wskazują liczne wyobrażenia tego zwierzęcia, wykonane na brązowych blachach służących do przyczepiania kołczana do pasa.

Kult dzikich zwierząt był charakterystyczny dla gospodarki, w której znaczącą rolę odgrywało łowiectwo. Postęp zachodzący w rozwoju sił wytwórczych oraz wprowadzenie uprawy roli i chowu bydła spowodowały przełom w dawnych wierzeniach religijnych Ananijczyków, wnosząc do ich sztuki nowe motywy związane ze zmienionymi formami gospodarki.

Ananijczycy utrzymywali ściśle kontakty handlowe ze Scytami. Świadczą o tym znaleziska odkryte na terenie dawnych osad oraz na cmentarzyskach plemion

32 Por. А.Н. Петров, *Удмуртский этнос: проблемы ментальности*, Удмуртия, Ижевск 2002; Г.К. Шкляев, *Очерки этнической психологии удмуртов*, УрО РАН, Ижевск 2003.

33 Totemizm stanowi formę wierzeń religijnych ludów pierwotnych. Jego istotą było przekonanie o nadprzyrodzonym pokrewieństwie rodu z totemem – duchem opiekuńczym rodu. Więcej zob. w: В.Е. Владыкин, *Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов*, Удмуртия, Ижевск 1994; З.А. Абрамова, *Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии*, Наука, Москва–Ленинград 1966.

ananijskich. W ich grobach archeolodzy odkryli dużą ilość broni typu scytyjskiego, w tym groty strzał i oszczepów, sztylety oraz miecze.

Główny przedmiot handlu Scytów stanowiła broń, która była w owym czasie najbardziej ceniona w Europie. Przedmiot wymiany stanowiły także tkaniny oraz ozdoby. Natomiast Ananijczycy przywozili na wymianę futra – towar, który i w późniejszych czasach nie utracił swego znaczenia. Bardzo cenione były skórki soboli, srebrzystych lisów, bobrów, kun i wiewiórek.

Równie ożywione stosunki utrzymywały plemiona ananijskie z mieszkańcami Kaukazu. W grobach Ananijczyków odkryto liczne ozdoby pochodzące z tamtych terenów. Na cmentarzyskach ananijskich odnaleziono także kaukaskie sztylety. Na Kaukazie zaś archeologowie odkryli ananijskie topory bojowe (czekany)³⁴.

Nie mniej intensywne kontakty utrzymywali Ananijczycy z plemionami Europy Północnej. Brązowe topory ananijskie były rozpowszechnione nie tylko na wybrzeżu Morza Białego, ale także w Finlandii i Norwegii. Ananijczycy przywozili na północ zarówno rudę miedzianą i stopy brązu, których nie było na tym obszarze, jak i różnorodne narzędzia pracy. Liczne wyroby ananijskie odnaleziono na szlaku wiodącym na północ – nad górną Kamą, Wiszerą i północną Dwiną. Archeologowie przypuszczają, że niewielkie grupy Ananijczyków osiedliły się na szlakach handlowych, asymilując się z miejscowymi plemionami. Świadczą o tym znalezione typowych glinianych naczyń ananijskich, które odkryto nad Brzegami Morza Białego, wzdłuż Wiszery i w innych okolicach leżących poza obrębem terytorium zajętego przez plemiona ananijskie.

Archeologowie dowiedli także, iż Ananijczycy utrzymywali kontakty z mieszkańcami Zachodniej Syberii. Na kontakty te warto zwrócić szczególną uwagę, gdyż przypuszcza się, że na terenach nad Kamą i na Syberii Zachodniej ukształtowała się pierwotnie wspólnota etniczna, która w późniejszym czasie rozpadła się na dwie wyraźnie różniące się od siebie kultury.

Niezmierzone obszary Syberii Zachodniej położone są między Uralem na zachodzie i rzekami wpadającymi do Jeniseju na wschodzie. Na południu graniczą one ze stepami północnego Kazachstanu, a na północy sięgają do brzegów Morza Arktycznego. Terytorium to leży w dorzeczu dwóch wielkich rzek – Irtyszu i Obu oraz ich licznych dopływów, nad których brzegami osiadły przed wiekami plemiona myśliwych i rybaków.

Na terytorium Syberii Zachodniej w wielu miejscach archeologowie odnaleźli sztylety o lanych brązowych rękojeściach, brązowe topory bojowe oraz czekany, często zdobione główkami orła na tulejce. W późniejszym okresie na tych obszarach pojawiły się krótkie miecze wykonane z żelaza z prostym jalcem i prostą bądź sierpowatą głowicą. Wyroby te stanowiły przedmiot handlu z Ananijczykami.

34 Czekany ananijskie to topory bojowe z wąską częścią pracującą, przypominającą swym wyglądem dziób ptaka.

W okresie kultury ust'-połujskiej³⁵ pojawiły się odlewane z brązu trójkątne groty strzał. Ich długość dochodziła do 7–8 cm. Były one w stanie przebić pancerze, które pojawiły się w tamtym okresie. Pancerze te sporządzane były z płytek kościanych bądź wykonywano je z rogów i wiązano rzemykami. Były one niekiedy zdobione fantazyjnymi wzorami. Z płytek tych wykonywano także szyszaki. Archeologowie przypuszczają, iż w okresie kultury ust'-połujskiej mogły istnieć pancerze skórzane i plecione z włókien roślinnych. Natomiast w ostatnich wiekach przed naszą erą na terytorium Syberii Zachodniej pojawiły się hełmy wykonane z żelaza.

Podsumowując, można stwierdzić, iż kultura ananijska posiada wiele cech zbliżonych do kultur ludów zamieszkujących tereny położone nad Obem i Irtyszem. Podobieństwo to przejawia się najpełniej w narzędziach i broni, którą posługiwali się przedstawiciele tej kultury, w ich obrzędach pogrzebowych oraz w sztuce ornamentacji ceramiki. Podobieństwo to widoczne jest również w kulturze ludów zamieszkujących terytoria położone nad Kamą, na Uralu oraz obszary Syberii Zachodniej³⁶.

35 Kultura ust'-połujka – kultura archeologiczna plemion Syberii Zachodniej, zamieszkujących te tereny w okresie od IV w. p.n.e. do II w. n.e. Więcej zob. w: Н.М. Зиняков, *Черная металлургия и кузнечное ремесло Западной Сибири*, Кузбассвуиздат, Кемерово 1997; Е.В. Водясов, А.В. Гусев, *Древнейшие свидетельства освоения человеком железа в Нижнем Приобье (по материалам раскопок Усть-Полуя в 2010–2012 гг.)*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2016, № 4 (35), s. 58–68.

36 И.О. Васкул, *Культурные связи населения Европейского Северо-Востока с Зауральем и Западной Сибирью в ананинское время*, „Историческая демография” 2012, № 2 (10), s. 4–8.

Rozdział 4

Państwo Bułgarów nadwołżańskich

1. Bułgarzy nad Środkową Wołgą

W II połowie I tysiąclecia naszej ery na terytorium Środkowego Powołża powstała jedna z pierwszych organizacji państwowych Europy Wschodniej, jaką było państwo Bułgarów nadwołżańskich, zwanych także Bułgarami kamskimi¹. Ich przodkami byli koczownicy, którzy przybyli na te obszary z południa w VII–VIII w.²

Źródła niejednokrotnie wspominają o Bułgarach. Byli oni doskonale znani historykom bizantyjskim. O Bułgarach pisali także autorzy arabscy³. Należy jednak odróżnić Bułgarów znad Dunaju od Bułgarów znad Morza Azowskiego, którzy przesiedlili się nad Wołgę. Ci ostatni pojawili się bowiem na Powołżu w VII w. W procesie ich przystosowywania do nowego społeczeństwa nastąpiło zmieszanie się Bułgarów znad Morza Azowskiego z miejscową ludnością. Można zatem stwierdzić, iż plemiona bułgarskie, wyparte ze swej ojczyzny, podzieliły się na dwie duże grupy. Pierwsza z nich przybyła w VII–VIII w. na obszary położone nad Kamą i na Środkowe Powołże, zaś druga – na ziemie leżące na zachód, rozciągające się nad Dunajem, tworząc państwo Bułgarów dunajskich.

Z państwem Bułgarów nadwołżańskich na północnym wschodzie stykała się granica państwa staroruskiego (zob. ilustracja 4.1), co stało się powodem wzajemnych interakcji, mających miejsce od samego początku zasiedlenia przez Bułgarów terytoriów nad Wołgą.

1 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 68.

2 Ф.Ш. Хузин, *Волжская Булгария и Древняя Русь: к оценке характера военно-политических связей в X – начале XIII вв.*, „Научный Татарстан” 2009, № 2, s. 234–241.

3 Е.С. Галкина, *Юго-Восточная Европа в представлении арабских географов IX в.*, „Восток (Orient)” 2005, № 3, s. 5–17.

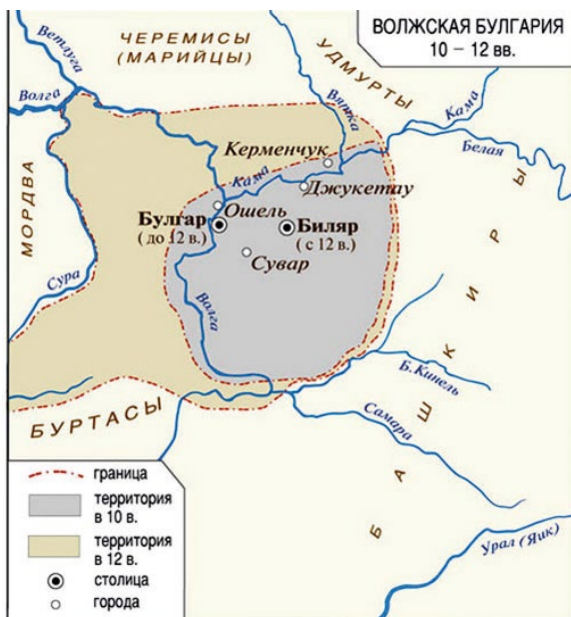

Ilustracja 4.1. Państwo Bułgarów nadwołżańskich – sąsiad państwa staroruskiego

Źródło: <https://xn--80apmdfm0a.xn--p1acf/> (dostęp: 1.08.2025).

Bułgaria nadwołżańska była jedną z pierwszych organizacji państwowych, jakie powstały na terenach położonych nad środkową Wołgą (zob. ilustracja 4.2). Została ona utworzona jako związek dużej i zwartej grupy plemion posiadających wyższy poziom organizacji wojskowej od plemion wcześniej osiadłych na tych terenach. Pozwoliło im to na podporządkowanie sobie ludności tubylczej i stworzenie silnego państwa, które wywarło znaczący wpływ na kształtowanie się gospodarki, kultury i procesów społecznych na obszarach Powołża i Przeduralu⁴.

4 Р.Г. Фахрутдинов, *Классификация и топография булгарских городищ*, „Советская Археология” 1990, № 4, s. 68–84; Р.Г. Фахрутдинов, *Новые археологические памятники Волжской Булгарии в Закамской Татарии*, „Советская Археология” 1969, № 1, s. 224–236. Więcej zob. w: Ф.Ш. Хузин, *Булгарский город в X – начале XIII вв.*, Мастер Лайн, Казань 2001; Ф.Ш. Хузин, *Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков)*, Фест, Казань 1997.

Ilustracja 4.2. Terytorium państwa Bułgarów nadwołżańskich w X–XII w.
Źródło: <https://tripofrussia.ru/regions/volzhsкая-bulgariya> (dostęp: 2.08.2025).

Powodem, który zmusił Bułgarów do porzucenia swych rodzinnych stron i emigracji na północ, było pojawienie się nowego plemienia Chazarów. Chazarowie pod koniec VI i na początku VII w. opanowali część terenów położonych na Kaukazie Północnym oraz na wybrzeżu Morza Azowskiego. Zwyciężyli oni plemiona bułgarskie i zmusili część z nich do ucieczki na północ.

Państwo Chazarów zawładnęło znacznym terytorium Dolnego Powołża oraz ziemiami na lewym brzegu dolnego Donu. Chazarowie podporządkowali sobie liczne plemiona – zarówno rolnicze, jak i koczownicze. Wśród nich znajdowały się zarówno ludy tiurskie, jak i duża liczba plemion słowiańskich⁵. L. Bazylow tak scharakteryzował Chazarów i kaganat chazarski:

Chazarowie byli plemieniem pochodzenia turańskiego, przykoczowali z Azji do Europy w ślad za nawałą Hunów, w drugiej połowie IV w. i zajęli stepy na obszarze między dolną Wołgą i Górami kaukaskimi. Żyli, jak większość ówczesnych koczowników – z pasterstwa i z łupieskich napadów na posiadłości bizantyjskie i perskie za Kaukazem; w późniejszym okresie, po roku 560, uznawali zwierzchnictwo tzw. kaganatu tureckiego (turkuckiego), a po jego rozdzieleniu się w końcu VI w. – zachodnioturkuckiego. Około połowy VII w. i to państwo zaczęło się rozpadać; wtedy właśnie

⁵ O związkach Słowian z Chazarami pisał m.in. pisarz arabski Al-Bekri, wskazując, iż na skutek przemieszania się Chazarów z plemionami słowiańskimi znali oni języki słowiańskie na równi z innymi ludami północy. Por. K. Modzelewski, *Culte et justice. Lieux d'assemblée des tribus germaniques et slaves*, „Annales Histoire Sciences Sociales” 1999, t. 54, nr 3, s. 615–616.

powstał samodzielny już kaganat chazarski ze stolicą w grodzie Semender nad Terekiem, blisko Morza Kaspijskiego. Państwo Chazarów szybko rosło w siłę, zdobywało nowe terytoria i uzależniało różne plemiona, m.in. Bułgarów, którzy mieli wtedy swoją organizację państwowo-plemienną nad Morzem Azowskim; w VIII w. Chazarowie panowali nad obszarem sięgającym do dolnego Dniepru, a także znaczną częścią Krymu. W ten sposób znalazły się w kaganacie chazarskim bardzo różne plemiona, tureckie, ugrofińskie, także słowiańskie, choć ten problem jest najmniej jasny. Wiadomo jednak na pewno, że niektóre plemiona słowiańskie podlegały Chazarom lub płaciły im daninę⁶.

Chazarowie podporządkowali sobie ludy Powołża i zmusili je do składania im dużej daniny. Wśród nich znajdowali się Bułgarzy, którzy podlegali kaganatowi chazarskiemu do 965 r., tj. do czasu podbicia Chazarów przez księcia kijowskiego Światosława⁷. Kaganat ten trzymał w swych rękach zarówno ujścia wszystkich ruskich rzek, jak i wyjścia na morze wszystkich głównych szlaków handlowych, grabiąc ruskie karawany kupieckie⁸.

Czas panowania Włodzimierza Światosławicza (980–1015) stanowił okres najbardziej żywiołowego rozwoju państwa staroruskiego. Przedsięwzięcia podejmowane przez księcia stanowiły kontynuację polityki, jaką prowadził jego ojciec. Jednakże książę Światosław był znacznie bardziej wytrwały w dążeniu do wyznaczonych sobie celów, które osiągał dzięki swej uporczywości i niebywalej odwadze. Potomni zapamiętali go z licznych wypraw wojennych, które podejmował z myślą nie tylko o pokonaniu wrogów, ale i o rozszerzeniu posiadłości terytorialnych państwa staroruskiego. Książę Światosław szybko poruszał się ze swym wojskiem, nie zaznając niepowodzeń w toku prowadzonych przedsięwzięć wojennych. Wyprawiał się on na tereny położone nad Oką i Wołgą, na Wiatyczów, na Bułgarów nadwołżańskich i naddunajskich, na Chazarów, a także do Carogrodu i na Północny Kaukaz⁹.

W odróżnieniu od pierwszych książąt władających państwem staroruskim – Olega i Igora – książę Światosław Igorowicz angażował się nie tylko w sprawy na terytorium Rusi, ale także żywo interesował się wydarzeniami mającymi miejsce zarówno w Europie, jak i w Azji. Uczestniczył on w ważnych wydarzeniach międzynarodowych, które miały doniosły wpływ na rozwój zdarzeń na europejskiej scenie politycznej tamtych czasów.

Współczesny księciu Światosławowi geograf arabski Ibn Haukal wzmiankuje o zdobyciu i zniszczeniu przez wojska ruskie trzech chazarskich grodów warownych – o Sarkelu, Itilu i Semenderu. Państwo chazarskie legło w gruzach. Pozostał po nim niewielki twór państwowy, umiejscowiony na terytorium położonym nad dolną Wołgą, znany pod nazwą Saksynów. Jednakże państewko to nie odgrywało

6 L. Bazylow, *op. cit.*, s. 67–68.

7 Więcej zob. w: G. Rostkowski, *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3 (92), s. 269–283.

8 B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 34.

9 *Ibidem*, s. 33.

już większej roli w stosunkach między państwem staroruskim a innymi ówczesnymi tworam państwowymi.

W *Powieści minionych lat* kronikarz zamieścił wzmiankę o wojnie księcia Włodzimierza Światosławowicza z Bułgarami nadwołżańskimi w 985 r. Czyniąc przegląd jeńców, wojewoda Dobrynia zwrócił uwagę księcia na fakt, że wszyscy jeńcy bułgarscy byli w butach. Stąd wojewoda wysnuł wniosek, że Bułgarzy nadwołżańscy nie będą płacili daniny, i zaproponował, by poszukać chodzących w łapciach. Kronikarz opowiedzieć tę ujął następująco:

Roku 6493 [985]. Poszedł Włodzimierz na Bułgarów [nadwołżańskich] z Dobrynią, wujem swoim, w łodziach, a Torków brzegiem przywiódł na koniach; i zwyciężył Bułgarów. Rzekł Dobrynia do Włodzimierza: „Oglądałem jeńców, wszyscy są w butach: ci dani nam dawać nie będą; pójdziemy szukać łapciarzy”. I zawarł pokój Włodzimierz z Bułgarami, i zaprzysięgli go między sobą, i rzekli Bułgarzy: „Wtedy nie będzie między nami pokoju, gdy kamień zacznie pływać, a chmiel pocznie tonąć”. I wrócił Włodzimierz do Kijowa¹⁰.

Buty w czasie panowania księcia Włodzimierza Światosławowicza stanowiły oznakę pewnego poziomu kultury. Dlatego też wojewoda Dobrynia zrozumiał, że chociaż zastępy ruskie rozbiły Bułgarów w walce, to jednak nie uda się uczynić z nich poddanych.

Bułgarzy, którzy przybyli na terytoria położone nad Kamą oraz na ziemie Środkowego Powołża, podporządkowali sobie ludy zamieszkujące te obszary i stanęli na czele związku miejscowych plemion. W celu ochrony zdobytych przez siebie ziem zajęli oni stanowiska warowne, zbudowane przez ludność tubylczą w celu obrony przed napadami wrogów. Przejęli oni również niewielki gródek warowny położony na tym terytorium. Na jego miejscu powstał wkrótce gród Wielki Bułgar¹¹. To warowne osiedle stało się załążkiem stolicy państwa¹². Przekształciło się ono w duży gród, który stopniowo umacniał się i rozszerzał swe terytorium (zob. ilustracja 4.3).

Gród Wielki Bułgar był stolicą państwa w X w. Pełnił on tę funkcję także na początku XI w. W X w. stolica Bułgarii nadwołżańskiej stała się jednym z największych miast Europy Wschodniej, zdolnym konkurować nawet z ówczesną potęgą, jaką był Kijów¹³.

10 *Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 59–60.

11 Więcej zob. w: K.A. Руденко, *Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура*, Школа, Казань 2007.

12 Т.А. Хлебникова, *Ранний Булгар*, „Советская Археология” 1975, № 2, s. 122–124.

13 W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009, s. 10; A.X. Халиков, *О столице домонгольской Булгарии*, „Советская Археология” 1973, № 3, s. 83–89.

Ilustracja 4.3. Odrestaurowana część Wielkiego Bułgaru

Źródło: <https://to-kazan.ru/blog/place/bolgar-tatarstan> (dostęp: 3.08.2025).

Kolejną stolicą państwa Bułgarów wołżańskich był gród Bilar, położony w środkowej części terytorium Bułgarii wołżańskiej, u źródeł rzeki Czeremszan¹⁴. Pełnił on funkcję centrum administracyjnego od około XII w.¹⁵ Gród ten pozostał stolicą państwa Bułgarów nadwołżańskich do czasu najazdu mongolskiego¹⁶.

14 А.Х. Халиков, *История изучения Биларского городища и его историческая топография*, [w:] В.В. Седов (red.), *Исследования Великого города*, Наука, Москва 1976, s. 41–57. Więcej zob. w: Ф.Ш. Хузин, *Археологические памятники бассейна р. Черемшан*, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии Наук Республики Татарстан, Казань 1990.

15 Ф.Ш. Хузин, *Укрепления внешней линии обороны Биларского городища (к вопросу о времени возникновения и этапах строительства)*, [w:] А.Х. Халиков (red.), *Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии*, Институт языка, литературы и искусства Казанского филиала АН СССР, Казань 1985, s. 58–90.

16 Ф.Ш. Хузин, М.М. Кавеев, *Исследования внутренней линии обороны Биларского городища*, [w:] А.Х. Халиков (red.), *Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии*, Институт языка, литературы и искусства Казанского филиала АН СССР, Казань 1985, s. 41–57; З.Г. Шакиров, *Средневековая округа Биляра: к методике исследования поселенческой структуры и ресурсного потенциала*, „Поволжская археология” 2014, № 2, s. 37–48.

Gród Wielki Bułgar w okresie przed najazdem mongolskim był dużym ośrodkiem rzemiosła i handlu¹⁷. Wiadomości o nim odnaleźć można w dziełach pisarzy arabskich, m.in. w pracach Ibn Haukala¹⁸. Ten znany podróżnik i geograf żyjący w X w. wzmiankował, że gród Wielki Bułgar stanowi ważny ośrodek handlowy, który przyciąga kupców z wielu zakątków Europy i Azji. L. Bazylow w taki oto sposób nawiązał do informacji Ibn Haukala, charakteryzując Bułgarię nadwołżańską od początków jej istnienia do czasu upadku:

Bułgaria kamska potrafiła stworzyć sobie silne podstawy ekonomiczne. W X w. Bułgarzy prowadzili już wyłącznie życie osiadłe i zajmowali się rolnictwem przy stosunkowo wysokiej technice (użycie pługa); imponować też mogą ich rozległe, intensywnie rozwijane stosunki handlowe z Rusią, Bizancjum i krajami arabskimi. Do zbycia mieli niemało, przede wszystkim zboże i futra, wyroby rzemieślnicze i – niewolników. Ze zmysłem handlowym szedł w parze temperament bojowy i zwłaszcza z księstwami ruskimi prowadzili długotrwałe walki. Utrzymało się państwo Bułgarów kamskich aż do końca XIV wieku¹⁹.

O Bułgarii nadwołżańskiej, oprócz Ibn Haukala, pisali także w X w. Al-Masudi oraz Al-Istachri. Al-Masudi opisywał Bułgarów jako utalentowany lud, posiadający wyjątkowy dar prowadzenia niezwykle korzystnych transakcji handlowych. Wskazywał on także na ich doniosłą rolę w procesie wymiany handlowej pomiędzy światem muzułmańskim a terytoriami położonymi na północy od państwa bułgarskiego, w tym państwem staroruskim. Natomiast Al-Istachri, geograf arabski, opisał gród Bułgar oraz szlaki handlowe wiodące do tego miasta. Podkreślił on także wysoki stopień zorganizowania państwa bułgarskiego.

Prace archeologiczne, przeprowadzone na terytorium zajmowanym przez Wielki Bułgar, dostarczyły bardzo cennych materiałów, które umożliwiły poznanie dziejów tego miasta, jego życie gospodarcze oraz architekturę²⁰. Te cenne znaleziska można obejrzeć w Muzeum Cywilizacji Bułgarskiej (zob. ilustracja 4.4), posiadającym niezwykle interesujące i wartościowe eksponaty²¹.

17 В.В. Егоров, *Архитектура города Болгара*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1958, № 61, s. 390–391; В.С. Баранов, Д.Ю. Бадеев, В.Ю. Коваль, *Исследования остатков монументальной постройки к юго-западу от Соборной мечети в Болгаре*, „Поволжская археология” 2012, № 1, s. 158–171.

18 A.J. Silvestre de Sacy, *Notice de la geographie orientale d'Ibn-Haukal*, Imprimerie de Didot jeune, Paris 1802.

19 L. Bazylow, *op. cit.*, s. 68.

20 Пор. Р.Г. Фахрутдинов, *Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория*, Таткнигоиздат, Казань 1975.

21 Muzeum Cywilizacji Bułgarskiej zostało otwarte w maju 2013 r. Zob. Д.Г. Бургов, А.Г. Ситди-ков, *Музей болгарской цивилизации*, „Поволжская археология” 2013, № 4 (6), s. 253. Więcej o idei utworzenia tego muzeum oraz o znajdujących się w nich eksponatach zob. w: *Музей болгарской цивилизации*, <https://tour.vbolgar.ru/?p=467> (dostęp: 4.08.2025).

Ilustracja 4.4. Muzeum Cywilizacji Bułgarskiej

Źródło: <https://kzn.ticketstour.ru/mesta/bolgar/muzei-bolgarskoi-tsivilizacii> (dostęp: 4.08.2025).

Szczególnie cenne są znaleziska pochodzące z czasów Złotej Ordy²². Archeologom udało się odnaleźć pozostałości zamku książęcego, który stykał się z miastem od strony południowej. Zamek ten był otoczony potężnym systemem umocnień obronnych, izolującym księcia od mieszczan. Mury warowni umożliwiały także kontrolowanie traktu handlowego wiodącego na południe²³.

Ludy ruski i bułgarski utrzymywały ze sobą ściśle kontakty handlowe, a w 1006 r. zawarty został nawet układ handlowy Bułgarów nadwołżańskich z księciem Włodzimierzem. O rozwiniętych kontaktach handlowych państwa staroruskiego z Bułgarią nadwołżańską świadczą liczne znaleziska odkryte podczas prac wykopaliskowych. Na terenie dawnej osady Bułgar archeologowie odnaleźli liczne fragmenty naczyń słowiańskich oraz ozdób noszonych przez ludność ruską. Odsłonięto ponadto pozostałości przedmiotów ormiańskich, a także naczyń pochodzenia środkowoazjatyckiego²⁴.

O życiu politycznym miasta Bułgar w XIII–XIV w. wzmiankują kroniki ruskie. Ujęto w nich opisy nie tylko kontaktów tego ważnego ośrodka z miastami ruskimi, ale także relacje o jego związkach handlowych z wieloma krajami Europy i Azji²⁵.

22 Por. А.С. Скрипкин, *История Волгоградского края от каменного века до Золотой Орды*, Издатель, Волгоград 2008.

23 Więcej zob. w: А.М. Губайдуллин, *Фортификация городищ Волжской Булгарии*, Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Казань 2002.

24 Więcej zob. w: К.А. Руденко, *История археологического изучения Волжской Булгарии (X – начало XIII в.)*, Республиканский центр мониторинга качества образования, Казань 2014; Г.М. Давлетшин, *Волжская Булгария: духовная культура. Домонгольский период. X – начало XIII вв.*, Татнигиониздат, Казань 1990.

25 Por. Р.М. Валеев, *Торговля и торговые пути Среднего Поволжья и Приуралья в эпоху Средневековья (IX – начало XV вв.)*, Издательство Казанского университета, Казань 2007.

Przebadany materiał, pozyskany w trakcie prac wykopaliskowych, umożliwił archeologom potwierdzenie licznych stosunków międzynarodowych Bułgarów nadwołżańskich zarówno z Rusią, jak i z Chinami, Chorezmem, Iranem i Bizancjum.

Po utworzeniu państwa Bułgarów nadwołżańskich ogromne znaczenie w stosunkach handlowych pomiędzy Europą a Azją zyskała Wołga. Ze względu na fakt, iż źródła tej rzeki leżą w pobliżu Dżwiny, która wpada do Morza Bałtyckiego, możliwe stało się ustalenie prawie nieprzerwanego szlaku rzecznego, wiodącego od Morza Kaspijskiego do Bałtyku i z powrotem.

2. Rzemieślnicy z Bułgaru Wielkiego

Na podstawie przeprowadzonych prac wykopaliskowych i odnalezionych przedmiotów udało się ustalić, iż od końca XIII w. w Bułgarze Wielkim nastąpił rozwój wielu gałęzi rzemiosła. Na początku XIV w. w mieście wytapiano już surówkę, co znacząco przyspieszyło ukształtowanie się przodującej gospodarki tego ważnego ośrodka rzemieślniczego²⁶. Oprócz obróbki metali Wielki Bułgar słynął z produkcji garncarskiej oraz z obróbki drewna. Źródła arabskie wspominają także o tym, iż w mieście tym żyli rzemieślnicy niezwykle biegli w obróbce kości.

Prace wykopaliskowe, przeprowadzone na terenie zajmowanym przez dawne miasto Bułgar, umożliwiły dokładne poznanie dziejów produkcji rzemieślniczej tego ważnego ośrodka administracyjnego, rzemieślniczego i handlowego. Archeologowie odsłoniли nie tylko pozostałości licznych warsztatów, ale także domostwa rzemieślników²⁷.

Badanie terenu miasta pozwoliło uzyskać informacje o produkcji żelaza, jaka odbywała się na obszarze Wielkiego Bułgaru. Archeologowie odsłoniли zarówno dymiarki, jak i piece odlewnicze. Zebrano także bogaty materiał wyjaśniający przebieg produkcji metalurgicznej w tym mieście.

Dymiarki były opalane węglem drzewnym. Żelazo wytapiane w nich miało postać porowatej, gąbczastej masy. Po ukończeniu wytopu ścianki pieca były rozbijane w celu wyjęcia masy żelaznej, którą następnie przekuwano w celu usunięcia z niej żużlu i cząstek węgla. W takiej postaci otrzymywali ją kowale, którzy zajmowali się jej dalszą obróbką.

26 А.С. Башкиров, *Экспедиция по изучению болгарско-татарской культуры летом 1928 года: краткие отчетные сведения*, [w:] П.Е. Корнилов (red.), *Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР*, Академический центр НКП ТССР, Казань 1929, s. 27–36. Więcej zob. w: В.Ф. Смолин, *По развалинам древнего Булгара: спутник экскурсанта. Обзор развалин древнего города*, Госиздат ТССР, Казань 1926.

27 А.М. Губайдуллин, *Исследования в центральной части Болгарского городища („дом ремесленника“)*, „Поволжская археология” 2013, № 3 (5), s. 191–199.

Archeologowie odnaleźli także naczynia z żelazem. Przypuszcza się, iż przedmioty żelazne były wkładane do naczynia wraz z przedmiotami pochodzenia organicznego – skórą i kośćmi – i umieszczane w palenisku bądź w piecu. Przy wysokiej temperaturze zewnętrzne części wyrobów żelaznych nawęglaly się i cementowały. W podobny sposób postępowano w późniejszym czasie przy wytwarzaniu różnych gatunków stali.

Otrzymany materiał pozyskany w toku prowadzonych prac wykopaliskowych pozwolił udowodnić, że Bułgarzy nadwołżańscy osiągnęli wysoki poziom rozwoju w dziedzinie obróbki metali i że stosowali oni wytapianie surówki wcześniej niż wiele innych narodów Europy²⁸.

Wśród innych rzemiosł w mieście Bułgar ważne miejsce zajmowało garncarstwo. Archeologowie, badając znaleziska z tego miasta pochodzące z okresu od X do początku XV w., wykazali, iż technika garncarska Bułgarów nadwołżańskich została znacznie udoskonalona. W piecach garncarskich wypalane były naczynia dobrej jakości, choć na terenie wykopalisk odnalezione zostały także naczynia słabo wypalone, ulepione z prymitywnie wyrobionej gliny, co świadczy o ich wytwarzaniu w piecach domowych.

W toku prowadzonych prac wykopaliskowych na terenie miasta Bułgar archeologowie odsłoniли szereg warsztatów garncarskich pochodzących również z XIV w. W warsztatach tych odkryte zostały dwa rodzaje pieców garncarskich. Były to zarówno piece jednopoziomowe, jak i dwupoziomowe. W piecach jednopoziomowych paleniska mieściły się obok komory do wypalania, zaś w dwupoziomowych komora do wypalania znajdowała się nad paleniskiem.

Badaniu poddane zostały także fragmenty naczyń glinianych, odnalezionych na terenie wykopalisk. Do ich lepienia używana była miejscowa glina, w której stwierdzono dużą zawartość muszelek rzecznych.

Naukowcy po przebadaniu fragmentów ceramiki pochodzącej z terenów wykopalisk prowadzonych na obszarze dawnego miasta Bułgar dowiedli, iż naczynia wytwarzane były na ręcznym kole garncarskim tzw. techniką wałkową. Polega ona na tym, iż koło wprowadzano w ruch ręką, którą lepieno naczynia, nakładając taśmy z gliny jedna za drugą. W pobliżu pieców archeologowie odnaleźli stemple służące do odciskania ornamentów oraz szablony do kształtowania profilu naczyń. Naczynia te były wykonywane według wzorów rozpowszechnionych na terenie Azji Środkowej.

Mieszkańcy dawnego Bułgaru zajmowali się także garbarstwem. Wyprawiano głównie skóry wołowe. Do garbowania używano kory wierzbowej, a gotowe skóry smarowano białkiem jaj. Przygotowaną w taki sposób skórę zdobiono poprzez wytlaczanie w niej fantazyjnych ornamentów.

28 Рог. К.А. Руденко, *История археологического изучения Волжской Булгарии (X – начало XIII в.)*, Школа, Казань 2014; К.А. Руденко, *Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура*, Школа, Казань 2007.

Wysoki poziom rozwoju osiągnęła u Bułgarów nadwołżańskich obróbka kości. Stanowiły one bowiem szeroko rozpowszechniony materiał służący do wyrobu zarówno przedmiotów codziennego użytku, jak i ozdób. Stosowano przeważnie krowie i końskie kości nóg. Z materiału tego wyrabiano fantazyjne ozdoby, jak również przęsliki, haczyki, rękojeści noży i szydeł. Przedmioty te powstawały zazwyczaj z długich kości kończyn. Archeologowie odnaleźli także liczne przedmioty wytworzone z rogów łosia. Do wyrobu przedmiotów kościanych stosowano ryłce, piłki oraz szpikulce. Na wpół obrobione przedmioty były gładzone, a następnie ich powierzchnię zdobiono rysunkiem.

Sztuka Bułgarów wołżańskich wchłonęła tradycje kultury Sarmatów i Sauromatów z okresu scytyjskiego²⁹. Jednakże w sztuce Bułgarów nadwołżańskich praktycznie nie spotyka się wizerunków zwierząt, co w dużym stopniu tłumaczy się muzułmańskimi wierzeniami religijnymi mieszkańców tych terenów, zakazującymi wyobrażania istot żywych. W okresie po XI w. na obszarach położonych nad środkową i dolną Kamą w sztuce mieszkańców tych terenów widoczna jest wzmożona stylizacja. Taka tendencja w sztuce Bułgarii nadwołżańskiej wiąże się z rozpowszechnieniem się na jej terytorium islamu, który zakazywał umieszczania wyobrażeń człowieka i zwierząt.

3. Konstrukcje obronne i domostwa

W kronikach ruskich zachowały się opisy zmagañ wojennych pomiędzy książętami ruskimi i bułgarskimi. Latopisy zawierają relacje dotyczące przygotowywania wypraw, ruchów wojsk i oblegania grodów Bułgarów nadwołżańskich. Informacje te umożliwiły badaczom zapoznanie się z systemem umocnień grodów bułgarskich. Materiał ten świadczy o wysokim poziomie wojennej sztuki inżynieryjnej Bułgarów nadwołżańskich.

29 Cechą charakterystyczną kultury scytyjskiej jest bogactwo sztuki plastycznej. Znalazło ono wyraz w różnorodnych przedmiotach codziennego użytku. B. Gafurow tak opisał kulturę Sarmatów i Sauromatów z okresu scytyjskiego: „Plemiona scytyjskie, zamieszkujące ogromne obszary od Syberii po północne tereny nad Morzem Czarnym, już przed Achemenidami wypracowały specyficzne sposoby przedstawiania zwierząt (scytyjski styl zwierzęcy). Wyroby tego rodzaju cieszyły się w starożytności wielką sławą, a styl ten przejęli niektórzy greccy artyści. Temu stylowi, panującemu wówczas wśród mieszkańców euroazjatyckich stepów, wiele zawdzięcza sztuka achemenidzka, nie wyłączając Azji Środkowej (wspaniałe jej okazy znaleziono w okolicach Morza Aralskiego, Siedmiorzeczca, w Pamirze, w wielu rejonach Kazachstanu). Przedmioty sztuki achemenidzkiej, wyroby rzemieślnicze, przenikały nie tylko do Azji Środkowej, ale i dalej, w głąb stepów, na przykład do Sauromatów, oddziałując z kolei na ich sztukę i kulturę”. Zob. B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 95. Więcej zob. w: Д.С. Раевский, *Мир скифской культуры*, Языки славянских культур, Москва 2006.

Dawny gród Bułgar był opasany olbrzymim wałem i głębokim rowem. Konstrukcje te stanowiły podstawowe umocnienie obronne grodu³⁰. W toku prowadzonych prac wykopaliskowych pozyskano materiały umożliwiające całkowitą rekonstrukcję systemu umocnień tego grodu (zob. ilustracja 4.5).

Ilustracja 4.5. Umocnienia grodu Wielki Bułgar

Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Монастырь_\(2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Монастырь_(2).jpg) (dostęp: 3.08.2025).

Przeprowadzone badania dowiodły, iż wzdłuż wysokiego wału biegła drewniana ściana, wzniesiona ze słupów wbitych w odległości 3 m jeden od drugiego. Przestrzeń między słupami była wypełniona bierwionami ułożonymi poziomo i umocowanymi w pazach słupów. Ściany takie w efekcie wznosiły się jedna od drugiej o 1 m. Przestrzeń pomiędzy ścianami była wypełniona ziemią.

Obraz życia mieszkańców dawnego grodu Bułgar unaoczniają nam przekazy pisarzy wschodnich, którzy niejednokrotnie wspominali o tym, iż ludność tego miasta żyła w domach zbudowanych z drzewa sosnowego. Przeprowadzone badania archeologiczne potwierdziły te informacje.

Prace wykopaliskowe pozwoliły stwierdzić, iż zasadniczy typ domu, jakim był zrąb sosnowy, występował przez cały czas istnienia dawnego Bułgaru. Świadczą

30 Ю.А. Краснов, *Оборонительные сооружения города Болгара*, [w:] Г.А. Федоров-Давыдов (red.), *Город Болгар. Очерки истории и культуры*, Наука, Москва 1987, s. 99–123.

o tym zręby odsłonięte podczas wykopalisk, pochodzące z różnych okresów, od X do początku XV w. Zręby te w niewielkim stopniu różniły się od siebie.

Archeolodzy odkryli liczne bogate domostwa mieszkańców dawnego Bułgaru. Domy te posiadały zręby w wymiarach 6×6 m. Miały one piwnice głębokie na 1–1,5 m, których ściany wykładane były deskami. Wiele domostw miało ściany z plecionki obklejonej gliną. Domy takie należały do bogatej ludności Bułgaru.

Biedniejsi mieszkańcy żyli w domostwach zbudowanych z cienkich łupanych bierwion. Ich grubość często nie przekraczała 10–15 cm. Domy takie miały wymiary 3×3 m i budowane były szczególnie często w okresie Złotej Ordy, kiedy miasto odbudowywało się po najeździe mongolskim. Oprócz budowli naziemnych na terenie miasta odnalezione zostały także liczne półziemianki.

Archeolodzy odkryli również domy zbudowane z wielkich bloków glinianych. Domostwa takie miały formę kwadratu o wymiarach 7×7 m. Należały one do bogatych mieszkańców tego miasta. Domy te posiadały drewniane podłogi spoczywające na legarach. Były one podpiwniczone. Ogrzewano je piecami wykonanymi z cegły. W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych odnaleziono także ruiny dużych domostw lepionych z gliny o wymiarach 10×10 m. Zostały one wybudowane na mocnym fundamencie z niewypalanej cegły. Technika budowy tego rodzaju domostw polegała na tym, iż cegły z surowej gliny były układane na kratkach wykonanych z cienkich prętów. Ten sposób stawiania fundamentów był rozpowszechniony na terenie Azji Środkowej. W taki sposób budowniczywoś środkowoazjatyccy chronili swe domostwa przed zjawiskami sejsmicznymi³¹. Budynki takie pochodzą z okresu Złotej Ordy. Należały one do starszyzny miejscowej, o czym świadczą liczne znaleziska kosztownych przedmiotów importowanych, takich jak porcelana chińska, naczynia irańskie czy szkło pochodzące z Mezopotamii.

4. Łaźnia publiczna i wodociągi

Niezwykle interesującym miejscem na terenie dawnego miasta Bułgar jest plac, na którym wznosiła się łaźnia publiczna wybudowana w XIV w. Bułgar należał do tych ośrodków, w których na wysokim poziomie rozwinięta była infrastruktura pozwalająca na swobodne dostarczanie wody dla jego mieszkańców. Archeologom

31 Intensywność współczesnych procesów tektonicznych na obszarze Azji Środkowej jest większa niż w jakimkolwiek innym miejscu Azji, z wyjątkiem niektórych odcinków Himalajów. Dlatego też aktywność sejsmiczna struktur geologicznych tego obszaru jest bardzo wysoka. Niektóre z trzęsień ziemi, które miały miejsce na terytorium Azji Środkowej, należały do największych katastrof sejsmicznych w dziejach świata. Epicentra wielu z nich leżały dokładnie na liniach wielkich podłużnych uskoku lub nasunięć.

udało się odsłonić wiele odcinków wodociągów miejskich, a także studni, których dużą liczbę odkryto we wzniesionej części grodziska³².

Wodociąg miejski był zainstalowany na głębokości około 70 cm pod powierzchnią ziemi. Składał się on z glinianych rur różnego kształtu i długości. Ich szerokość wynosiła około 11 cm. Rury te miały kształt ściętego stożka bądź walca. Przewód wodociągowy biegł linią falistą. W miejscach, gdzie tworzył on łuk, wstawiano krótkie rury, a na liniach prostych – długie. Rury układane były w łożyskach wykładanych kamieniami, a złączenia zalewano roztworem alabastru, owijając je uprzednio tkaniną. Rurociąg zakrywano od góry kamiennymi płytami, przy czym na terenie miasta odnaleziono także fragmenty rurociągu umieszczonego w specjalnym kanale zbudowanym z cegieł.

Archeologowie odsłanili odcinki rurociągu doprowadzające wodę do łaźni i do zbiorników rozdzielających wodę. Woda przekazywana była z wzniesionej części miasta. Brana była ona z jezior leżących zarówno na terenie miasta, jak i poza jego obrębem.

Wodociąg, jaki zbudowany został w dawnym mieście Bułgar, w swej konstrukcji przypomina inne ruskie średniowieczne urządzenia tego rodzaju. W celu zmniejszenia ciśnienia wody w rurach wzdłuż wodociągu wybudowano liczne studnie, które umożliwiały nie tylko kontrolę urządzeń wodociągowych, ale doprowadzały one także wodę do dolnej części miasta.

Poza ogólnym wodociągiem miejskim w dawnym Bułgarze istniały także wodociągi, które zaopatrywały w wodę niewielkie odcinki miasta. Do takich zaliczyć należy rurociąg doprowadzający wodę z cysterny łaźni miejskiej do zbiornika rozdzielającego, znajdującego się na placu. Odkryto cztery takie zbiorniki rozdzielcze. Wszystkie przylegały do placów miejskich.

Łaźnie publiczne miały duże znaczenie w życiu społecznym Bułgarów nadwołżańskich. Były one nie tylko miejscem służącym utrzymaniu higieny i dobrego samopoczucia ludności, ale stanowiły także centrum spotkań i rozrywki. Mieszkańcy Bułgaru Wielkiego spędzali w łaźni dużo czasu. Prowadzono tu rozmowy handlowe, grano w szachy i warcaby.

Należy podkreślić, iż poziom higieny w Bułgarii nadwołżańskiej stał na wysokim – jak na owe czasy – poziomie. Wynikało to z wpływu islamu na kulturę i życie społeczne jego mieszkańców. Religia ta przyjęta została bowiem przez Bułgarów nadwołżańskich w 922 r. Od tego czasu higiena stała się nieodłącznym elementem ich życia zarówno religijnego, jak i codziennego. Dbano o nią nie tylko podczas przygotowań do modlitwy, dokonując rytualnych ablucji, ale także podczas czynności związanych z przygotowywaniem posiłków, polegających na myciu rąk przed jedzeniem. Bułgarzy często korzystali z łaźni, co odróżniało ich od ówczesnych mieszkańców innych części Europy Wschodniej. Dbano nie tylko o higienę ciała, ale

32 O.C. Хованская, *Бани города Болгара*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1954, № 42, s. 407–414.

także zwracano baczną uwagę na czystość odzieży. Warto także wspomnieć o tym, iż miasta Bułgarii nadwołżańskiej, takie jak Bułgar Wielki, Bilar, Suwar, Kaszan, Dżukatau, posiadały od samego początku swego powstania stały dostęp do wody i rozwiniętą infrastrukturę sanitarną.

Łaźnie znajdujące się na terenie Bułgarii nadwołżańskiej były budowane w podobny sposób jak na całym muzułmańskim Wschodzie. Archeologom udało się pozyskać cenny materiał świadczący o tym, iż łaźnie publiczne Bułgarów nadwołżańskich były zbliżone swym rozplanowaniem i konstrukcją do łaźni znajdujących się na terytorium Azji Środkowej³³. Podobne budynki odkryto także na Kaukazie oraz na Krymie. Pomimo różnic w wyglądzie architektonicznym ich urządzenia techniczne były bardzo zbliżone do siebie.

Łaźnie takie budowane były zazwyczaj w najbardziej dostępnej części miasta, gdyż stanowiły one centrum życiowej aktywności jej ludności. Składały się najczęściej z trzech części. Zaraz przy wejściu znajdowała się przebieralnia. Po zdjęciu odzieży goście przechodzili do drugiej części łaźni przeznaczonej do mycia się. Część trzecią – gospodarczą – zajmowały zbiorniki na wodę oraz piec do opalania.

Łaźnie w Bułgarii wołżańskiej były budowane z ciosanego kamienia i cegieł. Ich ściany tynkowano i pokrywano malowidłami, a kamienną podłogę umieszczano na podstawie z niewielkich słupów. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych na terytorium miasta Bułgar archeologowie odkryli system podziemnego centralnego ogrzewania łaźni publicznej, którego sposób konstrukcji był wyraźnie wzorowany na łaźniach rzymskich. Ogrzewanie to wraz z siecią przewodów kominowych było połączone z piecem umieszczonym pod zbiornikami z wodą oraz z przewodami rozprowadzającymi ciepło, zainstalowanymi w ścianach łaźni. Archeologom udało się odtworzyć proces zaopatrywania w wodę tej łaźni oraz jej podgrzewania. Przepływała ona z wodociągu lub ze studni do zbiorników umieszczonych nad piecem. Bezpośrednio nad nim, w samym zbiorniku, znajdował się miedziany kocioł, w którym nagrzewana była woda. Stąd rurami, rozprowadzonymi w ścianach łaźni, rozchodziła się ona po wszystkich pomieszczeniach. Przebadano także system kanalizacyjny, który w swej konstrukcji był prosty i efektywny. Wody ściekowe spływały po pochyłej podłodze na zewnątrz, skąd następnie otwartymi ściekami i kanałami uchodziły do bagien³⁴.

Podczas prowadzonych prac wykopaliskowych na terenie miasta Bułgar archeologowie natrafili na urządzenia hydrotechniczne służące do odprowadzania wód gruntowych. Odślonięto je poniżej drewnianych zrębów umieszczonych przy samym brzegu rzeki Mielenki, umacniających jej bieg. Te urządzenia drenażowe służyły do odprowadzania wód, które przedostawały się na powierzchnię ziemi, stanowiąc

33 Н.Ф. Калинин, А.П. Смирнов, *Реконструкция болгарской бани*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1946, Вып. XIII, s. 26–32.

34 Więcej zob. w: А.С. Башкиров, *Памятники булгаро-татарской культуры на Волге*, Татпо-лиграф, Казань 1928.

poważne niebezpieczeństwo zalania domostw znajdujących się na zboczu tej rzeki. Na ich konstrukcję składały się trzy zasadnicze części, a mianowicie dwie komory wodozbiornicze, kanał odwadniający i drenujący oraz studnia chłonna.

5. Najazd mongolski i zniszczenie Wielkiego Bułgaru

W XIII w. państwo Bułgarów nadwołżańskich stało się pierwszą ofiarą najazdu mongolskiego. Straszliwemu zniszczeniu uległy wszystkie jego miasta i wsie.

Mongołowie pojawili się po raz pierwszy w Europie Wschodniej w 1223 r.³⁵ Wówczas to zderzyli się z wojskami ruskimi w bitwie nad Kałką³⁶. L. Bazyłow tak opisał tę bitwę:

Do spotkania doszło w końcu maja 1223 r. nad Kałką (dopływem wpadającej do Morza Azowskiego rzeki Kalmius). (...) Mongołowie, dowodzeni przez dwóch najlepszych dowódców wielkiego chana, Subutaja i Dżebe, rozbili w puch zjednoczone siły rusko-połowieckie. Nie doszło jednak potem do ataku na Ruś – zastępy najeźdźców skierowały się nagle na północny-wschód i podjęły próbę ujarzżenia Bułgarów kamskich; nie zyskawszy tym razem zbyt wiele, cofnęły się do Azji³⁷.

Szczegółowy opis bitwy nad Kałką odnaleźć można w pracy L. Podhorodeckiego, który wzmiankuje o tym ważnym wydarzeniu w związku z bitwą na Kulikowym Polu, która miała miejsce w 1380 r.:

Wiosną 1223 r. wyruszyli przeciw Mongołom zjednoczeni książęta ruscy pod wodzą władców: halickiego Mściśława Udałego, zięcia chana Połowców i organizatora całej akcji, kijowskiego Mściśława Romanowicza i wołyńskiego Daniela Romanowicza. Po przyłączeniu się do nich Połowców zjednoczone armie uzyskały podobną siłę, jaką mieli Mongołowie. Ale coś z tego, skoro skłócenie ze sobą książęta nie doszli do porozumienia nawet w obliczu śmiertelnego niebezpieczeństwa. Gdy Rusowie i Połowcy zajęli stanowiska nad rzeką Kałką, dopływem Kalmiusu wpadającego do Morza Azowskiego, zaczęły się nieporozumienia. W efekcie Mściśław Romanowicz z kijowianami założyli obóz na zachodnim brzegu rzeki, natomiast pozostali książęta wraz z Połowcami sforsowali Kałkę i 31 maja wszczęli walkę z Tatarami. „I była siecz zła i okrutna” – napisał o niej kronikarz. Zakończyła się ona pogromem wojsk ruskich i połowieckich. Na polu bitwy pozostał osamotniony Mściśław. Przez trzy dni jego ludzie odpierali ataki przeważających sił koczowników na obóz, aż wreszcie, kompletnie wyczerpani, zgodzili się na oddanie broni i opuszczenie stanowisk

35 А.А. Астайкин, *Монголы и русские: первая кровь. Битва на Калке. Попытка реконструкции*, „Родина” 1993, № 7, s. 100–103.

36 Więcej zob. w: В. Шпаковский, *В лето 1223-е. Битва на Калке*, ООО Восточный горизонт, Москва 2003; В. Череванский, *Хронология событий в ходе борьбы России с татаро-монголами*, Государственная типография, Санкт-Петербург 1898.

37 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 126. Bitwa ta miała miejsce 31 maja 1223 r.

pod warunkiem swobodnego odejścia. Ale gdy 6 czerwca wyruszyli na otwarte pole, zdradzieccy Mongołowie natychmiast rzucili się na bezbronnych i wycięli niemal całą armię do nogi. W samej bitwie i późniejszej rzezi zginęło sześciu książąt ruskich, wśród nich Mścisław Romanowicz, 70 wojewodów i wielkich bojarów oraz 10 000 wojów ruskich, nie licząc Połowców³⁸.

Znad Kałki hordy mongolskie udały się do Bułgarii wołżańskiej. Gród Wielki Bułgar został zdobyty i całkowicie zburzony. Świadectwo jego upadku zawierają m.in. relacje Raszidoddina – historyka perskiego, autora *Historii powszechnej*, żyjącego w XIII i na początku XIV w.³⁹ W swym dziele zawarł on szczegółowy opis dowódców licznych hord mongolskich.

O zniszczeniu grodu Wielki Bułgar wzmiankuje także szczegółowo kronika ruska. Latopis dokładnie opisuje uderzenie zastępów Batu-chana, zniszczenie grodu i wymordowanie wszystkich jego mieszkańców. Wielki Bułgar został złupiony, a domostwa spalone. Najazd Mongołów zniszczył wszystkie ośrodki gospodarcze państwa bułgarskiego i doprowadził je do upadku.

Ostateczny upadek miasta Bułgar przypieczętowało najście Bułak-Timura⁴⁰. O napadzie tym wspomina kronika ruska, wzmiankując, iż nastąpił on w 1361 r. Bułak-Timur zdobył nie tylko miasto, ale zajął także cały traktat wołżański. Prowadzone prace wykopaliskowe dowiodły, iż w istocie Bułgar został spustoszony, jego budynki zburzone, a całe miasto zostało strawione przez ogień. Po tym zniszczeniu nigdy więcej Bułgar nie osiągnął już tak wysokiego poziomu dobrobytu materialnego, jaki przedstawiał w II połowie XIV w.

Po ogromnym wstrząsie, jaki stanowił najazd mongolski na Bułgarię nadwołżańską, udało się jednak odbudować kraj, a jego miasta stały się ponownie największymi ośrodkami rzemiosła i handlu na Powołżu. Kupcy z Bułgarii nadwołżańskiej prowadzili handel nie tylko z państwami Azji Środkowej, ale także z odległymi Chinami. Najbardziej ożywione stosunki handlowe utrzymywali oni jednak z kupcami i rzemieślnikami ruskimi. Co więcej, w XIV i XV w. w miastach Bułgarii nadwołżańskiej osiedliła się duża grupa ruskich rzemieślników, przede wszystkim garncarzy, złotników i budowniczych.

38 L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1986, s. 10–11. Bułgarzy nadwołżańscy nie walczyli bezpośrednio w samej bitwie nad Kałką, lecz wzięli udział w kampanii przeciw najeźdźcom mongolskim tuż po jej zakończeniu. Odniesiony wspólny sukces nad wojskami przeciwnika był jednak tymczasowy, gdyż Mongołowie powrócili na ziemie nadwołżańskie i w 1236 r. ostatecznie podbili państwo bułgarskie.

39 Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1952.

40 Bułak-Timur (1340–1368) – emir Złotej Ordy. Więcej zob. w: А.П. Григорьев, *Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений, „Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки”* 1983, Вып. 7, s. 9–54.

Powstał z ruin i gród Bułgar. W połowie XIV w. osiągnął wysoki poziom rozwoju, o czym wzmiankują kronikarze⁴¹. Na miejscu małego gródka wyrosło duże miasto, otoczone wałem i rowem ciągnącym się na około 8 km. Wał ten otaczał nie tylko samo miasto, ale także jego podgrodzia.

41 Więcej zob. w: Д.К. Валеева, *Искусство волжских булгар периода Золотой Орды (XIII–XV вв.)*, Фикер, Казань 2003.

Rozdział 5

Ziemie nad Wołgą pod rządami państwa ruskiego

1. Wędrówka plemion słowiańskich

Przodkowie Słowian już w odległej przeszłości zamieszkiwali terytorium Europy Środkowej i Wschodniej. Wchodzili oni w skład licznej grupy plemion neolitycznych, które bytowały na tych obszarach w okresie IV–III tysiąclecia p.n.e. Plemiona te zajmowały się rolnictwem i hodowlą bydła.

Pod koniec III tysiąclecia p.n.e. plemiona północne przeszły na pasterski tryb życia. Plemiona te zaludniły wkrótce wielkie przestrzenie Europy Środkowej i Wschodniej. Zająły one dorzecza Odry i Wołgi, północne Podkarpacie i tereny położone wzdłuż górnego biegu Dniestru oraz obszary leżące nad środkowym i górnym Dnieprem¹. Zdaniem większości archeologów znaczną część tych plemion stanowili dawni Słowianie. Już na początku II tysiąclecia p.n.e. zaludniali oni właściwie te same tereny, które były zasiedlone przez Słowian w epoce wczesnego średniowiecza, tj. pod koniec I i na początku II tysiąclecia naszej ery. Wyjątek stanowią jedynie obszary Półwyspu Bałkańskiego, które były zajęte przez plemiona trackie i iliryskie i które zostały zajęte przez Słowian w znacznie późniejszym okresie.

W II tysiącleciu p.n.e., kiedy to w Europie rozpoczęła się epoka brązu, główna rola w gospodarce dawnych plemion słowiańskich przypadła rolnictwu, które – mimo iż było znane im od dawna – ustępowało pierwszeństwa hodowli bydła. Gdy plemiona słowiańskie zaczęły trudnić się przede wszystkim rolnictwem, osiadły na swych ziemiach na stałe.

W I tysiącleciu p.n.e. południowa grupa dawnych plemion słowiańskich zetknęła się bezpośrednio z plemionami scytyjskimi. Bardzo prawdopodobne, że ludy te weszły w skład związku plemiennego, na czele którego stali Scytowie. Przypuszcza się, że do plemion słowiańskich należeli Neurowie, którzy za czasów Herodota

1 Por. P. Jasienica, *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965.

zamieszkiwali tereny położone u północno-zachodnich wybrzeży Scytii, nad górnym biegiem Dniestru oraz na obszarach leżących wzdłuż Prypeci. Bardzo możliwe, że niektóre plemiona słowiańskie wchodziły w skład związków Scytów-rolników. Świadczą o tym kurhany zawierające szczątki ciałopalenia – tradycyjnego obrzędu pogrzebowego Słowian, odkryte przez archeologów na terytorium zajmowanym przez Scytów-rolników.

Plemiona słowiańskie, osiadłe w północno-wschodniej Scytii, żyły z dala od państw o ustroju niewolniczym, znajdujących się nad Morzem Śródziemnym i nad Morzem Czarnym. Miejsca ich zamieszkania znajdowały się na uboczu obszarów stepowych, zajętych przez ludy koczownicze. Dlatego też życie tych plemion było wolne od grożących im istnieniu niebezpieczeństw, wynikających z ciągłych wojen, które były nieuniknione przy sąsiedowaniu z tymi państwami i ludami. W okresie, gdy plemiona scytyjskie prowadziły walki z Sarmatami, przemieszczającymi się ze wschodu, i z Gotami, którzy wtargnęli na północno-zachodnie wybrzeże Morza Czarnego z Podkarpacia, a także z Mitrydatem Pontyjskim, który zawładnął Kijowem, plemiona południowo-wschodnie nabierały sił.

Słowianie znali dobrze obróbkę żelaza. Na terenach położonych bardziej na południe stosowali sprzężającą uprawę roli, zaś na północy – rolnictwo żarowe. Ponadto posiadali oni stada zwierząt domowych. Słowianie prowadzili także handel zarówno między sobą, jak i z sąsiadującymi z nimi ludami.

Po rozpadzie związku scytyjskiego południowo-wschodnie plemiona słowiańskie opanowały tereny położone wzdłuż środkowego biegu Dniepru i Dniestru. Z przeprowadzonych badań archeologicznych na terenie Ukrainy wynika, iż plemiona te przesunęły się na południe i najprawdopodobniej podbiły znaczną część pozostałej tam ludności scytyjskiej, która następnie została przez nie całkowicie zasymilowana. Wszystkie te procesy miały miejsce w ciągu I połowy I tysiąclecia naszej ery.

Plemiona wschodniosłowiańskie zamieszkujące obszary położone bardziej na północ zajmowały w tym okresie dorzecze górnego biegu Dniepru, obszar Wyżyny Wałdajskiej oraz dorzecza jezior Czudzkiego i Ilmeń. Stopniowo przesuwali się one coraz bardziej na północ, przy czym ich wędrówka była bardzo powolna, trwająca całe stulecia. Wytaczała ją konieczność poszukiwania nowych pól pod zasiewy, gdyż gleba przy ekstensywnym systemie uprawy szybko wyjaławiała się. Dlatego też ci pradawni rolnicy wypalali lasy i stopniowo zajmowali terytorium, które zostało przez nich opanowane w okresie średniowiecza. Wówczas to ukształtowała się ta struktura rozmieszczenia geograficznego plemion i ludów, o których wspominają źródła historyczne, wzmiankując o obrazie geograficznym Słowiańszczyzny wschodniej².

Tereny zajęte przez Słowian wschodnich przecinał szlak wodny łączący Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym, czyli „droga od Waregów do Greków”, wiodący z kraju Waregów – Skandynawii – do Bizancjum. Jego początek znajdował się u wybrzeży Zatoki Fińskiej i prowadził przez Nową do jeziora Ładoga, a następnie w górę rzeki

2 Więcej zob. w: A. Marszałek, *Słowianie Wschodni*, Bellona, Warszawa 2024.

Wołchow do jeziora Ilmeń. Z jeziora tego płynięto następnie rzeką Łowat, skąd statki przeciągane były po ziemi do źródeł Dźwiny. W taki sposób dawni podróżnicy podpływali do górnego biegu Dniepru, skąd spływali do Morza Czarnego.

W IX w. szlakiem tym wyprawiali się w poszukiwaniu zdobyczy mieszkańcy Skandynawii – Normanowie, zwani w Europie Wschodniej Waregami. W owych czasach siali oni grozę w całej Europie Zachodniej. Ich grabieżcze wyprawy nie ominęły ziem zamieszkałych przez Słowian wschodnich, a także przez plemiona niesłowiańskie, które zaludniały inne obszary wschodnioeuropejskie. Waregowie porywali jeńców i zabierali mieszkańcom futra oraz różne cenne przedmioty, które mogły stanowić przedmiot handlu. Łupy wywozili oni zarówno do Konstantynopola, jak i spławiali Wołgą do Itylu – stolicy państwa chazarskiego.

Poszczególni dowódcy Waregów, stojący na czele swych drużyn, zdobywali najdogodniejsze punkty na szlaku „od Waregów do Greków” i umacniali swe rządy na zajętych przez siebie terenach. Nakładali oni daniny na okoliczną ludność słowiańską, podporządkowując sobie miejscowych książąt bądź zajmując ich miejsce. Według podania w połowie IX w. jeden z Waregów – Ruryk – umocnił się w Nowogrodzie, który był najważniejszym miastem na północy szlaku dnieszczańskieg³.

2. Powstanie państwa staroruskiego z ośrodkiem w Kijowie i jego rozwój

Najcenniejsze źródło historyczne zawierające wiadomości o początkach państwa staroruskiego stanowi kronika w układzie rocznikarskim, określana mianem latopisu. Jest nią *Powieść minionych lat*, zwana także *Powieścią doroczną*. Powstała ona prawdopodobnie około 1113 r., zaś jej autorstwo przypisywane jest mnichowi kijowskiemu Nestorowi. Do stworzenia *Powieści minionych lat* posłużyły Nestorowi przede wszystkim wcześniejsze kroniki ruskie i podania ludowe, jak również zabytki piśmiennictwa bizantyjskiego i zachodniosłowiańskiego⁴. W latopisie autorstwa Nestora odnaleźć można ślady kilku redakcji oraz różnorodnych poprawek nanie-sionych w późniejszym czasie⁵.

3 Por. J. Anisimow, *Historia Rosji. Od Ruryka do Putina. Ludzie, daty, wydarzenia*, Wydawnictwo Inicjał, Warszawa 2017; Ł. Jończyk, *Rola Ruryka i ludów skandynawskich w powstaniu Rusi Kijowskiej*, „Pisma Humanistyczne” 2010, nr 7; L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996.

4 Por. Д.С. Лихачев, *Памятники литературы Древней Руси: начало русской литературы: XI – начало XII века*, Художественная литература, Москва 1978.

5 Więcej zob. w: А.Г. Кузьмин, *Начальные этапы древнерусского летописания*, МГУ, Москва 1977; Д.С. Лихачев, *Рукописное наследие Древней Руси*, Наука, Ленинград 1980.

Pierwotny tekst *Powieści minionych lat* wskazuje na to, iż kronikarz podjął udaną próbę odpowiedzi na bardzo ważne, lecz trudne pytanie: jak powstało państwo staroruskie?

Zaczynając swój przekaz Nestor – podobnie jak wszyscy średniowieczni historycy – pisze o rozdzieleniu ziemi po potopie przez trzech synów Noego – Sema, Chama i Jafeta⁶. Opowiada on następnie o zaludnieniu starożytnej Europy przez Słowian zachodnich i Słowian wschodnich⁷.

W okresie od VIII do IX w. Słowianie wschodni stanowili grupę kilku plemion, o których wspomina zarówno *Powieść minionych lat*⁸, jak i pisarze arabscy i bizantyjscy⁹. Ziemie położone nad środkowym Dnieprem w okolicach Kijowa na pograniczu stepów zajmowali Polanie¹⁰. Na zachód od nich żyli Dulebowie, zwani także Wołynianami. Tereny leżące na północny zachód od Prypeci – dopływu Dniepru – były zamieszkane przez Drewlan. Na północ od tej rzeki aż do Dźwiny rozpościerały się ziemie Dregowiczów. Na lewym brzegu Dniepru, nad jego dopływem Desną, żyli Siewierzanie. Rozległe tereny nad górnym biegiem Dniepru od okolic Smoleńska oraz ziemie leżące nad Dźwiną zajmowali Krywicze. Nad Sożą – dopływem Dniepru – mieszkali Radymicze, a brzegi jeziora Ilmeń zajęli Słowianie ilmeńscy, zwani także nowogrodzkimi. Natomiast tereny położone na wschód od dorzecza Dniepru, nad Oką i jej dopływem Moskwą, opanowało plemię Wiatyczy.

Przedmiotem trwającego od I połowy XIX w. sporu jest problem, w jakim stopniu udział w kształtowaniu państwowości ruskiej przypadł drużynom normańskim, które bądź to wchodziły w skład sił zbrojnych miejscowych książąt, bądź tworzyły własne ośrodki położone wzdłuż szlaku wiodącego od jeziora Ładoga do Morza Czarnego¹¹.

6 *Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 17.

7 *Ibidem*, s. 19.

8 Kronikarz Nestor znał 14 wielkich ziem wschodniosłowiańskich, z których powstało państwo staroruskie. Zob. B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 19.

9 Por. И.Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Аспект-Пресс, Москва 1998; Б.Д. Греков, *Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства*, Воениздат, Москва 1946; И.Н. Данилевский, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, Логос, Москва 2000.

10 Polanie żyjący w okolicach Kijowa byli plemieniem wschodniosłowiańskim, osiadłym nad środkowym Dnieprem i jego dopływami – Rosią i Irpeniem. Plemię to nosi tę samą nazwę co ludy, które w VII–VIII w. zajęły tereny nad Wartą, jednakże nie miały one żadnych wspólnych początków. Zob. Б.А. Рыбаков, *Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре)*, „Советская этнография” 1947, № 6–7, s. 81–105.

11 Około 1840 r. w Rosji ukształtowały się dwa prądy literacko-polityczne – słowianofilów i „zapadników”. Ich spory dotyczyły zagadnień odnoszących się przede wszystkim do dróg historycznych i perspektyw rozwoju państwa rosyjskiego. Więcej zob. w: A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002; A. Walicki, *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961; R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

Pod rokiem 863 kronikarz zawarł podanie o powołaniu „zza morza” książąt wareskich – Ruryka, Sineusa i Truwora – założycieli dynastii Rurykowiczów.

O działalności politycznej samego Ruryka wiemy niewiele. Jedynym źródłem informacji o nim jest *Powieść doroczna*. Z kroniki dowiadujemy się, że władał on Słowienami, Krywiczami, Merianami, Wesami i Muromcami. B. Grekow dowodzi, iż dynastia Rurykowiczów mogła utrzymać się na czele państwa słowiańskiego jedynie pod warunkiem, iż jej rządy i realizowane zamierzenia polityczne będą w pełni odpowiadać interesom państwa ruskiego¹².

Powieść minionych lat miała na celu nie przedstawienie czynów i życia całej Słowiańszczyzny wschodniej, lecz tylko historii dynastii Rurykowiczów¹³. Powstała ona w takim momencie dziejowym, gdy zwolennicy utrzymania jedności Rusi, do których należał i autor *Powieści*, i książę kijowski, który *Powieść* zamówił i redagował, musieli wyęźać wszystkie swe siły do walki z rozkładem państwa staroruskiego. Niebezpieczeństwo to w owym czasie było na tyle realne, iż zaistniała paląca konieczność wyeksponowania misji historycznej, jaką miała spełnić rządząca dynastia. Misja ta, stawiająca za główny cel utrzymanie za wszelką cenę całości państwa, a następnie umocnienie jego integralności, wymogła rozpoczęcie walki z tymi, którzy swe partykularne interesy przekładali nad państwowe¹⁴.

Relacja Nestora zawiera opis, w jaki sposób założony został Kijów¹⁵. Podanie o założeniu tego miasta mówi, że Kij i jego bracia – Szczek i Choryw – osiedli na trzech wzgórzach nad Dnieprem. Ich grodziska były otoczone wałami ziemnymi i rowami, a wokół nich rozciągały się ogromne lasy obfitujące we wszelką zwierzynę. Kronikarz pisze, iż książę Kij przyjeżdżał o Carogrodu (Konstantynopola) z wizytą gościnną do cesarza Bizancjum, który podejmował go z wielkimi honorami. Wracając z Carogrodu, Kij wybudował miasto nad brzegiem Dunaju, planując osiąść w nim na dłużej. Jednakże miejscowa ludność była wrogo nastawiona do księcia, który zmuszony był opuścić te ziemie i powrócić nad brzegi Dniepru¹⁶.

Można zatem stwierdzić, że za pierwsze wydarzenie historyczne związane z powstaniem państwa staroruskiego uznawał Nestor utworzenie księstwa Polan nad środkowym Dnieprem. Nie ma jednak jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy książę Kij istniał naprawdę, czy też jest to jedynie postać legendarna¹⁷. Nie ulega jednak wątpliwości, iż kronikarz uchwycił bardzo ważną granicę w historii Słowiańszczyzny wschodniej. Wyznaczona jest ona bowiem momentem, w którym zaczęły powstawać związki plemienne i pojawili się książęta rządzący swymi

12 B. Grekow, *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1951, s. 52.

13 *Ibidem*, s. 49.

14 *Ibidem*.

15 *Kroniki staroruskie*, s. 21.

16 *Ibidem*.

17 Por. Б.А. Рыбаков, *Спорные вопросы образования Киевской Руси*, „Вопросы истории” 1960, № 9, s. 18–26. Więcej zob. w: А.А. Шайкин, „Се повести временных лет...”: от Кия до Мономаха: о „Повести временных лет”, Современник, Москва 1989.

współplemioncami¹⁸. W okresie tym zaczęto wznosić grody i twierdze stanowiące załazek przyszlých miast i zamków feudalnych.

W kronikach ruskich z XII w. pojęcie „ziemia ruska” używane jest w dwóch znaczeniach. Pierwsze z nich stosuje się dla określenia wszystkich obszarów zajętych przez Słowian wschodnich, zaś drugie tylko w odniesieniu do terytorium środkowego Podnieprza, obejmującego Kijów, dorzecze Rosi oraz tereny leśno-stepowe położone na lewym brzegu Dniepru, rozciągające się aż po Kursk. Obszar ten uznawany jest za jądro terytorialne przyszłego państwa staroruskiego. Natomiast podstawę przyszłej narodowości staroruskiej stanowili Polanie, nazywani przez kronikarza Rusią¹⁹.

Analizując materiały źródłowe, można mówić o kilku etapach rozwoju terytorialnego państwa staroruskiego, związanego z przyłączeniem sąsiadujących z nim terenów. Początek tego procesu wyznaczony został w VI w., kiedy to – jak to zostało powyżej wskazane – ziemia Polan była ograniczona do środkowego Podnieprza, zaś koniec – na połowę IX w., gdy w skład Rusi weszły ziemie słowiańskie, rozciągające się od rzeki Rosi na południu do jeziora Ilmeń na północy. Kronikarz wspomina także o różnych plemionach ugrofińskich i bałtyckich, które zostały zmuszone uznać nad sobą władzę Rusi i płacić jej daninę.

Rus Kijowska była organizmem państwowym powstałym pod koniec IX w. w wyniku połączenia dwóch ośrodków władzy – Nowogrodu i Kijowa. Zawdzięcza ona swój szybki rozwój zarówno mądrym i odważnym władcom, dogodnemu położeniu na szlakach handlowych, jak i ludom, które najpierw tworzyły fundament państwa kijowskiego, a następnie weszły w skład państw feudalnych w okresie Rusi dzielnicowej, by w końcu ponownie zjednoczyć się w XVI w., kiedy to powstał nowy organizm prawno-polityczny, jakim było państwo moskiewskie²⁰.

Wczesnofeudalne kijowskie państwo Rurykowiczów osiągnęło wysoki poziom rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego. Państwo to skupiało przodków trzech współczesnych nam narodów wschodniosłowiańskich – Rosjan, Białorusinów i Ukraińców²¹. Kulminacyjny punkt rozkwitu ekonomicznego i politycznego państwa staroruskiego przypada na okres rządów Włodzimierza Światosławowicza (978–1015) i Jarosława Mądryego (1015–1054)²².

18 Więcej zob. w: Н.П. Барсов, *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Типография К. Ковалевского, Варшава 1885.

19 Por. В.В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*, Высшая школа, Москва 1971; Н.М. Карамзин, *Предания веков: сказания, легенды, рассказы*, Правда, Москва 1988.

20 Por. И.Б. Греков, Ф.Ф. Шахмагонов, *Мир истории: русские земли в XIII–XV вв.*, Молодая гвардия, Москва 1988.

21 Więcej zob. w: В.М. Коган, *История дома Рюриковичей*, Бельведер, Санкт-Петербург 1993; В.М. Коган, В.И. Домбровский-Шалагин, *Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод*, Паритет, Санкт-Петербург 2004.

22 Por. В.Б. Перхавко, Ю.В. Сухарев, *Воители Руси IX–XIII вв.*, Вече, Москва 2006; А.Е. Пресняков, *Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории*, Киевская Русь, Наука, Москва 1993.

W źródłach historycznych pochodzących z XIV w. odnaleźć można dwie istotne nazwy odzwierciedlające podział ziem ruskich na część północną i południową. Nazwy te, „Niż” i „Wierch”, były w użyciu w Nowogrodzie²³. Pod pojęciem „Niżu” rozumiane były ziemie leżące na południe od republiki nowogrodzkiej, zaś „Wierchu” – na północ od niej. Można z całą pewnością twierdzić, na co wskazują dalej przytoczone źródła historyczne, że „Niżem” określane były tereny leżące w dolnym biegu Oki i w środkowym biegu Wołgi, zaś „Wierchem” nazywano obszary położone w górnym biegu Oki i u źródeł Wołgi²⁴. Najwcześniej w źródłach historycznych pojawiło się określenie „Wierch”, które widnieje pod rokiem 997 w Kodeksie Ławrentiewskim²⁵. O „Wierchu” wzmiankuje także Kodeks Hipacki²⁶ pod rokiem 1147²⁷, a następnie pod rokiem 1149²⁸ i 1185²⁹. Nazwa ta przetrwała co najmniej do XVI w.³⁰ Natomiast termin „Niż” pojawił się po raz pierwszy w źródłach historycznych pod rokiem 1131 i był w powszechnym użyciu jeszcze w XV w.³¹

Granicę między ziemią nowogrodzką a Niżem stanowiła Wołga. Można wnioskować, iż na początku obszar Niżu obejmował wszystkie tereny położone na południe od środkowego biegu Wołgi, a zatem ziemie należące w późniejszym czasie do Tweru. Siegał on daleko na wschód, aż do ujścia Oki³². W XIII i XIV w. termin ten stosowany był w dokumentach nowogrodzkich na określenie dziedzin książąt twerskich. W XV w. termin „Niżu” zaczął być stosowany jedynie do ziem pozostających we władaniu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

W Kijowie obszar położony między Oką a Wołgą był określany mianem „Zalesia”. Nazwa ta wzięła się od kompleksów leśnych ciągnących się od Woroneża do Briańska. Lasy te oddzielały ziemię kijowską od ziemi rostowsko-suzdalskiej. Począwszy od VIII w., terytorium to stanowiło obszar zamieszkania Wiatycz³³.

23 Н.П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России*, Типография А. Сыркина, Вильна 1865, s. 29, 135–136.

24 *Ibidem*, s. 29.

25 Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологическою комиссиею. Лаврентьевская и Троицкая летописи, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1846, т. 1, kol. 54–56. Nazwa tego kodeksu pochodzi od mnicha Wawrzyńca (ros. *Ławrentij*), pod którego kierunkiem pracowali przepisywacze. Umieścili oni w Kodeksie Ławrentiewskim prawie cały tekst *Powieści dorocznej*. Zob. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 14.

26 Nazwa kodeksu pochodzi od jednego z klasztorów w Kostromie. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 15.

27 Полное собрание русских летописей, т. 5, s. 38.

28 *Ibidem*, s. 39.

29 *Ibidem*, s. 132.

30 М.Н. Тихомиров, *Россия в XVI столетии*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962, s. 18.

31 С.Н. Валк, *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 19, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949, s. 36.

32 Полное собрание русских летописей, т. 7, s. 7.

33 А.Н. Насонов, *Русская земля и образование территории древнерусского государства*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1951, s. 167–170.

Lasy briańskie ustanawiały granicę rozprzestrzeniania się plemion ruskich na obszarze międzyrzecza Wołgi i Oki od Naddnieprza. W ziemi rostowsko-suzdalskiej – ze względu na odmienne warunki geograficzne i skład etniczny – wykształcił się ustrój społeczno-polityczny znacząco odbiegający od tego, który panował w ziemi kijowskiej³⁴. Mimo że Zalesie weszło w skład państwa ruskiego już w X w., to jednak przez długi czas wyraźnie postrzegano odrębność tego terytorium.

Zalesie stanowiło dzielnicę, która była przekazywana synom seniorów kijowskich. Władali nią bowiem Wsiewołod Jarosławowicz, Włodzimierz Monomach, Mściśław Władimirowicz i Jerzy Dołgoruki³⁵.

Termin „Zalesie” na określenie obszaru międzyrzecza Oki i Wołgi był używany na przestrzeni trzech stuleci. Jeżeli w początkowym okresie nazwę tę identyfikowano z Rusią Włodzimiersko-Suzdalską, to w XIV i XV w. zaczęto ją utożsamiać z Rusią Moskiewską ze względu na fakt, iż centrum politycznym tego terytorium stała się Moskwa.

Po najeździe mongolskim Ruś Zaleska stała się południową osłoną Rusi przed Tatarami³⁶. Na obszary te tłumnie przybywała ludność, gdyż ziem tu było pod dostatkiem, a zniszczenia były na ogół niewielkie. Co więcej, przed atakiem wroga chroniły mieszkańców tych terenów gęste lasy, rozległe bagna i grzęzawiska. Dlatego też w okresie niewoli tatarskiej Ruś Zaleska stała się centrum życia politycznego i gospodarczego państwa ruskiego³⁷.

3. Walka polityczna w państwie ruskim na początku XI w.

Jedność państwowa Rusi nie była trwała. W XI w. książęta poszczególnych ośrodków feudalnych, takich jak Nowogród, Połock, Czernihów czy Wołyń, umocnili swój aparat władzy i korzystając z pomocy miejscowych feudałów, zaczęli traktować swe księstwa jako posiadłości dziedziczne. Pod względem gospodarczym nie byli oni już praktycznie zależni od Kijowa, dlatego też zależność polityczna od centrum państwa ruskiego coraz bardziej ciążyła książętom rządzącym w poszczególnych częściach kraju.

34 Б.Д. Греков, *Очерки истории СССР. IX–XIII вв. Период феодализма. IX–XV вв.*, ч. I, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1953, s. 321.

35 *Ibidem*, s. 320–326.

36 L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1986, s. 43.

37 *Ibidem*.

Pierwsze oznaki kruszenia się jedności państwa staroruskiego wystąpiły na krótko przed śmiercią Włodzimierza Światosławowicza. Wówczas to jego syn Jarosław, rządzący Nowogrodem – za sprawą nacisku bojarów nowogrodzkich dążących do oddzielenia się od Kijowa – zaprzestał płacenia daniny wielkiemu księciu kijowskiemu³⁸.

W sytuacji zaostrej się walki politycznej i ciągłych zamieszek feudalnych książęta zaczęli poszukiwać sposobów umocnienia swej władzy. Od końca XI w. celowi temu zaczęły służyć zjazdy, na których panujący w poszczególnych dzielnicach książęta rozstrzygali najważniejsze spory państwowe. Na zjeździe w Lubeczu w 1097 r. został przyjęty nowy system polityczny. Na mocy postanowień podjętych podczas tego zjazdu każdy książę miał odtąd władać dziedzicznie swoją ojcowizną³⁹.

W celu uciszenia wzburzonych mas w XII w. tron kijowski zajął osadzony przez możnowładców książę perejaśławski Włodzimierz Monomach. Władca ten prowadził politykę umacniania władzy wielkoksiążęcej. Władał on swoją dzielnicą perejaśławską oraz dzielnicą rostowsko-suzdalską, a oprócz tego Kijowem. Jego władzy poddany został także Nowogród i część ziem położonych w południowo-zachodniej części państwa.

Włodzimierz Monomach był nie tylko światłym i odważnym władcą, ale także znakomitym pisarzem. W jego *Pouczeniu* odnaleźć można idealny obraz księcia, władcy feudalnego, nieustraszonego zdobywcy i mądrego człowieka:

Na wojnę wyszedłszy, nie leńcie się; ani w picu, ani w jedzeniu nie dogadzajcie sobie, ani w spaniu; i czaty sami rozstawiajcie, i w nocy, rozstawiwszy ze wszystkich stron ochronę, koło wojów kładźcie się, a wstawajcie wcześniej; a oręża nie zdejmujcie z siebie naprędce, nie rozejrzawszy się z lenistwa, znienacka wszak człowiek ginie. Kłamstwa strzeżcie się, i pijaństwa, i wszeteczeństwa, bowiem przez to dusza gnije i ciało. Kędykolwiek byście przechodzili w pochodach po swych ziemiach, nie dajcie szkody czynić pachołkom ani swoim, ani cudzym, ni w siołach, ni w zbożach, aby was nie przeklinano. Którędy zaś pójdziecie, i gdzie staniecie, napójcie, nakarmcie ubogiego, i nade wszystko uczcie gościa, skądkolwiek do was przyszedł, czy prosty, czy znakomity, czy poseł; jeśli nie możesz darem, to uczcijcie jadem i piciem: ci bowiem, przechodząc, rozślawia człowieka po wszystkich ziemiach, bądź dobrze, bądź źle. Chorego nawiedźcie, umarłego odprowadźcie, jako że wszyscy śmiertelni jesteśmy. I człowieka nie mijajcie, nie powitawszy, dobre słowo jemu dajcie. Żony swoje kochajcie, lecz nie dajcie im nad sobą władzy. A oto ci najważniejsze: bojaźń Bożą miejcie nade wszystko⁴⁰.

Poruszał on palące kwestie owych czasów, jak np. konieczność ugruntowania silnej władzy książęcej oraz położenia kresu najazdom koczowników na ziemie ruskie.

W literaturze podkreśla się, iż prawdziwa władza książęca na ziemiach północno-wschodniej Rusi rozpoczęła się właśnie od czasów panowania Włodzimierza

38 Por. В.О. Ключевский, *Боярская Дума Древней Руси. Добрые люди Древней Руси*, Ладомир, Москва 1994.

39 Więcej zob. w: Д.Н. Александров, С.А. Мельников, С.В. Алексеев, *Очерки по истории княжеской власти и соправительства на Руси в IX–XV вв.*, Академия Естественных наук РФ, Москва 1995.

40 *Pouczenie Włodzimierza Monomacha*. Zob. *Kroniki staroruskie*, s. 159.

Monomacha⁴¹. Tereny te rozwinęły się gospodarczo w ciągu wielu lat jego rządów. Włodzimierz Monomach, będąc księciem perejasławskim, władał również udziałem rostowskim. W tym czasie powstały takie grody jak Włodzimierz nad Kłajmą i Perejasław (Zaleski)⁴².

Włodzimierz Monomach starał się podporządkować sobie także inne ziemie, w tym mińską i wołyńską. Mimo podjętych przez niego starań proces rozdrobnienia Rusi postępował nieprzerwanie. Ostatecznie w połowie XII w. państwo ruskie rozpadło się na kilka odrębnych, w pewnym stopniu samodzielnych księstw.

4. Księstwo rostowsko-suzdalskie

Po rozpadzie państwa kijowskiego na jego terytorium powstało w XI–XII w. kilkanaście wielkich księstw. Były nimi księstwa: włodzimiersko-suzdalskie, nazywane początkowo księstwem rostowsko-suzdalskim, halicko-wołyńskie, połocko-mińskie, smoleńskie, turowsko-pińskie, kijowskie, czernihowskie, perejasławskie, tmutarakańskie, muromskie i rizańskie oraz republiki feudalne: Nowogród i Połock⁴³. Spośród tych księstw największe znaczenie zaczęło mieć księstwo rostowsko-suzdalskie, a następnie księstwo włodzimiersko-suzdalskie, stanowiące zasadniczą część późniejszej Wielkorosji.

Księstwo rostowsko-suzdalskie wywarło ogromny wpływ na rozwój ziem północno-wschodniej Rusi. Powstało ono w XII w. nad Kłajmą – rzeką przepływającą przez rozległą, żyzną równinę⁴⁴. Ziemie tego księstwa, położone na północny wschód od ziemi kijowskiej, były pokryte gęstymi lasami, w których żyło mnóstwo zwierzyny, a w przepływających przez jego terytorium rzekach znajdowało się bogactwo różnorodnych gatunków ryb.

Księstwo rostowsko-suzdalskie miało dogodne położenie, gdyż znajdowało się ono w międzyrzeczu Wołgi i Oki. Tu, od samego początku istnienia państwa staroruskiego, żyła ludność słowiańska, o czym wspomina kronikarz, wzmiankując, że w X w. na ziemiach tych znajduje się miasto słowiańskie Rostów⁴⁵.

Powstanie tego ważnego ośrodka miejskiego, a także drugiego starego miasta słowiańskiego, jakim był Suzdał, wiąże się z zasiedleniem tych terenów przez plemię Wiatyczów. Na obszary, na których w późniejszym okresie powstało księstwo

41 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 168.

42 *Ibidem*.

43 Por. Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.

44 Por. Ю.А. Лимонов, *Владими́ро-Сузда́льская Русь: очерки социально-политической истории*, Наука, Ленинград 1987.

45 Por. О.М. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.*, Издательство МГУ, Москва 1977.

rostowsko-suzdalskie, przybyło także smoleńskie plemię Krywiczów i nowogrodzich Słowian. W sąsiedztwie z Wiatyczami mieszkali Merianie, Wejsowie i Mordwini. Zajmowali się oni myślistwem i bartnictwem, a także zbieractwem i rolnictwem⁴⁶.

W XII w. książęta, bojarowie i władze kościelne w księstwie rostowsko-suzdalskim zajęli ziemie zasiedlone przez Słowian i rdzenne ludy zamieszkujące te tereny⁴⁷. W tym czasie na ziemi suzdalskiej powstały liczne wsie i osady (słobody) należące do panów feudalnych, książąt, bojarów i władz kościelnych. Ludność zamieszkująca terytorium międzyrzecza Oki i Wołgi – w celu wprowadzenia poddaństwa – została ochrzczona pod przymusem.

Przesłanką umocnienia władzy książęcej w księstwie rostowsko-suzdalskim były większe, nabyte we wcześniejszym czasie posiadłości książęce oraz miasta, które powstały dzięki rozwojowi rzemiosła na tych terenach. Te duże ośrodki miejskie prowadziły ożywiony handel ze Wschodem, spławiając towary Wołgą, oraz z Europą Zachodnią, wykorzystując w tym celu rzeki łączące księstwo rostowsko-suzdalskie z Morzem Bałtyckim.

Ziemia rostowsko-suzdalska oddzieliła się od Kijowa jednocześnie z innymi ziemiami ruskimi, co miało miejsce w latach 1132–1135 w czasie panowania Jerzego Dołgorukiego – jednego z młodszych synów Włodzimierza Monomacha⁴⁸.

Książę Jerzy otrzymał swój przydomek Dołgorukiego – jak podkreśla B. Rybakow – za swój nieustanny pociąg do odległych cudzych włości⁴⁹. Jego polityka zewnętrzna była zorientowana w trzech zasadniczych kierunkach, a mianowicie wojny z Bułgarią nadwołżańską – konkurentem handlowym państwa ruskiego, nacisku dyplomatycznego i wojskowego na Nowogród, a także wojen o Kijów, które to wyczerpujące działania zbrojne wypełniły ostatnie dziewięć lat jego panowania⁵⁰.

Jerzy Dołgoruki jako pierwszy spośród książąt suzdalskich usiłował zdobyć władzę nad całym terytorium państwa ruskiego. W czasie jego rządów wpływy księstwa rostowsko-suzdalskiego obejmowały Riazan, Murom i Nowogród Wielki. Jerzy Dołgoruki zawarł także trwały sojusz z księstwem halickim. Chcąc skupić w swym ręku władzę nad całym terytorium Rusi, dążył on wytrwale do zdobycia tronu kijowskiego, w czym pomogło mu jego wojsko, które zajęło z rozkazu księcia stolicę. Mieszkańcy Kijowa zostali zmuszeni do uznania władzy Jerzego Dołgorukiego.

46 Więcej zob. w: Л.Н. Гумилев, *От Руси до России: очерки этнической истории*, Айрис-пресс, Москва 2006.

47 Kronika wzmiankuje, że władze kościelne gnębiły miejscową ludność. Wyjątkowym okrucieństwem zapisał się na kartach historii biskup rostowski Teodor, o którym kronika głosi: „Wiele ucierpieli przez niego ludzie, stracili swe sioła, oręż i konie, innych zaś obarczał pracą, więził i grabił”. Praktyka ta była często stosowana i na innych terytoriach państwa ruskiego. Por. Я.Н. Шапов, *Государство и церковь Древней Руси, X–XIII вв.*, Наука, Москва 1989; Я.Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI–XIV вв.*, Наука, Москва 1972.

48 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 168.

49 *Ibidem*.

50 *Ibidem*.

W połowie XII w. księstwo rostowsko-suzdalskie przeżywało okres ożywienia gospodarczego. W tym czasie powstały nowe miasta – Włodzimierz nad Kłazmą, Perejasław Zaleski, Zwenigorod, Jurjew Polsk, Dmitrow i inne. Wówczas to rozwinęło się także rolnictwo i nastąpiła intensyfikacja wymiany handlowej.

5. Andrzej Bogolubski i rozkwit Włodzimierza nad Kłazmą

Następcą Jerzego Dołgorukiego był jego syn – książę Andrzej Bogolubski (1157–1174). W czasie jego panowania ziemia rostowsko-suzdalska wzrosła w jeszcze większą potęgę⁵¹. Jak podkreśla B. Rybakow, był on prawdziwym gospodarzem Rusi północno-wschodniej⁵².

Książę Andrzej podporządkował swej władzy sąsiednich książąt i uczynił z nich swych wasali. Jego wojska – wspólnie z wojskami innych książąt, jego sojuszników – wzięły szturmem Kijów, który po pogromie w 1169 r. zaczął chylić się ku upadkowi. Kolejnym krokiem, jaki podjął Andrzej Bogolubski w celu podporządkowania sobie sąsiadującego terytorium, było wyprawienie wojska w celu opanowania Nowogrodu. Nowogrodzianie odparli jednak atak armii suzdalskiej, która musiała zawrócić spod Nowogrodu, ponosząc w tej walce ogromne straty. Jednakże na tym nie zakończyły się jego starania o podporządkowanie sobie tego miasta. Ponieważ Nowogród żywił się zbożem pochodzącym z ziemi suzdalskiej, książę zaprzestał jego dostarczania mieszkańcom tego miasta, zmuszając ich tym samym do uległości⁵³.

Stolicą swego księstwa uczynił Andrzej Bogolubski miasto suzdalskie Włodzimierz, które szybko rozwinęło się gospodarczo i rozkwitło kulturowo.

W latach 1158–1164 powstała potężna linia obronna rozrastającego się miasta. Potężnymi wałami ziemnymi i ciosanymi z bierwion ścianami i basztami opasano *posad*⁵⁴ od strony wschodniej oraz część książęcą od strony zachodniej. Na głównych

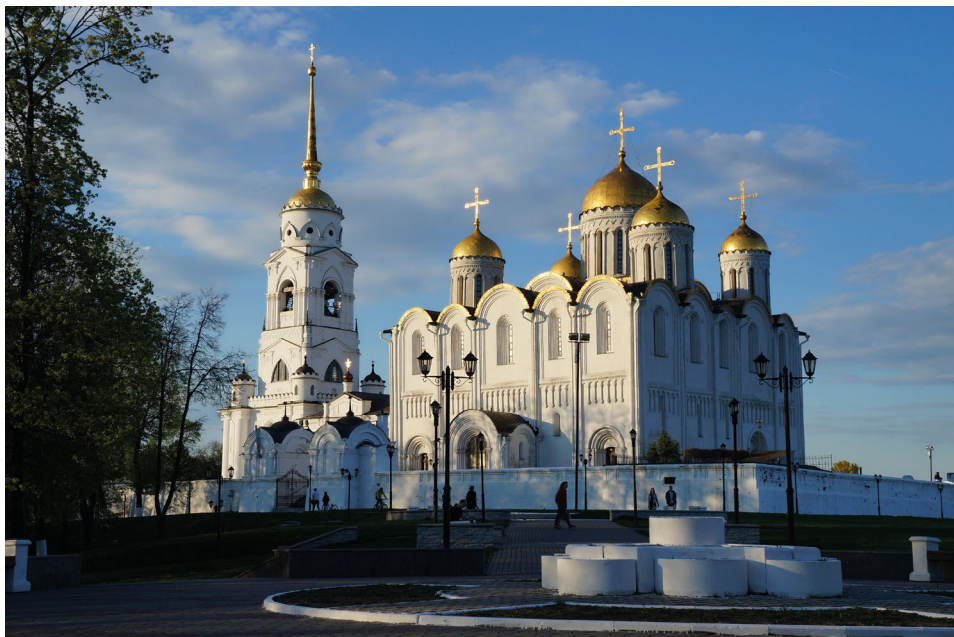
51 Por. А.Ю. Карпов, *Андрей Боголюбский*, Молодая гвардия, Москва 2020.

52 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 169.

53 Więcej zob. w: О.В. Мартышин, *Вольный Новгород: общественно-политический строй и право феодальной республики*, Российское право, Москва 1992; В.Г. Смирнов, *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007.

54 Termin *posad* oznaczał początkowo osiedle pod zamkiem. *Posad*, czyli podgrodzie, był jedną z dwóch części miasta staroruskiego. Jego część centralna zwana była najpierw *dietińcem*, zaś od XIV w. – *kremlem*. „Właściwy” gród był otoczony murem i stanowił siedzibę księcia i jego urzędników. Natomiast *posad* był zazwyczaj otoczony wałem ziemnym i rowem, rzadko kiedy był obwarowany. Podgrodzie zamieszkiwała ludność rzemieślnicza i kupiecka. Zob. П.П. Смирнов, *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века*, т. I, Академия наук СССР, Москва–Ленинград 1947–1948, s. 102.

drogach przy wjeździe do miasta wzniesione zostały kamienne bramy forteczne – Złote i Srebrne Wrota. W centralnej części Włodzimierza, na wzniesieniu nad urwistym brzegiem Kłazmy, powstał wielki sobór miejski (zob. ilustracja 5.1), a na zamku książęcym, obok Złotych Wrot – pałacowa cerkiew Spasa.

Ilustracja 5.1. Włodzimierz nad Kłazmą. Sobór Uspieński

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ансамбль_Успенского_собора._Владимир._2.jpg (dostęp: 4.08.2025).

Kronikarz tak oto opisał inwestycje w stolicy, poczynione przez Andrzeja Bogolubskiego:

Kniaź Andrzej gród był Włodzimierz obwarował, do niego też Bramę Złotą przybudował, a drugą srebrem pokrył, nadto cerkiew murowaną wznosił, soborową, Świętej Bogurodzicy, przecudną wielce, i wszelkimi ozdobami rozlicznymi ze złota i srebra ozdobił ją, i 5 kopuł jej pozłocił, drzwi też cerkiewne, troje, złotem przystroił. I kamieniem drogim, i perłami cennymi upiększył ją, i mnogimi świecznikami złotymi i srebrnymi cerkiew oświetlił, a ambonę złotem i srebrem pokrył. I liturgicznych naczyń, i wszelkich ozdób cerkiewnych, upiękuszonych złotem i kamieniem drogim i perłami wielkimi, bez liku było, i 3 cyboria olbrzymie, które czystym złotem i kamieniem drogim ozdobił. Przeto wszystkimi ozdobami i wyposażeniem podobna była do budowli Salomonowej świętej świątych, i w Bogolubowie, i we Włodzimierzu grodzie⁵⁵.

⁵⁵ *Kroniki staroruskie*, s. 209.

Włodzimierz nad Kłazmą przekształcił się w jedną z najpotężniejszych ruskich twierdz, a budowle z kamienia w nim wzniesione stały się zaczątkiem wspaniałego zespołu architektonicznego północnej stolicy. Ruś suzdalska z Włodzimierzem nad Kłazmą na czele stanowiła trzecie obok Kijowa i Nowogrodu najważniejsze środowisko Rusi przedmongolskiej w sferze architektury, rzeźby dekoracyjnej, a po części także malarstwa ściennego⁵⁶. W. Molé tak się o nim wypowiedział:

Środowisko to pielęgnując sztukę jako odbicie swej ideologii politycznej stwarzało swoistą syntezę podstawowych elementów bizantyjskich, a raczej kijowskich i niemniej charakterystycznych pierwiastków romańskich w architekturze, przetwarzając romańskie i kaukaskie wzory i podniety wraz z rodzimymi upodobaniami i tradycjami rodzimej rzeźby drewnianej na wskroś oryginalną ruską rzeźbę architektoniczną. W malarstwie ściennym hołdowało ono najczystszy wzorom i tradycjom konstantynopolitańskim – wyrażając się także podobnie w malarstwie starych ikon, których najwyższym wzorem była na pewno największa świętość księstwa – ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej⁵⁷.

W odległości 10 km od Włodzimierza powstała podmiejska siedziba księcia – Bogolubowo. Kronikarz tak wzmiankował o tym fakcie:

Zbudował był [on] gród murowany sobie o nazwie Bogolubowo, tak daleko, jak Wyszogród od Kijowa, tak i Bogolubowo od Włodzimierza [nad Kłazmą]. Ten prawowierny i miłujący Chrystusa książę Andrzej od najmłodszych lat Chrystusa umiłował i Przeczystą Jego Matkę, myśli bowiem i umysł przyozdobił jako komnatę krasną – duszę swą ozdobił wszelkimi dobrymi uczynkami i upodobił się do króla Salomona, jako że dom Pana Boga – cerkiew prawosławną Narodzenia Świętej Bogurodzicy pośród grodu, murowaną, w Bogolubowie zbudował i ozdobił ją bardziej niż wszystkie cerkwie na podobieństwo tej świętej świętych, którą był Salomon, król pełen mądrości, zbudował. Tako i ten książę, prawowierny Andrzej, wznosił cerkiew tę na pamięć o sobie i ozdobił ją ikonami cennymi i kamieniem drogim i wszelkimi perłami bezcennymi (...). Od blasku zaś nie sposób było patrzeć, gdyż wszystka cerkiew była złota, i przyozdobił ją naczyniami złotymi i cennymi, i powiesił [ozdobył] tak, że wszyscy przychodzący dziwowali się, wszyscy też widząc ją byli w stanie opowiedzieć o niezwykłym jej pięknie: złotem i emalią, i wszelkimi kosztownościami cerkiewnymi była ozdobiona i wszelkimi naczyniami cerkiewnymi (...), i świecznikami rozlicznymi. Wewnątrz cerkwi, od góry aż do dołu, ściany i filary około złotem i drzewi, i odrzwia cerkwi też złotem okuto. I baldachim też złotem był ozdobiony⁵⁸.

Książęcy gród został wzniesiony w miejscu, gdzie łączą się rzeki Nerla i Kłazma. Ta wspaniała budowla panowała nad największą arterią komunikacyjną, łączącą Suzdał ze szlakiem wodnym Kłazmy i Oki. Założenie tego grodu w tak ważnym punkcie miało ogromne znaczenie, gdyż sprzyjało w ten sposób umocnieniu władzy księcia włodzimierskiego.

Gród wzniesiony przez Andrzeja Bogolubskiego był za jego życia następnym po Włodzimierzem ośrodkiem politycznym jego księstwa. Niestety zamek książęcy

56 W. Molé, *Ikona ruska*, Wydawnictwo Sztuka, Warszawa 1965, s. 30. Więcej zob. w: Л.А. Лелеков, *Искусство Древней Руси и Востока*, Советский художник, Москва 1978; А.В. Муравьев, А.М. Сахаров, *Очерки истории русской культуры IX–XVII вв.*, Просвещение, Москва 1984.

57 W. Molé, *op. cit.*, s. 30–31.

58 *Kroniki staroruskie*, s. 208.

w Bogolubowie nie przetrwał do naszych czasów. Już w XII w. książę riazański Gleb ograł go doszczętnie, a następnie prawie całkowicie zburzył wszystkie jego zabudowania. Na miejscu zamku powstał w późniejszym czasie monaster Bogolubowo (zob. ilustracja 5.2).

Ilustracja 5.2. Bogolubowo – cerkiew monasteru (widok współczesny)
Źródło: Depositphotos.com/intsysd (dostęp: 4.08.2025).

Z budynków zamkowych najdłużej przetrwała cerkiew pałacowa z XII w. W 1722 r. starodawny budynek uległ zawaleniu. Ocalała jednak stojąca w pobliżu kamienna wieża, stanowiąca część dawnego zespołu pałacowego. Na miejscu pałacowej cerkwi stanął budynek monasteru. W ten sposób gród Bogolubowo znikł niemal doszczętnie z powierzchni ziemi.

Książę Andrzej Bogolubski wytrwale dążył do wzmocnienia swej władzy wewnątrz własnego księstwa. Głównym zagrożeniem jego pozycji była potęga bojarów rostowskich i suzdalskich, dlatego też odsunął ich od władzy i otoczył się ludźmi niższego pochodzenia. Popierali go ludzie z najniższej warstwy społecznej, którzy wiele ucierpieli wskutek samowoli wielkich panów feudalnych.

Bojarzy mieli wielkie znaczenie w Suzdału i Rostowie. Dookoła tych miast rozpościerały się ich posiadłości. Natomiast we Włodzimierzu i wokół niego skupiła się ludność rzemieślnicza i oddana księciu młodsza drużyna. W oparciu o młodszą drużynę i mieszczan Andrzej Bogolubski uczynił próbę połączenia w jedno państwo

poróżnionych książąt ruskich wraz z Kijowem i Nowogrodem. Jednakże brak więzi gospodarczych, społecznych i politycznych pomiędzy poszczególnymi obszarami ziemi ruskiej uniemożliwił realizację jego dalekosiężnych zamierzeń.

Usiłowania księcia Andrzeja, zmierzające do skupienia w swych rękach całej władzy i zawładnięcia bardziej rozwiniętymi terenami na obszarze państwa ruskiego, doprowadziły do starcia z wielkimi panami feudalnymi ziemi suzdalskiej. W 1174 r. bojarzy przygotowali spisek przeciwko księciu. Na jego czele stali Kucz-kowie, chcąc się w ten sposób zemścić za stracenie przez Andrzeja ich brata. Spiskowcy wdarli się do pałacu w Bogolubowie i zamordowali księcia⁵⁹.

Zabójstwo Andrzeja Bogolubskiego stało się sygnałem do powstania, które wybuchło zarówno w Bogolubowie, jak i we Włodzimierzu. Niższe warstwy ludności, krzywdzone przez służbę książęcą, skorzystały z braku władzy w mieście i srogo rozprawiły się ze swymi ciemiężycielami. Dwory sług książęcych zostały doszczętnie rozgrabione, a wielu członków służby poniosło śmierć z rąk powstańców.

6. Wzmocnienie się księstwa włodzimiersko-suzdalskiego i wzrost roli Moskwy

Po śmierci Andrzeja Bogolubskiego bojarowie rostowscy i suzdalscy postanowili uzyskać niezależność, dlatego też odmówili uznania za książąt jego braci. Mieszczanie włodzimierscy nie chcieli jednak podporządkować się bojarom, którzy uważali ich za swych chłopów poddanych. Pomocną rękę wyciągnął do nich brat Andrzeja Bogolubskiego Wsiewołod (1176–1212), który z pomocą pachołków dworskich i mieszczan rozgromił bojarów rostowskich i suzdalskich, zmuszając ich do uznania go za księcia.

Stolicą ziemi rostowsko-suzdalskiej stał się ostatecznie Włodzimierz. Od tej pory księstwo włodzimiersko-suzdalskie zaczęło określać mianem księstwa włodzimierskiego.

Wsiewołod przybrał tytuł wielkiego księcia włodzimierskiego. Od samego początku swych rządów władczo podtrzymywał swój seniorat wśród książąt ruskich. Szczególnie doświadczyli tego książęta smoleńscy, riazańscy i nowogrodzcy. Książęta smoleńscy zostali uczynieni wasalami Wsiewołoda i zmuszeni do uczestnictwa w licznych wyprawach, które organizował wielki książę włodzimierski. Znacznie cięższy los spotkał książąt riazańskich. Schwytani przez Wsiewołoda zostali oni wtrąceni przez niego do więzienia. Na ich miejsce wielki książę włodzimierski

59 Więcej zob. w: Ю.В. Кривошеев, *Гибель Андрея Боголюбского. Историческое расследование*, Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, Санкт Петербург 2003.

osadził swego syna. Gdy mieszkańcy Riazania próbowali stawiać opór, miasto zostało zniszczone i splądrowane. Więcej szczęścia mieli mieszkańcy Nowogrodu, którzy byli zmuszeni przyjąć bratanków i synów Wsiewołoda, których wysyłał on do Nowogrodzian w charakterze książąt.

Wsiewołod walczył kilkakrotnie z Bułgarami wołżańskimi. Dokonał on także spektakularnej wyprawy na stepy połowieckie. W czasie jego panowania zostały nawiązane przyjacielskie stosunki między księstwem włodzimierskim a Gruzją. Z usług mistrzów gruzińskich korzystano przy budowie soboru św. Dymitra we Włodzimierzu.

Książę Wsiewołod zyskał przydomek „Wielkie Gniazdo”, gdyż miał wielu synów. Po jego śmierci każdy z nich otrzymał osobny „udział”, tj. dzielnicę wchodzącą w skład księstwa włodzimierskiego. W późniejszym czasie dzielnice te uległy jeszcze większemu rozdrobnieniu.

Po śmierci Wsiewołoda książęta włodzimierscy kontynuowali ujarzmianie ludów zamieszkujących terytoria położone nad Oką i środkową Wołgą. Niepodległość swą długo zachowywali Mordwini. Książęta włodzimierscy prześladowali ich, napadając na mordwińskie osiedla, zabijając bydło, paląc ich domostwa i porywając mieszkańców tych ziem do niewoli. W 1221 r. syn Wsiewołoda, wielki książę Jur, zbudował u ujścia Oki do Wołgi na miejscu mordwińskiego gródka twierdzę, która otrzymała nazwę Niżni Nowogród.

W okresie od XIV do XVI w. nastąpił znaczący wzrost terytorium państwa, które zaczęto określać mianem moskiewskiego. Proces powiększania jego obszaru odbywał się od czasów panowania Iwana Kality do rządów Iwana Groźnego, skutkując wzrostem zasięgu suwerennych uprawnień tych władców.

W czasie panowania Iwana Kality i jego bezpośrednich potomków nastąpił rozwój terytorium północno-wschodniej Rusi. Materiały źródłowe wzmiankują o tym, iż w tym okresie rozwinął się zarówno obszar międzyrzecza Oki i Wołgi⁶⁰, jak również terytoria dalej położone, skupione wokół Nowogrodu i Pskowa⁶¹.

Ogromne znaczenie we wzroście roli ziem położonych w międzyrzeczu Oki i Wołgi miało przeniesienie stolicy kościelnej z Kijowa do Włodzimierza nad Kłazmą (a później do Moskwy), dokonane przez Iwana Kalitę⁶².

60 А.Н. Насонов, *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940, s. 100; Л.В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960, s. 710; А.Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 352.

61 В.А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984, s. 3.

62 Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 4, Издательство И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1842, s. 147; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 2, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959, s. 288.

W XIV w. znacząco zmniejszyło się polityczne i gospodarcze znaczenie Rusi suzdalsko-włodzimierskiej w związku z upadkiem obu tych ośrodków władzy i aktywizacją dwóch innych centrów politycznych – Tweru i Moskwy.

Istnienie Moskwy liczone jest zazwyczaj od 1147 r., kiedy to jej nazwa pojawiła się po raz pierwszy na kartach kronik ruskich. Wzmianka kronikarza o przyszłej stolicy państwa rosyjskiego pojawiła się w związku ze zdarzeniami, jakie miały miejsce w tym okresie rozdrobnienia feudalnego, kiedy prowadzona była zacięta walka o kijowski tron wielkoksiążęcy. Jerzy Dołgoruki, panujący w Suzdalu, również brał udział w tej walce, występując przeciwko swemu siostrzeńcowi Izasławowi Mściśławowiczowi kijowskiemu, mając za swych sojuszników Olegowiczów – książąt czernihowsko-siewierskich. Walka ta jednak toczyła się ze zmiennym szczęściem⁶³.

Powracając do swego księstwa z wyprawy na ziemię nowogrodzką, której mieszkańcy stanęli po stronie przeciwników Jerzego Dołgorukiego, zwrócił się on do swego sojusznika Światosława Olegowicza siewierskiego słowami: „Przyjdź do mnie, bracie, do Moskwy”⁶⁴. Tu zatem 4 kwietnia 1147 r. nastąpiło spotkanie tych książąt, mające prawdopodobnie na celu odbycie narady wojennej. Jerzy Dołgoruki wydał na cześć swego gościa wspaniałą ucztę, szczerze obdarował Światosława i jego drużynę, po czym książęta rozjechali się do swych księstw.

Z tej krótkiej wzmianki w kronice o spotkaniu dwóch książąt można wnioskować, że Moskwa istniała już wcześniej i została założona przed naradą wojenną Jerzego Dołgorukiego i Światosława Olegowicza siewierskiego. Źródła pisane nie wskazują jednak, gdzie nastąpiło ich spotkanie i gdzie odbyła się uczta, co więcej – nie zawierają one informacji co do wielkości i charakteru osady. Dlatego też trudno jest stwierdzić, czy narada książąt odbyła się w miejscu położonym u ujścia rzeki Nieglińki, gdzie znajduje się obecnie Kreml, czy też w innej okolicy. B. Rybakow opisuje następującą historię przyszłej stolicy państwa rosyjskiego w zapisem kronikarza:

Znad brzegów Protwy do Moskwy przybył najpierw syn Światosława i przywiózł Dołgorukiemu w prezencie myśliwskiego geparda, najszybsze zwierzę, przed którym nie umknie żaden jeleni. Następnie 4 kwietnia 1147 roku przyjechał do Moskwy Światosław z synem Włodzimierzem i świtą (...). Nazajutrz Jerzy wydał uroczystą ucztę: „Przykazał Giurgi wydać obiad wspaniały i oddał im cześć wielką, i Światosławowi dary mnogie darował...”. Taka jest pierwsza wzmianka o Moskwie, będącej początkowo zamkiem bojara Kuczki, w roku 1156 twierdzą nadgraniczną, w XIII w. gródkiem książęcym, a w wieku XV – stolicą potężnego państwa rosyjskiego, które cudzoziemcy nazywali Moskwą⁶⁵.

63 Рог. Н.Н. Розов, *Книга Древней Руси, XI–XIV вв.*, Книга, Москва 1977.

64 *Полное собрание русских летописей*, s. 239.

65 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 168–169.

Pewne informacje o Moskwie zawierają także legendy, które różnią się między sobą. Wszystkie one wykazują jednak zgodność co do tego, że Moskwa powstała na terenie, na którym istniały liczne osiedla⁶⁶.

W podaniach o założeniu przyszłej stolicy państwa rosyjskiego można odnaleźć rozmaite imiona założycieli Moskwy⁶⁷. Legenda głosi, iż została ona założona przez Mosocha Jafetowicza, wnuka Noego, a jej nazwa powstała w wyniku połączenia imienia Mosocha z imieniem jego żony Kawy. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że Moskwa powstała na ziemiach bogatego bojara Stefana Kuczki, o którym wzmiankował B. Rybakow. Jest to tym bardziej przekonujące, że przez długi okres cała miejscowość zwana Moskwą, leżąca w pobliżu stacji metra *Czystyje Prudy*, nosiła nazwę Pola Kuczkowa.

M.N. Tichomirow wysnuł przypuszczenie, że bojar Kuczka istniał rzeczywiście i według wszelkiego prawdopodobieństwa był jednym z możnowładców zwyciężonych przez książąt suzdalskich⁶⁸. Jego dzieci zostały zabrane na dwór książęcy. Kuczkowie należeli do organizatorów zabójstwa księcia włodzimierskiego Andrzeja Bogolubskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, dlatego też stanowisko M.N. Tichomirowa zostało uznane za przekonujące i umożliwiło ono prześledzenie losów tej niewielkiej początkowo osady w kontekście wydarzeń historycznych mających miejsce w owym okresie.

Moskwa leżała na granicy pomiędzy ziemią suzdalską a czernihowską. Książę Jerzy otoczył ją drewnianym obwarowaniem i uczynił z niej twierdzę. Stopniowo przeradzała się ona w silny ośrodek miejski, gdyż Jerzy Dołgoruki był najsilniejszym z ówczesnych książąt ruskich. Wzrost potęgi Moskwy był związany z sukcesami, jakie odnosił ten książę. Prowadził on bowiem pomyślne wojny z Bułgarami nadwołżańskimi, podporządkował swym wpływom Nowogród i – co znamienne – udało mu się zdobyć Kijów. Jerzy Dołgoruki na trwałe zapisał się na kartach historii państwa ruskiego. Zmarł jako książę kijowski, dając początek nowej rosyjskiej stolicy – Moskwie, która stała się stolicą samodzielnego księstwa w 1283 r.⁶⁹

66 Рог. М.А. Салминой, *Повести о начале Москвы*, Наука, Москва–Ленинград 1964.

67 И.Д. Беляев, *Сказания о начале Москвы*, „Русский вестник” 1868, т. LXXIV, № 3, s. 1–26; С.К. Шамбинаго, *Повести о начале Москвы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1936, т. 3, s. 59–98; М.Н. Тихомиров, *Сказания о начале Москвы*, „Исторические записки” 1950, т. 32, s. 233–241.

68 М.Н. Тихомиров, *Древняя Москва. XII–XV вв.*, МГУ, Москва 1947, s. 14.

69 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 49.

7. Walka książąt ruskich o przyłączenie do Rusi Bułgarii nadwołżańskiej

Końcowy etap dziejów państwa Bułgarów wołżańskich należy rozpatrywać w ścisłym związku z procesem zjednoczenia ziem ruskich pod władzą książąt moskiewskich. Umocnienie ich pozycji wymagało zniszczenia niepodległości państwa bułgarskiego.

W połowie XIV w. granica ziem ruskich wzdłuż Wołgi przebiegała na zachód od rzeki Wietługi. Stało się to przyczyną dążeń książąt ruskich o włączenie Środkowego Powołża do ich systemu feudalnego. W 1370 r. książę suzdalski Dymitr Konstantynowicz wysłał swe wojska przeciwko księciu bułgarskiemu Osanowi. Ruś osadziła na tronie bułgarskim swego protegowanego, skłaniając go do uczestnictwa w walkach wewnętrznych państwa ruskiego.

Książę Dymitr Konstantynowicz rywalizował z księciem moskiewskim. Na początku okresu panowania Dymitra Dońskiego udało się księciu suzdalskiemu na krótko otrzymać jarłyk⁷⁰ na wielkie księstwo włodzimierskie, od dwóch pokoleń pozostający w domu moskiewskim⁷¹. Miało to miejsce w okresie faktycznej regencji metropolity Aleksego. Wykorzystując walki w Ordzie, Dymitr Doński otrzymał jarłyk od Mamaja i bezzwłocznie wyegzekwował uzyskane pełnomocnictwo, wypędzając Dymitra Konstantynowicza z terytorium włodzimierskiego. Kompromis między tymi dwoma książętami udało się uzyskać poprzez oddanie Dymitrowi Konstantynowiczowi Nowogrodu Niżnego⁷².

Wagę decyzji Dymitra Dońskiego należy rozpatrywać na tle roli, jaką wielkie księstwo włodzimierskie odgrywało w systemie polityki tatarskiej. Stanowiło ono bowiem przedmiot rozgrywek między Twerem a Moskwą. Rozgrywki te dawały Ordzie sposobność ingerowania w sprawy ruskie i uniemożliwiania ustanowienia hegemonii państwa ruskiego w międzyrzeczu Oki i Wołgi.

Kompromis, zawarty za cenę oddania Dymitrowi Konstantynowiczowi Niżnego Nowogrodu, stwarzał warunki integracji Rusi wokół Moskwy. Mogło się to dokonać za sprawą uzależnienia od Moskwy Nowogrodu Wielkiego, zdominowania Tweru oraz Riazania, które – chcąc zachować suwerenność – na własną rękę szukały porozumienia z Ordą.

70 Pod tym pojęciem w wąskim znaczeniu rozumiany był akt nadania władztwa udzielnym książętom ruskim, zaś w szerszym znaczeniu termin ten oznaczał każdy dokument wystawiony przez kancelarię chanów Złotej Ordy, stanowiący najczęściej polecenie lub rozkaz. Zob. А.П. Григорьев, *Обращение в золотоордынских ярлыках XIII–XIV вв.*, „Ученые записки Ленинградского государственного университета” 1980, № 403, s. 165–180.

71 *Полное собрание русских летописей*, т. 18, s. 100. Por. И.М. Миргалеев, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Алма-Лит, Казань 2003.

72 *Полное собрание русских летописей*, т. 18, s. 102.

Już pod koniec panowania Dymitra Dońskiego, sprawującego swe rządy w latach 1359–1389, znaczna część ziem ruskich podlegała Moskwie. Wielki książę moskiewski rozszerzył swe wpływy na większą część Rusi północno-wschodniej. Za jego rządów terytorium moskiewskie zostało powiększone o Włodzimierz oraz ziemie na Zawołżu, w dorzeczu Kłajmy i Oki. W ten sposób stworzone zostały podstawy do zjednoczenia obszarów stanowiących w przyszłości terytorium przyszłego potężnego państwa moskiewskiego. To zjednoczenie Rusi wokół Moskwy odbywało się wśród zaciętych walk i wielu książąt, którzy utracili w nich swe dziedzictwa, łączyło się z przeciwnikami Moskwy⁷³. W tej walce brał udział i książę bułgarski.

W 1423 r. Wasyl I przekazał tron moskiewski swemu synowi Wasylowi II, który w późniejszym czasie otrzymał przydomek „Ślepy”. To właśnie za czasów jego rządów podbita została Bułgaria wołżańska. Stało się to w 1431 r., kiedy Wasyl II wysłał swe wojska pod wodzą Fiodora Dawidowicza Piestrego na Bułgarów nadwołżańskich, który podbił i podporządkował sobie całą ich ziemię.

Klęska Bułgarii wołżańskiej w 1431 r. i upadek miasta Bułgar stały się bodźcem do zwiększenia roli i znaczenia Kazania. Początkowo miasto to przyjęło nazwę Nowy Bułgar, która miała wskazywać na kontynuację kultury Bułgarii nadwołżańskiej.

73 Więcej zob. w: Л.В. Черепнин, *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1950; B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.

Zakończenie

Wołga jest najdłuższą europejską rzeką, przepływającą przez terytorium Rosji. Pokonuje ona tereny od Wyżyny Wałdajskiej poprzez Wyżynę Nadwołżańską i Wysokie Zawołże i kończy swój bieg w Morzu Kaspijskim – największym reliktowym jeziorze na świecie. Wołga prowadzi swe wody przez obszar 14 podmiotów Federacji Rosyjskiej, a jej bieg został silnie zmieniony poprzez budowę licznych kaskad i zbiorników wodnych.

W kształtowaniu form Wyżyny Nadwołżańskiej zasadniczą rolę odegrały czynniki tektoniczne. O powstaniu tej wyżyny jako całości zdecydowało ogólne wyniesienie tego terenu. Dla obszaru Wyżyny Nadwołżańskiej charakterystyczne jest występowanie głęboko wciętych dolin i wąwozów. Ich ukształtowanie w dużym stopniu zależy od skał, z których zbudowany jest otaczający je teren. Na obszarze tym dominują osady kredowe oraz osady z dolnego trzeciorzędu. Wyjątek stanowi północna część tej wyżyny, która zbudowana jest ze skał pochodzących z górnego permu, w niektórych miejscach przykrytych tworami jurajskimi. Starsze warstwy na obszarze Wyżyny Nadwołżańskiej odsłonięte są w miejscach wypiętrzeń tektonicznych.

W obrębie Wyżyny Nadwołżańskiej wydzielone zostały dwie strefy geomorfologiczne, a mianowicie strefa wysokiego prawego brzegu Wołgi oraz strefa zachodniego zbocza tej wyżyny. Pierwsza z wymienionych stref jest bardzo silnie rozczłonkowana głębokimi dolinami i wąwozami, zaś druga posiada szersze i bardziej dojrzałe doliny rzeczne.

Wysokie Zawołże charakteryzuje się występowaniem wielkich form tektonicznych, takich jak wały i kopuły, oraz głębokich i szerokich dolin. Na obszarze tym istnieją liczne tereny krasowe, zbudowane przeważnie ze skał permskich, na które składają się margle, piaskowce i wapienie.

Na obszarze Wysokiego Zawołża ukształtował się potężny systemat Kamy i jej licznych wielkich dopływów – Wiatki, Biełoj, Ufy i innych rzek. W obrębie jego terytorium doskonale widoczne jest erozyjne działanie rzek. Mają one bowiem szerokie doliny z rozległymi tarasami. Działy wodne na obszarze Wysokiego Zawołża przebiegają szczytami wałów, które są silnie rozczłonkowane przez doliny i wąwozy.

Począwszy od VII–VI w. p.n.e., wśród plemion zamieszkujących obszary Dolnego Powołża zaczęła kształtować się swoista kultura koczowniców. Te półkoczownicze i koczownicze plemiona były w późniejszym czasie znane pod nazwą Sauromatów,

a następnie Sarmatów. Plemiona sarmackie pozostawiły olbrzymią liczbę pochówków kurhanowych, które odkryto zarówno na stepach Powołża, jak i na całym północnym terytorium położonym nad Morzem Kaspijskim.

Dzieje plemion zamieszkujących obszary między Wołgą a Oką oraz dorzecze Kamy w I tysiącleciu p.n.e. zostały opisane przez Herodota. Według jego przekazów w tej części strefy leśnej mieszkali Budynowie, Tyssageci i Jirkowie. Herodot dowodził, że ludy te różniły się stylem życia od Scytów i Sauromatów, gdyż głównym ich zajęciem było myślistwo. Dzięki temu członkowie tych plemion pozyskiwali zarówno pożywienie, jak i futra służące im za odzież. Historyk grecki podkreślił także, że Jirkowie polowali konno z pomocą psów. Jednakże ludność zamieszkująca obszary położone między Wołgą a Oką i w dorzeczu Kamy nie ograniczała się tylko do tych plemion, o których wspomina historyk grecki. Przytoczone przez niego nazwy dotyczą prawdopodobnie tylko południowej grupy plemion, które były bezpośrednimi sąsiadami Scytów i Sauromatów.

Poznanie procesów rozwoju licznych ludów zamieszkujących obszary położone nad Wołgą w najdawniejszych czasach było możliwe za sprawą przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań archeologicznych na miejscach ich dawnych osiedli i cmentarzysk. Badania takie zrealizowały liczne ekspedycje naukowe realizowane od lat 40. XX w.

Przeprowadzone badania wykopaliskowe na terenie Powołża odsłoniły karty bogatej historii ludów zamieszkujących te ziemie od najdawniejszych czasów. Ludy te stworzyły własną, odrębną kulturę i wniosły znaczący wkład w rozwój gospodarczy i społeczny terytoriów położonych nad Wołgą.

Badania archeologiczne zrealizowane na terenie Powołża umożliwiły odtworzenie różnych etapów historii plemion zamieszkujących te obszary. Naukowcy ustalili nie tylko okres pojawienia się człowieka nad Środkową Wołgą, ale także uzyskali cenne materiały pozwalające prześledzić dzieje pierwotnego społeczeństwa, osiadłego nad brzegami tej rzeki. Archeologowie określili granice bytowania poszczególnych plemion osiadłych na rozległych terenach położonych nad Wołgą oraz prześledzili rozwój stosunków społecznych ludności zamieszkującej te tereny.

Słowianie, sąsiadujący od południowego zachodu z plemionami ugrofińskimi, w ciągu I tysiąclecia p.n.e. przenieśli się na terytorium zajęte przez plemiona fińskie. Spowodowało to z kolei przesunięcie się niektórych plemion ugrofińskich. W wyniku procesów zachodzących w tym okresie ukształtowały się trzy zasadnicze grupy kulturowe. Pierwsza z nich, która wykształciła się na terenach międzyrzecza Oki i Wołgi, została określona mianem djakonowskiej. Potomkami plemion tej kultury archeologicznej były plemiona Meriów i Muromów. Druga grupa dotyczy ludów zajmujących terytorium położone na południowy wschód od Oki. Plemiona te stworzyły kulturę gorodecką, a ich potomkami są dzisiejsi Mordwini.

Na terenach położonych między Oką a Wołgą rozpowszechniła się produkcja żelaza. Rudę żelazną topiono w glinianych naczyniach ustawionych pośrodku odkrytych ognisk. Ten sposób wytopu żelaza był praktykowany w okresie od IX do

VIII w. p.n.e. i stanowi początkowe stadium rozwoju hutnictwa na tych obszarach. W okresie późniejszym pojawiły się piece, które umożliwiły rozwój odlewnictwa i kowalstwa na tych terenach. Ludność zamieszkująca terytorium dorzecza Wołgi i Oki oraz dorzecze Kamy utrzymywała stosunki z północnymi krajami nadbałtyckimi, z Zachodnią Syberią, Północnym Kaukazem oraz z plemionami scytyjskimi i sarmackimi.

Na terenach położonych nad Kamą od zamierzchłych czasów istniała swoista i wysoko rozwinięta kultura, stworzona przez dalekich przodków dzisiejszych Udmurtów i Komi-Permiaków, określona mianem kultury ananijskiej. Kultura ta wzięła swą nazwę od cmentarzyska znajdującego się pod wsią Ananino, na którym prowadzone były prace wykopaliskowe mające na celu odsłonięcie zabytków związanych z najdawniejszymi mieszkańcami terenów nad Kamą. Kultura ananijska została stworzona na podwalinach poprzedzającej ją kultury epoki brązu, powstałej za sprawą miejscowych plemion, przybyłych na tereny Środkowego Powołża i na obszary nad Kamą.

Plemiona ananijskie zajmowały się rolnictwem i hodowlą wszystkich zwierząt domowych, które występowały na obszarze dzisiejszej Rosji. Dużą rolę w ich gospodarce odgrywało także łowiectwo i rybołówstwo. Ananijscy posiadali stosunkowo niewielkie kawałki ziemi pod uprawę zbóż, dlatego też potrzeby rolnictwa decydowały o wyborze miejsca pod ich osiedla. Podstawą egzystencji tych plemion była więc gospodarka kompleksowa, umożliwiająca przetrwanie także w okresie długich i śnieżnych zim.

U Udmurtów, którzy ukształtowali swą tożsamość na terenach znajdujących się w międzyrzeczu Kamy i Wiatki, odnaleźć można wiele tradycji związanych z kulturą ananijską. Udmurtowie jeszcze w XIX w. budowali swe pomieszczenia mieszkalne i zabudowania gospodarcze, bazując na konstrukcjach odzwierciedlających ananijski ustrój rodowy. Dawne wierzenia religijne przetrwały w ich podaniach, a motywy ornamentacyjne można odnaleźć w udmurckim stroju ludowym. Tradycje okresu ananijskiego – choć w znacznie mniejszym stopniu – przetrwały także u Komi-Permiaków.

Prace ekspedycji kujbyszewskiej naświetliły dzieje państwa Bułgarów nadwołżańskich i umożliwiły prześledzenie procesów gospodarczych, społecznych i kulturowych, jakie zachodziły na terytorium stworzonego przez nich państwa.

W toku szeroko zakrojonych prac wykopaliskowych pozyskano cenne materiały umożliwiające ustalenie okresu, w którym Bułgarzy przybyli na tereny położone nad Wołgą znad Morza Azowskiego. Materiały te pozwoliły także prześledzić ich rolę w kształtowaniu państwa oraz w procesach politycznych, jakie miały miejsce w owym okresie na obszarach Powołża.

Dawne miasto Bułgar istniało dość długo, zmieniało swój charakter i ulegało zniszczeniom całkowicie przekształcającym jego charakter. Dlatego też badanie jego rozplanowania było dla archeologów dość trudnym zadaniem. Już w początkowym okresie swego istnienia miasto to zostało zburzone przez Mongołów w 1236 r. Do ponownego zburzenia Bułgaru doszło w 1361 r. w związku z najściem wojsk Bułak-Timura.

Dzieje ziem nadwołżańskich są nierozzerwalnie związane z procesem zmian, jakie miały miejsce w państwie ruskim, a zwłaszcza z przemianami, jakie nastąpiły w XI i XII w., związanymi z rozbięciem dzielnicowym Rusi Kijowskiej.

W rezultacie wojen feudalnych, które były toczone do połowy XV w., powstał szereg księstw, z których największe wpływy miały księstwo włodzimiersko-suzdalskie, halicko-wołyńskie, kijowskie oraz republika nowogrodzka. Mniejszą rolę odgrywały takie księstwa, które zaistniały na mapie byłego państwa staroruskiego, jak czernihowskie, riazańskie, smoleńskie, perejasławskie, muromskie, połockie i pińsko-turowskie. W późniejszym okresie, tj. w XIII w., ukształtowały się takie księstwa, jak twerskie, halickie, niżnonowogrodzkie, kostromskie, uglickie, biełozierskie, jarosławskie i moskiewskie. W związku ze wzrostem roli księstwa włodzimiersko-suzdalskiego znacząco podupadło znaczenie księstwa kijowskiego.

Prawdziwym gospodarzem Rusi północno-wschodniej był syn Jerzego Dołgorukiego – książę Andrzej Bogolubski. Jeszcze za życia ojca, gdy ten zajmował tron kijowski, naruszył on jego wolę i udał się do ziemi suzdalskiej, gdzie prawdopodobnie został zaproszony przez miejscowe bojarstwo. Po śmierci Jerzego Dołgorukiego księciem obwołano Andrzeja Bogolubskiego. Rostow i Suzdał, będące starodawnymi ośrodkami bojarskimi, pragnęły bowiem – tak jak inne ziemie – mieć własnego księcia, by w ten sposób powstrzymać wyznaczanie książąt niezwiązanych z interesami swej ziemi.

Andrzej Bogolubski swą stolicą uczynił Włodzimierz nad Kłazmą, a rezydencją – okazały murowany zamek w Bogolubowie, znajdujący się niedaleko Włodzimierza. Kontynuował on politykę Włodzimierza Monomacha, wiążąc swe interesy z ziemią rostowsko-suzdalską. W okresie jego rządów nastąpiła centralizacja władzy, co odbyło się za sprawą zmniejszenia wpływów kuzynów książęcych i bojarów. Po śmierci Andrzeja Bogolubskiego dwa główne miasta – Rostow i Suzdał – przejęły wymyślony przez bojarów kijowskich system książęcego duumwiratu, zapraszając tam dwóch kuzynów Andrzeja – drugorzędnych i mających mały wpływ na rządy w księstwie rostowsko-suzdalskim książąt.

W czasie rządów księcia Andrzeja Włodzimierz nad Kłazmą stał się wielkim ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym. Jego mieszkańcy przyjęli brata Andrzeja – Michała Jurjewicza, co spowodowało niezadowolenie Rostowa. Miasto rozkwitało dalej w czasie sprawowania władzy przez Wsiewołoda „Wielkie Gniazdo”. Jego silne rządy umożliwiły rozkwit księstwa włodzimierskiego, które stało się jednym z większych europejskich państw feudalnych. Księstwo włodzimiersko-suzdalskie odegrało znaczącą rolę w rozwoju Rosji, gdyż stanowiło załazek przyszłego państwa moskiewskiego, które pojawiło się na arenie dziejowej w XV w.

Bibliografia

Literatura w języku polskim

- Anisimow J., *Historia Rosji. Od Ruryka do Putina. Ludzie, daty, wydarzenia*, Wydawnictwo Inicjał, Warszawa 2017.
- Avakian A.B., *Problematyka zaporowych zbiorników wodnych*, „Przegląd Geograficzny” 1998, t. LXX, z. 1–2.
- Babiński Z., *Wpływ zapór na procesy korytowe rzek aluwialnych*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2002.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Bogomołow G.W., *Udział geologii i hydrogeologii w dziele przeobrażenia przyrody w ZSRR*, „Przegląd Geologiczny” 1953, nr 1.
- Bohdziewicz P., *Pagórki Bara w delcie Wołgi*, „Przegląd Geograficzny” 1969, t. XLI, z. 3.
- Brzozowska Z.A., Leszka M.J., *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Ciepielowski A., *Podstawy gospodarowania wodą*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 1999.
- Depczyński W., Szamowski A., *Budowle i zbiorniki wodne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1999.
- Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Grekow B., *Ruś Kijowska*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.
- Grekow B., *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1951.
- Grekow B., Jakubowski A., *Złota Orda i jej upadek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.
- Gumilow L., *Od Rusi do Rosji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996.
- Gumilow L., *Śladami cywilizacji wielkiego stepu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1973.
- Gwoździecki N.A., Żukowa W.K., *Fizycznogeograficzna regionalizacja europejskiej części ZSRR*, [w:] *Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej. Materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Polskie Towarzystwo Geograficzne w dniach 16–24 września 1966 r.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Herodot, *Dzieje*, Czytelnik, Warszawa 2011.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo państwa kijowskiego (koniec X – początek XIII w.)*, [w:] M. Jakóbiec (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.

- Janowski A., *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich w Szczecinie, Szczecin 2015.
- Jasienica P., *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965.
- Jaworowska B., Szuster A., Utrysko B., *Hydraulika i hydrologia*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1990.
- Jończyk Ł., *Rola Ruryka i ludów skandynawskich w powstaniu Rusi Kijowskiej*, „Pisma Humanistyczne” 2010, nr 7.
- Kołodziejczyk A., *Rola zwierząt litoralnych w produkcji i przekształceniu detrytus*, „Wiadomości Ekologiczne” 1980, t. XXVI, z. 3.
- Kondracki J., *Fizycznogeograficzna regionalizacja Europy Wschodniej w układzie dziesiętnym*, „Przegląd Geograficzny” 1995, t. LXVII, z. 3–4.
- Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Lambor J., *Hydrologia inżynierska*, Arkady, Warszawa 1971.
- Majewski W., *Woda w inżynierii środowiska*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2017.
- Marszałek A., *Słowianie Wschodni*, Bellona, Warszawa 2024.
- Michałowski S., Plutecki J., *Energetyka wodna*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1975.
- Mikulski Z., *Gospodarka wodna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Molé W., *Ikona ruska*, Wydawnictwo Sztuka, Warszawa 1965.
- Nestor, *Powieść doroczna*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, Akademia Umiejętności, Komisja Historyczna, Lwów 1864.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Pipes R., *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Podhorodecki L., *Kulikowe Pole 1380*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1986.
- Rostkowski G., *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3 (92).
- Rybak J.I., *Z badań nad osadami dennymi jezior*, „Ekologia Polska” 1969, t. XV, z. 1.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Skowroński A., *Utrzymanie dynamicznej równowagi ekosystemów Ziemi (przyrodnicze i antropogeniczne mechanizmy)*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2004, t. 2.
- Słota H., *Zarządzanie systemami gospodarki wodnej*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Warszawa 1997.
- Smirnow A., *Scytowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Szuster A., Utrysko B., *Hydraulika i podstawy hydromechaniki*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1986.
- Tabaczyński S., Marciniak A., Cyngot D., Zalewska A., *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012.
- Walicki A., *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

- Weiner J., *Życie i ewolucja biosfery. Podręcznik ekologii ogólnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009.
- Zarychta S., *Wzrost znaczenia strategicznego Morza Kaspijskiego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2008, R II.
- Zienkiewicz L., *Morza ZSRR, ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.

Literatura w języku rosyjskim

- Абрамова З.А., *Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии*, Наука, Москва–Ленинград 1966.
- Абрамова З.А., *Разведки палеолита на Средней Волге в 1954 году*, [w:] М.Х. Валкин (red.), *Краеведческие записки*, Ульяновский областной краеведческий музей им. И.А. Гончарова, Ульяновск 1958.
- Алабин П.В., *Ананьинский могильник (близь города Елабуги)*, „Вестник Императорского Русского Географического Общества” 1860, ч. 29.
- Александров Д.Н., Мельников С.А., Алексеев С.В., *Очерки по истории княжеской власти и самоуправления на Руси в IX–XV вв.*, Академия Естественных наук РФ, Москва 1995.
- Александрова М.В., *Стратиграфическое положение культурного слоя мустьерской стоянки Сухая Мечетка как основание геологической датировки и палеогеографической реконструкции*, [w:] А.А. Величко, И.П. Герасимов (red.), *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене*, Наука, Москва 1974.
- Арсланов Л.Ш., Казаков Е.П., Корепанов К.И., *Финны, угры и самодийцы в Восточном Закамье (III в. до н. э. – XIV в. н. э.). Опыт археолого-топонимического изучения этнокультурной истории региона*, Издательство Елабужского Института, Елабуга 1993.
- Артамонов М.И., *История хазар*, Лань, Санкт-Петербург 2001.
- Астайкин А.А., *Монголы и русские: первая кровь. Битва на Калке. Попытка реконструкции*, „Родина” 1993, № 7.
- Астахов В.И., Свенсен Й.И., *Покровная формация финального плейстоцена на крайнем северо-востоке Европейской России*, „Региональная геология и металлогения” 2011, № 47.
- Ашихмина Л.И., *Генезис ананьинской культуры в Среднем Прикамье*, Коми филиал Академии наук СССР, Сыктывкар 1985.
- Ашихмина Л.И., Васкул И.О., *Памятники ананьинской культурно-исторической общности*, [w:] Э.А. Савельева (red.), *Археология Республики Коми*, ДиК, Москва 1997.
- Бадер О.Н., *Городища Ветлуги и Унжи*, [w:] В.Н. Чернецов (red.), *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1951.

- Бадер О.Н., *Ранний палеолит Урала и Поволжья*, „Ученые записки Пермского университета” 1955, т. VII, Вып. 2.
- Баранов В.С., Бадеев Д.Ю., Коваль В.Ю., *Исследования остатков монументальной постройки к юго-западу от Соборной мечети в Болгаре*, „Поволжская археология” 2012, № 1.
- Барсов Н.П., *Материалы для историко-географического словаря России*, Типография А. Сыркина, Вильна 1865.
- Барсов Н.П., *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Типография К. Ковалевского, Варшава 1885.
- Башкиров А.С., *Памятники болгаро-татарской культуры на Волге*, Татполиграф, Казань 1928.
- Башкиров А.С., *Экспедиция по изучению болгарско-татарской культуры летом 1928 года: краткие отчетные сведения*, [w:] П.Е. Корнилов (red.), *Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР*, Академический центр НКП ТССР, Казань 1929.
- Беляев И.Д., *Сказания о начале Москвы*, „Русский вестник” 1868, т. LXXIV, № 3.
- Борзенкова И.И., Борисова О.К., Жильцова Е.Л., *Холодный эпизод около 8200 лет назад в Северной Европе: анализ эмпирических данных и возможных причин*, „Лед и снег” 2017, т. 57, № 1.
- Борисова О.К., *Ландшафтно-климатические условия в центральной части Восточно-Европейской равнины в последние 22 тысячи лет (реконструкция по палеоботаническим данным)*, „Водные ресурсы” 2021, т. 48, № 6.
- Бугров Д.Г., Ситдииков А.Г., *Музей болгарской цивилизации*, „Поволжская археология” 2013, № 4 (6).
- Бурдин Е.А., *Гидростроительство в России: от самарского Волгостроя к Большой Волге (1930–1980 гг.)*, УлГПУ, Ульяновск 2010.
- Бурдин Е.А., *Историографический обзор проблемы сооружения гидротехнических объектов в России*, „Вестник Ульяновского государственного педагогического университета” 2011, Вып. 7, т. 2.
- Бурдин Е.А., *История гидротехнического строительства в Поволжье (XVI–XX вв.)*, УлГПУ, Ульяновск 2013.
- Бурдин Е.А., *История строительства Куйбышевского гидроузла: достижения, издержки и последствия*, УлГПУ, Ульяновск 2009.
- Бурдин Е.А., *Подготовка ложа Куйбышевского водохранилища в Ульяновской области к затоплению (1952–1955 гг.)*, „Краеведческие записки” 2008, Вып. 14.
- Бутаков Г.П., Галимова М.Ш., Мозжерин В.И., *Геолого-геоморфологические условия и палеогеография палеолитических памятников правобережья Средней Волги*, [w:] П.Н. Старостин (red.), *Памятники первобытной эпохи в Волго-Камье*, Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Казань 1988.
- Бухарицин П.И., *Гидрология реки Волги*, АГТУ, Астрахань 2004.
- Валеев Р.М., *Торговля и торговые пути Среднего Поволжья и Приуралья в эпоху Средневековья (IX – начало XV вв.)*, Издательство Казанского университета, Казань 2007.
- Валеева Д.К., *Искусство волжских болгар периода Золотой Орды (XIII–XV вв.)*, Фикер, Казань 2003.

- Валк С.Н., *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949.
- Ванчиков В.В., *Памятники ананьинского времени бассейна р. Вятки*, [w:] В.А. Кананин (red.), *Проблемы этногенеза финно-угорских народов Приуралья*, УдмГУ, Ижевск 1992.
- Васильев Ю.М., *Антропоген Южного Заволжья*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.
- Васкул И.О., *Культурные связи населения Европейского Северо-Востока с Зауральем и Западной Сибирью в ананьинское время*, „Историческая демография” 2012, № 2 (10).
- Величко А.А., Фаустова М.А., *Проблемы обоснования максимальной границы позднелейстоценового оледенения на Севере Евразии*, [w:] А.А.Величко, И.И. Спасская, Н.А. Хотинский (red.), *Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене*, Наука, Москва 1982.
- Величко А.А., Бердников В.В., Нечаев В.П., *Реконструкции зоны многолетней мерзлоты и этапов её развития. Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет*, Наука, Москва 1982.
- Верещагин Н.К., *Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР*, [w:] Н.К. Верещагин (red.), *Материалы по фауне антропогена СССР*, Наука, Ленинград 1971.
- Верещагин Н.К., Колбутов А.Д., *Остатки животных на мустьерской стоянке под Сталинградом и стратиграфическое положение палеолитического слоя*, „Труды ЗИН Академии наук СССР” 1957, т. XXII.
- Вернадский Г.В., *Древняя Русь*, Аграф, Тверь 1997.
- Вечтомов А.Д., *Периодизация и локальные группы памятников ананьинской культуры Среднего Прикамья*, [w:] В.А. Оборин (red.), *Труды IV Уральского археологического совещания*, ПГУ, Пермь 1967.
- Владыкин В.Е., *Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов*, Удмуртия, Ижевск 1994.
- Водный режим рек России и сопредельных территорий. Карта для высшей школы. Масштаб 1:8 000 000*, Роскартография, Новосибирск 2001.
- Водясов Е.В., Гусев А.В., *Древнейшие свидетельства освоения человеком железа в Нижнем Приобье (по материалам раскопок Усть-Полуя в 2010–2012 гг.)*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2016, № 4 (35).
- Воеводский М.В., *Краткая характеристика керамики городищ Ветлуги и Унжи*, [w:] В.Н. Чернецов (red.), *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1951.
- Володина Е.Е., Бенгтссон Л., Лыкосов В.Н., *Параметризация процессов теплового переноса в снежном покрове для моделирования сезонных вариаций гидрологического цикла суши*, „Метеорология и гидрология” 2000, № 5.
- Воробьёв В.М., *Волоковые пути на Главном водоразделе Русской равнины*, Славянский мир, Тверь 2007.
- Газимзянов И.Р., Хохлов А.А., *Антропологический состав населения Среднего Поволжья переходного периода от поздней бронзы к раннежелезному веку*, „Филология и культура” 2012, № 2 (28).

- Галкина Е.С., *Юго-Восточная Европа в представлении арабских географов IX в., „Восток (Orient)”* 2005, № 3.
- Гафаров Р.А., *Вопросы тектоники фундамента севера Восточно-Европейской платформы, „Геотектоника”* 1966, № 4.
- Гвоздецкий Н.А., *Физико-географическое районирование СССР (характеристика региональных единиц)*, Издательство Московского университета, Москва 1968.
- Гвоздецкий Н.А., Мильков Ф.Н., *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР*, Мысль, Москва 1976.
- Генинг В.Ф., *Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры (пьяноборская эпоха III в. до н.э. – II в. н.э.)*, Наука, Москва 1988.
- Герасимов М.М., *Восстановление лица по черепу. Современный и ископаемый человек*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1955.
- Герасимов М.М., *Люди каменного века*, Наука, Москва 1964.
- Герасимов М.М., *Основы восстановления лица по черепу*, Советская наука, Москва 1949.
- Геродот, *История*, Академический проект, Москва 2014.
- Голдина Р.Д., *Древняя и средневековая история удмуртского народа*, УдГУ, Ижевск 2004.
- Горбаренко А.В., Варенцова Н.А., Киреева М.Б., *Трансформация стока весеннего половодья и паводков в бассейне Верхней Волги под влиянием климатических изменений, „Водное хозяйство России: проблемы, технологии, управление”* 2021, № 4.
- Горелиц О.В., *Характеристика уровня режима дельты Волги в период, „Водные ресурсы”* 1994, т. 21, № 4.
- Городцов В.А., *Дневники (1928–1944)*, ИД Триумф принт, Москва 2014.
- Горюнова Е.И., *Этническая история Волго-Окского междуречья*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.
- Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”*, НИА-Природа, Москва 2019.
- Граков Б.Н., *Пережитки матриархата у сарматов, „Вестник Древней истории”* 1947, № 3.
- Греков Б.Д., *Киевская Русь*, Политиздат, Ленинград 1953.
- Греков Б.Д., *Очерки истории СССР. IX–XIII вв. Период феодализма. IX–XV вв.*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1953.
- Греков Б.Д., *Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства*, Воениздат, Москва 1946.
- Греков И.Б., Шамагонов Ф.Ф., *Мир истории: русские земли в XIII–XV вв.*, Молодая гвардия, Москва 1988.
- Григорьев А.П., *Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений, „Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки”* 1983, Вып. 7.
- Григорьев А.П., *Обращение в золотоордынских ярлыках XIII–XIV вв.*, „Ученые записки Ленинградского государственного университета” 1980, № 403.
- Грищенко М.Н., *Краткое сообщение о геологических условиях залегания новой палеолитической стоянки в районе Сталинграда, „Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода”* 1953, № 18.
- Губайдуллин А.М., *Исследования в центральной части Болгарского городища („дом ремесленника”), „Поволжская археология”* 2013, № 3 (5).

- Губайдуллин А.М., *Фортификация городищ Волжской Булгарии*, Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Казань 2002.
- Гумилев Л.Н., *Древняя Русь и Великая степь*, Айрис-пресс, Москва 2007.
- Гумилев Л.Н., *От Руси до России: очерки этнической истории*, Айрис-пресс, Москва 2006.
- Гуревич А.В., *Анализ и оценка многолетних изменений основных гидрометеорологических характеристик на Валдае*, „Гидросфера: опасные процессы и явления” 2020, Вып. 3, № 1.
- Гуцалов С.Ю., *Кочевники Южного Приуралья в системе культур скифского времени Восточной Европы: общее и особенное*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007.
- Гуцалов С.Ю., *Погребальные памятники кочевой элиты Южного Приуралья середины I тыс. до н. э.*, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2007, № 2.
- Давлетшин Г.М., *Волжская Булгария: духовная культура. Домонгольский период. X – начало XIII вв.*, Таткнигоиздат, Казань 1990.
- Данилевский И.Н., *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, Логос, Москва 2000.
- Данилевский И.Н., *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Аспект-Пресс, Москва 1998.
- Двинских С.А., Китаев А.Б., Михайлов А.В., *Наводнения в бассейне Камы и мероприятия инженерной защиты по предотвращению их негативных последствий на при мере города Кунгур*, „Водное хозяйство России” 2010, № 3.
- Деревягин Ю.В., *Памятники эпохи бронзы в Саратовском Заволжье*, „Краткие сообщения Института археологии” 1973, Вып. 134.
- Добрынин Б.Ф., *Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ*, Учпедгиз Москва 1953.
- Евстигнеев В.М., Иванов В.В., Шенберг Н.В., *Особенности сезонной неравномерности распределения стока воды рек европейской территории России*, „Проблемы гидрологии и гидроэкологии” 2004, Вып. 2.
- Евстигнеев Ю.А., *Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности)*, Астерион, Санкт-Петербург 2010.
- Евтюхова О.Н., *К вопросу о погребальном обряде абашевской культуры*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 97.
- Евтюхова О.Н., *К истории изучения абашевской культуры*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 97.
- Егерев В.В., *Архитектура города Болгара*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1958, № 61.
- Емельянов М.А., *Самарская лука и Жигули*, Куйбышевское книжное издательство, Куйбышев 1955.
- Енуков В.В., *Псковские и смоленские длинные курганы (по данным погребального обряда)*, „Советская археология” 1992, № 1.
- Енуков В.В., *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам)*, Археологическое Агентство Экспериментального творческого центра Мосгорисполкома, Курский ордена „Знак Почета” государственный университет, Москва 1990.

- Ефименко П.П., *Средне-Волжская экспедиция 1926–1927 гг. Работы палеоэтнологического отряда в Чувашской Республике*, „Сообщения Государственной академии истории материальной культуры” 1929, Вып. II.
- Ефименко П.П., Третьяков П.Н., *Абашевская культура в Поволжье*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 97.
- Жучкевич В.А., Лавринович М.В., *Физическая география материков и океанов*, Издательство „Университетское”, Москва 1986.
- Завьялов В.И., Розанова Л.С., Терехова Н.Н., *История кузнечного ремесла финно-угорских народов Поволжья и Предуралья. К проблеме этнокультурных взаимодействий*, Знак, Москва 2009.
- Зайцев В.М., *Валдай. У истоков великих рек*, ИПЦ СПГУТД, Санкт-Петербург 2009.
- Замятнин С.Н., *Сталинградская палеолитическая стоянка*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии” 1961, № 82.
- Збруева А.В., *Из работ Куйбышевской экспедиции*, „Краткие сообщения Института археологии” 1941, т. X.
- Збруева А.В., *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1952.
- Зиняков Н.М., *Черная металлургия и кузнечное ремесло Западной Сибири*, Кузбасвуиздат, Кемерово 1997.
- Зоненшайн Л.П., Кузьмин М.И., Натапов Л.М., *Тектоника литосферных плит территории СССР*, Недра, Москва 1990.
- Иванова А.В., Розенберг Г.С., Саксонов С.В., *Опыт количественного анализа флористического разнообразия и флористической структуры Самарской Луки*, „Экология” 2006, № 5.
- Казанцев Ю.В., *Структурная геология Предуральяского прогиба*, Наука, Москва 1984.
- Калинин Н.Ф., Смирнов А.П., *Реконструкция болгарской бани*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1946, Вып. XIII.
- Калинин Н.Ф., Халиков А.Х., *Итоги археологических работ за 1945–1962 гг. (экспедиции на территории Татарской АССР)*, Таткнигоиздат, Казань 1964.
- Калуцков В.Н., *География России*, Юрайт, Москва 2025.
- Камалетдинов М.А., *Покровные структуры Урала*, Наука, Москва 1974.
- Карамзин Н.М., *История государства Российского*, Издательство И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1842.
- Карамзин Н.М., *История государства Российского*, Наука, Москва 1989.
- Карамзин Н.М., *Предания веков: сказания, легенды, рассказы*, Правда, Москва 1988.
- Карпов А.Ю., *Андрей Боголюбский*, Молодая гвардия, Москва 2020.
- Качалова Н.К., *О локальных различиях в лесостепной срубной культуре*, „Археологический сборник Государственного Эрмитажа” 1977, Вып. 18.
- Клепиков В.М., *Формирование раннесарматской культуры в Нижнем Поволжье*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007.
- Ключевский В.О., *Боярская Дума Древней Руси. Добрые люди Древней Руси*, Ладомир, Москва 1994.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., *Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*, Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург 2004.

- Коган В.М., *История дома Рюриковичей*, Бельведер, Санкт-Петербург 1993.
- Коган В.М., Домбровский-Шалагин В.И., *Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод*, Паритет, Санкт-Петербург 2004.
- Колев Ю.И., *Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье*, [w:] Ю.И. Колев (red.), *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*, СНЦ РАН, Самара 2000.
- Комлев А.М., *Исследования речного стока. Избранные труды*, Издательство Пермского университета, Пермь 2006.
- Копп М.Л., *Мобилистическая неотектоника платформ Юго-Восточной Европы*, Наука, Москва 2004.
- Коренюк С.Н., *К вопросу о датировке начального этапа ананьинской культуры Волго-Камья*, „Известия Самарского научного центра РАН” 2009, т. 11, Вып. 2.
- Коренюк С.Н., Мельничук А.Ф., Перескоков М.Л., *Современное состояние проблем изучения среднего и позднего этапов ананьинской культуры в Прикамье*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014.
- Косарев М.Ф., *Древняя история Западной Сибири: человек и природная среда*, Наука, Москва 1991.
- Косменко М.Г., *Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье*, „Советская Археология” 1972, № 3.
- Костенко Н.П., Макарова Н.В., Корчуганова Н.И., *Выражение в рельефе складчатых и разрывных деформаций. Структурно-геоморфологическое дешифрирование аэрофотоснимков, космических снимков и топографических карт*, Издательство МГУ, Москва 1999.
- Краснов Ю.А., *Оборонительные сооружения города Болгара*, [w:] Г.А. Федоров-Давыдов (red.), *Город Болгар. Очерки истории и культуры*, Наука, Москва 1987.
- Кривошеев Ю.В., *Гибель Андрея Боголюбского. Историческое расследование*, Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, Санкт-Петербург 2003.
- Крижевская Л.Я., *Среднее Поволжье, Волго-Камье, Приуралье*, [w:] С.В. Ошибкина (red.), *Неолит Северной Евразии*, Наука, Москва 1996.
- Кудинов К.А., *Локальные особенности климата в районе Жигулевского заповедника по данным метеорологических наблюдений за 25 лет (1974–98 гг.)*, „Самарская Лука: Бюллетень” 2001, № 11.
- Кузьмин А.Г., *Начальные этапы древнерусского летописания*, МГУ, Москва 1977.
- Кузьмина Е.Е., *Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности*, ПринТА, Актобе 2008.
- Кузьмина О.В., *Абашевская культура в Самарском Поволжье*, [w:] Ю.И. Колев, А.Е. Мамонов, М.А. Турецкий (red.), *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*, СНЦ РАН, Самара 2000.
- Кузьминых С.В., *Археологическое изучение ананьинского мира в XX веке: основные достижения и проблемы*, [w:] Р.Д. Голдина (red.), *Российская археология: достижения XX и перспективы XXI веков*, УдмГУ, Ижевск 2000.
- Кузьминых С.В., *Евразийская металлургическая провинция и цветная металлообработка раннего железного века: проблема соотношения*, [w:] И.Б. Васильев

- (red.), *Археологические культуры и культурно-исторические общности Большого Урала*, УрГУ, Екатеринбург 1993.
- Кузьминых С.В., *Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке: медь и бронза*, Наука, Москва 1983.
- Кузьминых С.В., *О некоторых дискуссионных проблемах бронзового века Среднего Поволжья (в связи с работами 70–90-х гг. XX в.), [w:] Е.П. Казаков (red.), Вопросы древней истории Волго-Камья*, Мастер-Лайн, Казань 2001.
- Кузьминых С.В., *Преданьянская металлообработка Волго-Камья, [w:] Г.Б. Зданович (red.), Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*, БГУ-ЧГУ, Челябинск 1983.
- Кузьминых С.В., Агапов С.А., *Медистые песчаники Приуралья и их использование в древности, [w:] В.Д. Викторова (red.), Становление и развитие производящего хозяйства на Урале*, УрО Академии наук СССР, Свердловск 1989.
- Кузьминых С.В., Белозёрова И.В., *Русская археология на переломе эпох: В.А. Городцов в 1920-е годы, [w:] А.С. Вдовин, И.В. Тункина (red.), Евразийский археолого-историографический сборник*, СПбФ АРАН, Красноярск 2012.
- Кузьминых С.В., Чижевский А.А., *Введение в археологию ананьинской культурно-исторической области: северо-восток Европы в финале бронзового и раннем железном веках, „Археология евразийских степей”* 2017, № 3.
- Кузьминых С.В., Чижевский А.А., *Хронология раннего периода ананьинской культурно-исторической области, „Поволжская археология”* 2014, № 3.
- Кузьминых С.В., Марков В.Н., Соловьев Б.С., *Некоторые дискуссионные проблемы археологии позднего бронзового и раннего железного веков Среднего Поволжья, [w:] Ю.Г. Екимов (red.), Проблемы взаимодействия населения лесной и лесостепной зон Восточноевропейского региона в эпоху бронзы и раннего железа*, ТОКМ, Тула 1993.
- Кучкин В.А., *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984.
- Лавров С.А., Калюжный И.Л., *Влияние климатических изменений на сток весеннего половодья и факторы его формирования в бассейне Волги, „Водное хозяйство России”* 2016, № 6.
- Лебедева Е.Ю., *Археоботаника и изучение земледелия эпохи бронзы в Восточной Европе, [w:] М.В. Добровольская (red.), OPUS: междисциплинарные исследования в археологии*, Институт археологии РАН, Москва 2005.
- Лебединский В.И., *Вулканическая корона Великой равнины*, Наука, Москва 1973.
- Лелеков Л.А., *Искусство Древней Руси и Востока*, Советский художник, Москва 1978.
- Леонов М.Г., *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ, „Геотектоника”* 1993, № 5.
- Лимонов Ю.А., *Владими́ро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории*, Наука, Ленинград 1987.
- Лихачев Д.С., *Памятники литературы Древней Руси: начало русской литературы: XI – начало XII века*, Художественная литература, Москва 1978.
- Лихачев Д.С., *Рукописное наследие Древней Руси*, Наука, Ленинград 1980.
- Лопатин В.А., *Срубные поселения степного Волго-Уралья*, Издательство Саратовского университета, Саратов 2002.

- Мавродин В.В., *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*, Высшая школа, Москва 1971.
- Малов Н.М., *Василий Алексеевич Городцов и археология Нижнего Поволжья. К 150-летию со дня рождения исследователя*, „Известия СГУ” 2010, Вып. 2.
- Марков В.Н., *Ананьинская проблема: некоторые итоги и задачи ее решения*, [w:] П.Н. Старостин (red.), *Памятники древней истории Волго-Камья*, ИЯЛИ, Казань 1994.
- Марков В.Н., *Нижнее Прикамье в ананьинскую эпоху: об этнокультурных компонентах ананьинской общности*, ИИ АН РТ, Казань 2007.
- Мартышин О.В., *Вольный Новгород: общественно-политический строй и право феодальной республики*, Российское право, Москва 1992.
- Мельничук А.Ф., Кореньюк С.Н., Майстренко Д.А., Перескоков М.Л., *Верхнее Прикамье в гляденовское время*, [w:] И.О. Васкул (red.), *Переходные эпохи в археологии: материалы Всероссийской археологической конференции с международным участием „XIX Уральское археологическое совещание”*, ИЯЛИ КНЦ РАН, Сыктывкар 2013.
- Миргалеев И.М., *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Алма-Лит, Казань 2003.
- Митряков А.Е., Черных Е.М., *Вятские древности начала железного века: полтора столетия после открытия культуры „костеносных городищ”*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014.
- Михайлов В.Н., *Загадки Каспийского моря*, „Соросовский образовательный журнал” 2000, т. 6, № 4.
- Морозов А.Ф., *Глубинное строение и геодинамика Южного Урала (проект Уралсейс)*, ГЕРС, Тверь 2001.
- Мохов И.И., Семенов В.А., Хон В.Ч., *Оценки возможных региональных изменений гидрологического режима в XXI веке на основе глобальных климатических моделей*, „Физика атмосферы и океана” 2003, т. 39, № 2.
- Мошкова М.Г., *Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры*, Наука, Москва 1974.
- Муравьев А.В., Сахаров А.М., *Очерки истории русской культуры IX–XVII вв.*, Просвещение, Москва 1984.
- Мыськов Е.П., Ремизов С.О., *Сухая Мечетка*, [w:] А.С. Скрипкин (red.), *Археологическая энциклопедия Волгоградской области*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2016.
- Насонов А.Н., *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940.
- Насонов А.Н., *Русская земля и образование территории древнерусского государства*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1951.
- Национальный Атлас России. Природа. Экология*, Роскартография, Москва 2007.
- Никитин В.В., *Медно-каменный век Марийского края (середина III – начала II тысячелетия до н.э.)*, МарНИИ, Йошкар-Ола 1991.
- Никитина Т.Б., *История Марийского края в I тыс. н.э. (по материалам могильников)*, МарГУ, Йошкар-Ола 1999.

- Новенко Е.Ю., *Изменения растительности и климата Центральной и Восточной Европы в позднем плейстоцене и голоцене в межледниковые и переходные этапы климатических макроциклов*, ГЕОС, Москва 2016.
- Новиков А.В., *Историческая интерпретация материалов с гребенчато-шнуровой и шнуровой керамикой раннего железного века Костромского Поволжья*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского” 2015, № 1.
- Новиков А.В., *Комплексы гребенчато-шнуровой и шнуровой керамики РЖВ поселения Ватажка*, [w:] С.В. Кузьминых, А.А. Чижевский (red.), *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*, Отечество, Казань 2014.
- Обыденнов М.Ф., *Археологические культуры конца бронзового века Прикамья*, БЭК, Уфа 1998.
- Останина Т.И., *Население Среднего Прикамья в III–V вв.*, УдМНИИЯЛ, Ижевск 1997.
- Павлов А.П., *Ископаемый человек эпохи мамонта в восточной России и ископаемые люди Западной Европы*, „Труды Антропологического института” 1925, Вып. 1.
- Паничкина М.З., *О работах по изучению палеолита на Волге*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1953, Вып. L.
- Паничкина М.З., *Разведки палеолита на Средней Волге*, „Советская Археология” 1953, т. XVIII.
- Перхавко В.Б., Сухарев Ю.В., *Воители Руси IX–XIII вв.*, Вече, Москва 2006.
- Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П., *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1968.
- Петров А.Н., *Удмуртский этнос: проблемы ментальности*, Удмуртия, Ижевск 2002.
- Полин С.В., *Хронология раннесарматской прохоровской культуры*, [w:] С.В. Полин (red.), *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*, Наукова думка, Киев 1987.
- Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Лаврентьевская и Троицкая летописи, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1846.
- Полонский В.Ф., Михайлов В.Н., Кирьянов С.В., *Устьевая область Волги: гидролого-морфологические процессы, режим загрязняющих веществ и валияние колебаний уровня Каспийского моря*, ГЕОС, Москва 1998.
- Праслов Н.Д., *Ранний палеолит Русской равнины и Крыма*, Наука, Москва 1984.
- Праслов Н.Д., Кузнецова Л.В., *Палеолитическое поселение Сухая Мечетка (по материалам раскопок С.Н. Замятнина)*, Невская книжная типография, Санкт-Петербург 2020.
- Пресняков А.Е., *Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории*. Киевская Русь, Наука, Москва 1993.
- Пресняков А.Е., *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920.
- Проект Русского географического общества „Волга – главная улица России”, Русское географическое общество, Институт географии РАН, Москва 2012.
- Пучков В.Н., *Геология Урала и Предуралья (актуальные вопросы стратиграфии, тектоники, геодинамики и металлогении)*, Дизайн Полиграф Сервис, Уфа 2010.
- Рабинович М.Г., *Поселения*, [w:] А.В. Арциховский (red.), *Очерки русской культуры XIII–XV веков*, ч. 1, *Материальная культура*, Издательство МГУ, Москва 1969.

- Раевский Д.С., *Мир скифской культуры*, Языки славянских культур, Москва 2006.
- Раковская Э.М., *Физическая география России*, Издательский центр Академия, Москва 2013.
- Рапов О.М., *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.*, Издательство МГУ, Москва 1977.
- Рафикова Я.В., *Парные захоронения срубно-алакульской контактной зоны Южного Зауралья*, „Вестник Челябинского государственного университета” 2008, № 18 (119).
- Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1952.
- Ремизов С.О., *Исследования памятников палеолита и мезолита в бассейне Волги на территории Волгоградской области*, „Записки Института истории материальной культуры РАН” 2019, № 20.
- Розов Н.Н., *Книга Древней Руси, XI–XIV вв.*, Книга, Москва 1977.
- Руденко К.А., *Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура*, Школа, Казань 2007.
- Руденко К.А., *История археологического изучения Волжской Булгарии (X – начало XIII в.)*, Республиканский центр мониторинга качества образования, Казань 2014.
- Рухин Л.Б., *Основы литологии*, Недра, Ленинград 1969.
- Рухина Е.В., *Литология ледниковых отложений*, Недра, Ленинград 1973.
- Рыбаков Б.А., *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
- Рыбаков Б.А., *Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре)*, „Советская этнография” 1947, № 6–7.
- Рыбаков Б.А., *Спорные вопросы образования Киевской Руси*, „Вопросы истории” 1960, № 9.
- Салминой М.А., *Повести о начале Москвы*, Наука, Москва–Ленинград 1964.
- Седов В.В., *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
- Седов В.В., *Длинные курганы кривичей*, Наука, Москва 1974.
- Седов В.В., *Происхождение и ранняя история славян*, Наука, Москва 1979.
- Седов В.В., *Славяне в раннем средневековье*, Институт археологии РАН, Москва 1995.
- Седов В.В., *У истоков восточнославянской государственности*, УРСС, Москва 1999.
- Сергеева Н.Д., Пучков В.Н., Карасева Т.В., *Верхний протерозой (рифей и венд) Волго-Уральской области в параметрических и глубоких скважинах*, Книга-Принт, Уфа 2021.
- Скрипкин А.С., *История Волгоградского края от каменного века до Золотой Орды*, Издатель, Волгоград 2008.
- Скрипкин А.С., *Проблемы хронологии сарматской культуры и ее исторический аспект*, [w:] А.С. Скрипкин (red.), *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС*, Наука, Суздаль 1987.
- Скрипкин А.С., *Сарматы*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2017.
- Смирнов А.П., Мерперт Н.Я., *Введение*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1954, № 42.
- Смирнов В.Г., *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007.
- Смирнов К.Ф., *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*, Наука, Москва 1964.

- Смирнов П.П., *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века*, т. I, Академия наук СССР, Москва–Ленинград 1947–1948.
- Смолин В.Ф., *По развалинам древнего Булгара: спутник экскурсанта. Обзор развалин древнего города*, Госиздат ТССР, Казань 1926.
- Соколов В.Б., *Строение земной коры Урала*, „Геотектоника” 1992, № 5.
- Сокольский А.Ф., *Каспийское море. О влиянии экологических изменений на разнообразие и биопродуктивность*, Полиграфком, Астрахань 2009.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959.
- Спиридонов А.И., *Геоморфологическое картографирование*, Недра, Москва 1974.
- Степаненко В.М., Лыкосов В.Н., *Численное моделирование процессов тепловлагопереноса в системе водоем – грунт*, „Метеорология и гидрология” 2005, № 3.
- Стоколос В.С., *Культуры эпохи раннего металла Северного Приуралья*, Наука, Москва 1988.
- Таврин И.Ф., Халевин Н.И., *Геофизические модели земной коры Урала*, „Геотектоника” 1990, № 3.
- Тихомиров М.Н., *Древняя Москва. XII-XV вв.*, МГУ, Москва 1947.
- Тихомиров М.Н., *Россия в XVI столетии*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.
- Тихомиров М.Н., *Сказания о начале Москвы*, „Исторические записки” 1950, т. 32.
- Тихомиров Д.П., *Исторические исследования о генеалогии князей: Рязанских, Муромских, Пронских, с приложением родословных росписей. Сочинение соревнователя Императорского Общества истории и древностей российских и Одесского исторического общества корреспондента Димитрия Тихомирова*, Типография С. Селивановского, Москва 1844.
- Тишков А.А., *Валдайская возвышенность как колыбель Волги*, „Известия РАН” 2023, т. 87, № 6.
- Третьяков П.Н., *Памятники древнейшей истории Чувашского Поволжья*, Государственное издательство Чувашской АССР, Чебоксары 1948.
- Фахрутдинов Р.Г., *Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория*, Таткнигоиздат, Казань 1975.
- Фахрутдинов Р.Г., *Классификация и топография булгарских городищ*, „Советская Археология” 1990, № 4.
- Фахрутдинов Р.Г., *Новые археологические памятники Волжской Булгарии в Закамской Татарии*, „Советская Археология” 1969, № 1.
- Хазанов А.М., *Очерки военного дела сарматов*, Наука, Москва 1971.
- Халиков А.Х., *Древняя история Среднего Поволжья*, Наука, Москва 1969.
- Халиков А.Х., *История изучения Билярского городища и его историческая топография*, [w:] В.В. Седов (red.), *Исследования Великого города*, Наука, Москва 1976.
- Халиков А.Х., *О столице домонгольской Булгарии*, „Советская Археология” 1973, № 3.
- Хлебникова Т.А., *Ранний Булгар*, „Советская Археология” 1975, № 2.
- Хованская О.С., *Бани города Болгара*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1954, № 42.

- Ходаревская Р.П., Судаков Г.А., Романов А.А., *Современное состояние запасов водных биологических ресурсов Каспийского бассейна*, „Вопросы рыболовства” 2007, т. 8, № 4 (32).
- Холмянская В.И., Саксонов С.В., *Государственная экологическая экспертиза технико-экономического обоснования Государственного природного национального парка „Самарская Лука” (1993 г.)*, „Самарская Лука: проблемы региональной и глобальной экологии” 2015, т. 24, № 1.
- Хузин Ф.Ш., *Археологические памятники бассейна р. Черемшан*, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии Наук Республики Татарстан, Казань 1990.
- Хузин Ф.Ш., *Булгарский город в X – начале XIII вв.*, Мастер Лайн, Казань 2001.
- Хузин Ф.Ш., *Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков)*, Фест, Казань 1997.
- Хузин Ф.Ш., *Волжская Булгария и Древняя Русь: к оценке характера военно-политических связей в X – начале XIII вв.*, „Научный Татарстан” 2009, № 2.
- Хузин Ф.Ш., *Укрепления внешней линии обороны Билярского городища (к вопросу о времени возникновения и этапах строительства)*, [w:] А.Х. Халиков (red.), *Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии*, Институт языка, литературы и искусства Казанского филиала АН СССР, Казань 1985.
- Хузин Ф.Ш., Кавеев М.М., *Исследования внутренней линии обороны Билярского городища*, [w:] А.Х. Халиков (red.), *Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии*, Институт языка, литературы и искусства Казанского филиала АН СССР, Казань 1985.
- Чамов Н.П., *Тектоническая история и новая модель формирования Среднерусского авлакогена*, „Геотектоника” 2005, № 3.
- Череванский В., *Хронология событий в ходе борьбы России с татаро-монголами*, Государственная типография, Санкт-Петербург 1898.
- Черепнин Л.В., *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1950.
- Черепнин Л.В., *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960.
- Чижишев А.Г., *Карст Русской равнины*, Наука, Москва 1978.
- Шайкин А.А., *„Се повести времянных лет...”: от Кия до Мономаха: о „Повести времянных лет”*, Современник, Москва 1989.
- Шакиров З.Г., *Средневековая округа Биляра: к методике исследования поселенческой структуры и ресурсного потенциала*, „Поволжская археология” 2014, № 2.
- Шамбинаго С.К., *Повести о начале Москвы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1936, т. 3.
- Шеин В.С., Алференок А.В., Долматова И.В., Мельникова Н.А., *Геодинамические условия формирования осадочного чехла палеобассейнов Восточно-Европейского палеоконтинента*, „Геология нефти и газа” 2020, № 1.
- Шилов В.П., *Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья*, Наука, Ленинград 1975.
- Шкляев Г.К., *Очерки этнической психологии удмуртов*, УрО РАН, Ижевск 2003.

- Шмидт Е.А., *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н.э. Тушемлинская культура*, Центр по охране и использованию памятников истории и культуры, Смоленск 2003.
- Шпаковский В., *В лето 1223-е. Битва на Калке*, ООО Восточный горизонт, Москва 2003.
- Шушарин В.П., *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв.*, РАН, Москва 1998.
- Щапов Я.Н., *Государство и церковь Древней Руси, X–XIII вв.*, Наука, Москва 1989.
- Щапов Я.Н., *Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI–XIV вв.*, Наука, Москва 1972.
- Юдахин Ф.Н., Щукин Ю.К., Макаров В.И., *Глубинное строение и современные геодинамические процессы в литосфере Восточно-Европейской платформы*, УрО РАН, Екатеринбург 2003.
- Яблонский Л.Т., *Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья)*, [w:] И.В. Сергацков (red.), *Региональные особенности раннесарматской культуры*, Издательство Волгоградского государственного университета, Волгоград 2007.

Literatura w języku francuskim

- Modzelewski K., *Culte et justice. Lieux d'assemblée des tribus germaniques et slaves*, „Annales Histoire Sciences Sociales” 1999, t. 54, nr 3.
- Silvestre de Sacy A.J., *Notice de la géographie orientale d'Ibn-Haukal*, Imprimerie de Didot jeune, Paris 1802.

Strony internetowe

- Музей болгарской цивилизации*, <https://tour.vbolgar.ru/?p=467> (dostęp: 4.08.2025).
- <http://www.ruspalace.ru/text-3!3> (dostęp: 4.08.2025).
- <https://arheologija.ru/pleystotsen-nachalo-antropogena-paleolit> (dostęp: 21.07.2025).
- <https://deltafishtour.ru/actual-info/poleznaya-informatsiya/delta-volgi> (dostęp: 19.07.2025).
- <https://dostoyanieplaneti.ru/4382-aleoliticheskaya-stoyanka-ukhaya-echjotka> (dostęp: 21.07.2025).
- <https://geografia24.pl/wp-content/uploads/2023/08/MApa-Europu.jpg> (dostęp: 16.07.2025).
- <https://historylib.org/historybooks/German-Alekseevich-Fedorov-Davydov-Kochevniki-Vostochnoy-Evropy-pod-vlastyu-zolotoordynskikh-khanov/9> (dostęp: 29.07.2025).
- https://hrono.ru/land/landwe/vladimir_kzm.php (dostęp: 4.08.2025).
- <https://ivisitruussia.com/ru/ekskursii-v-kazani/50-drevnij-gorod-bolgar.html> (dostęp: 3.08.2025).
- <https://kzn.ticketstour.ru/mesta/bolgar/muzei-bolgarskoi-tsivilizacii> (dostęp: 4.08.2025).
- <https://nic-pnb.ru/istoriya-otechestva/ilya-muromecz-russkij-bogatyr-sily-i-duha> (dostęp: 2.08.2025).
- <https://to-kazan.ru/blog/place/bolgar-tatarstan> (dostęp: 3.08.2025).
- <https://tripofrussia.ru/regions/volzhskaya-bulgariya> (dostęp: 2.08.2025).

- <https://vk.com/@museumpenza-prirodnoe-nasledie-rossii-nacionalnyi-park-samarskaya-luka> (dostęp: 17.07.2025).
- <https://volgokray.narod.ru/history/paleolit/mechetka/01mechetka.jpeg> (dostęp: 22.07.2025).
- <https://xn--80apmdfm0a.xn--p1acf/> (dostęp: 1.08.2025).

Spis tabel

Tabela 1.1. Charakterystyka najdłuższych rosyjskich rzek	13
Tabela 1.2. Podział Niziny Wschodnioeuropejskiej na zasadnicze jednostki i obszary	16
Tabela 1.3. Sztuczne zbiorniki wodne na Wołdze i Kamie	29

Spis ilustracji

Ilustracja 1.1. Dorzecze Wołgi	12
Ilustracja 1.2. Nizina Wschodnioeuropejska jako zasadnicza część Europy Wschodniej	15
Ilustracja 1.3. Pętla Samarska	22
Ilustracja 1.4. Rezerwat „Pętla Samarska”	23
Ilustracja 1.5. Delta Wołgi	26
Ilustracja 2.1. Granica zlodowacenia na terytorium Rosji	38
Ilustracja 2.2. Najstarsze stanowisko człowieka paleolitycznego nad Wołgą	39
Ilustracja 2.3. Materiał archeologiczny pozyskany ze stanowiska paleolitycznego pod Wołgogradem	41
Ilustracja 2.4. Konstrukcja kurhanu i ułożenie w nim ciała zmarłego	47
Ilustracja 4.1. Państwo Bułgarów nadwołżańskich – sąsiad państwa staroruskiego	76
Ilustracja 4.2. Terytorium państwa Bułgarów nadwołżańskich w X–XII w.	77
Ilustracja 4.3. Odrestaurowana część Wielkiego Bułgaru	80
Ilustracja 4.4. Muzeum Cywilizacji Bułgarskiej	82
Ilustracja 4.5. Umocnienia grodu Wielki Bułgar	86
Ilustracja 5.1. Włodzimierz nad Kłazmą. Sobór Uspieński	105
Ilustracja 5.2. Bogolubowo – cerkiew monasteru (widok współczesny)	107

Wołga jest najdłuższą europejską rzeką płynącą przez terytorium Rosji – od Wyżyny Wałdajskiej poprzez Wyżynę Nadwołżańską i Wysokie Zawołże aż do Morza Kaspijskiego, największego relikтового jeziora na świecie. Nad jej brzegami powstało wiele miast, których historia ściśle wiąże się z dziejami państwa staroruskiego. Od najdawniejszych czasów rzeka ta, w starożytności zwana Itiliem, odgrywała ogromną rolę w życiu licznych ludów osiedlających się w jej sąsiedztwie.

Monografia adresowana jest do osób zainteresowanych tematyką rozwoju społecznego i gospodarczego Rosji, a szczególnie terytoriów położonych nad Wołgą i jej dopływami. Autorka przedstawia w szerokim kontekście najważniejsze procesy społeczne, gospodarcze i etniczne na obszarach zlokalizowanych nad Wołgą i jej dopływami, między innymi nad Kamą oraz Wiatką.

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna
jako e-book

e-ISBN 978-83-8445-067-3

